

РЕЧИ

Часопис за лингвистику, литературологију и културологију
Зима 2012. година IV бр.5

ИЗДАВАЧ

Факултет за стране језике
Алфа универзитета у Београду
Палмира Тољатија 3, 11070 Нови Београд
Ел. пошта уредништва: alfareci@gmail.com
Tel. +381 11 26 90 039
Ел. пошта главног и одговорног уредника:
radmilo@mail.ru

ЗА ИЗДАВАЧА

Проф. др Милан Д. Јовановић, в. д. декан Факултета за стране језике Алфа универзитета у Београду

ГЛАВНИ И ОДГОВОРНИ УРЕДНИК

Др Радмило МАРОЛЕВИЋ, редовни професор Филолошког факултета
Универзитета у Београду

ИЗДАВАЧКИ САВЕТ

Др Радоје ЗЕЧЕВИЋ, редовни професор, в.д. ректор Алфа универзитета у Београду - председник

Др Радмило МАРОЛЕВИЋ, редовни професор Филолошког факултета
Универзитета у Београду, главни уредник часописа „Речи“

Др Милан Д. ЈОВАНОВИЋ, ванредни професор, в. д. декан Факултета за стране језике Алфа универзитета у Београду

РЕДАКЦИОНИ ОДБОР

Др Дејан АЛДАЧИЋ, професор, Институт филологије Кијвського національного університету ім.Тараса Шевченка, Кијев;

Изабела ВАЛТ (Isabelle White), Eastern Kentucky University (САД)

Др Радоје ЗЕЧЕВИЋ, редовни професор, Алфа универзитета у Београду

Др Ценка ИВАНОВА, професор Филолошког факултета Универзитета у Великом Трнову (Бугарска)

Др Војислав ЈЕЛИЋ, редовни професор Филозофског факултета Универзитета у Београду

Франсоа КОКЕН (Francois Coquin), Colledge de France, Paris (Француска)

Др Радмило МАРОВЕВИЋ, редовни професор Филолошког факултета Универзитета у Београду

Др Радмила НАСТИЋ, редовни професор Филолошко-уметничког факултета Универзитета у Крагујевцу

Др Борис ХЛЕБЕЦ, редовни професор Филолошког факултета Универзитета у Београду

Др Бранкица БОЛОВИЋ, ванредни професор Факултета за стране језике Алфа универзитета у Београду

Др Милан Д. ЈОВАНОВИЋ, ванредни професор Факултета за стране језике Алфа универзитета у Београду

Др Гордана ТЕРИЋ, редовни професор Филолошког факултета Универзитета у Београду

Др Оливера Карић Недељковић, доцент Факултета за трговину и банкарство АЛФА универзитет у Београду

Др Ана ПЕЈАНОВИЋ, ванредни професор Филозофског факултета у Никшићу Универзитета Црне Горе (Црна Гора)

Др Наташа ФИЛИПОВИЋ, доцент Факултета за стране језике Алфа универзитета у Београду

Александра Недељковић, оснивач и председник управног одбора школе „Креативно перо“ у Београду

РЕЦЕНЗЕНТИ

а) Главни и одговорни уредник

Др Радмило МАРОВЕВИЋ, редовни професор Филолошког факултета Универзитета у Београду

б) Чланови редакционог одбора

Др Радмила НАСТИЋ, редовни професор Филолошко-уметничког факултета Универзитета у Крагујевцу

Др Борис ХЛЕБЕЦ, редовни професор Филолошког факултета Универзитета у Београду

Др Бранкица БОЛОВИЋ, ванредни професор Факултета за стране језике Алфа универзитета у Београду

в) Други чланови Редакционог одбора и рецензенти по позиву

СЕКРЕТАРИ

МА Андријана Ђордан, асистенткиња Факултета за стране језике Алфа универзитета у Београду

МА Јасмина КАРАТОШИЋ, асистенткиња Факултета за стране језике Алфа универзитета у Београду

ЛИКОВНО-ГРАФИЧКИ УРЕДНИК И WEB ДИЗАЈНЕР

МА Срђан НИКОЛИЋ, Факултет за стране језике Алфа универзитета у Београду

ЈЕЗИЧКА РЕДАКЦИЈА

Мсц Ана ПЕРИЋ, асистенткиња Филолошког факултета Универзитета у Београду

ШТАМПА „Дуга“ Краљево

Тираж 300 примерака

Цена 300 динара

ISSN 1821-0686

АЛФА УНИВЕРЗИТЕТ
Факултет за стране језике

ALFA UNIVERSITY
Faculty of Foreign Languages

REČI

Journal for Linguistics,
Literaturolology and Culturology
Winter 2012 IV nr.5

PUBLISHER

Faculty of Foreign Languages
ALFA University in Belgrade
Palmira Toljatija 3, 11070 Novi Beograd
Editorial e-mail address: alfareci@gmail.com
Tel. +381 11 26 90 039
Editor in chief e-mail address:
radmilo@mail.ru

FOR PUBLISHER

Prof. Milan D. Jovanović PhD, acting Dean of Faculty of Foreign Languages,
ALFA University in Belgrade

EDITOR IN CHIEF

Radmilo MAROJEVIĆ PhD, Full Professor at Faculty of Philology, University of
Belgrade

PUBLISHING COUNCIL

Radoje ZEČEVIĆ, Full Professor, rector of ALFA University in Belgrade

Radmilo Marojević PhD, Full Professor at Faculty of Philology, University of
Belgrade, editor in chief of the Journal „Reči“

Milan D. Jovanović PhD, Associate Professor, acting Dean of Faculty of Foreign
Languages, ALFA University in Belgrade

EDITORIAL BOARD

Prof. Dejan AJDAČIĆ PhD, Institut filologiji Kijevskogo nacionalnogo
universitetu im.Tarasa Ševčenko, Kyiv;

Brankica BOJOVIĆ PhD, Associate Professor at Faculty of Foreign Languages,
ALFA University in Belgrade;

Isabelle White, Professor Emeritus at Eastern Kentucky University (USA);

Radoje Zečević, Full Professor, rector of ALFA University in Belgrade;

Cenka IVANOVA PhD, Full Professor at Faculty of Philology, University of
Veliko Trnovo (Bulgaria);

Vojislav JELIĆ PhD, Full Professor at Faculty of Philosophy, University of Belgrade;

Milan D. Jovanović PhD, Associate Professor at Faculty of Foreign Languages,
ALFA University in Belgrade;

Francois Coquin, Professor Emeritus at Collège de France, Paris (France);

Radmilo Marojević PhD, Full Professor at Faculty of Philology, University of
Belgrade;

Radmila NASTIĆ PhD, Full Professor at Faculty of Philology and Arts, University
of Kragujevac;

Ana PEJANOVIĆ PhD, Associate Professor at Faculty of Philosophy in Nikšić,
University of Montenegro;

Aleksandar PRNJAT PhD, Associate professor at Faculty of Foreign Languages,
ALFA University in Belgrade;

Gordana TERIĆ PhD, Full Professor at Faculty of Philology, University of
Belgrade;

Olivera Karić Nedeljković PhD, Assistant Professor, Faculty of Trade and
Banking ALFA University in Belgrade;

Nataša FILIPOVIĆ PhD, Associate professor at Faculty of Foreign Languages,
ALFA University in Belgrade;

Boris HLEBEC PhD, Full Professor at Faculty of Philology, University of
Belgrade;

Aleksandra Nedeljković, founder and president of the administrative committee
of the school „Kreativno pero“ in Belgrade;

REVIEWERS

a) Editor in Chief:

Radmilo Marojević PhD, Full Professor at Faculty of Philology, University of Belgrade;

b) Members of the Editorial Board:

Radmila NASTIĆ PhD, Full Professor at Faculty of Philology and Arts, University of Kragujevac

Boris HLEBEC PhD, Full Professor at Faculty of Philology, University of Belgrade

Brankica Bojović PhD, Associate professor at Faculty of Foreign Languages, ALFA University in Belgrade

b) Other members of the Editorial Board and invited reviewers

JOURNAL SECRETARY

MA Andrijana ĐORDAN, teaching assistant at Faculty of Foreign Languages, ALFA University in Belgrade;

MA Jasmina KARATOŠIĆ, teaching assistant at Faculty of Foreign Languages, ALFA University in Belgrade

GRAPHIC AND WEB DESIGN

MA Srđan NIKOLIĆ, Faculty of Foreign Languages, ALFA University in Belgrade

LANGUAGE EDITORIAL STAFF

Msc Ana PERIĆ, teaching assistant at Faculty of Philology, University of Belgrade

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

81+82

РЕЧИ : часопис за језик, књижевност и
културолошке студије / главни и одговорни
уредник Радмило Маројевић – Год. 1, бр. 1
(2009, зима) – . – Београд : Факултет за
стране језике Алфа универзитета, 2009-
. -24 cm

Полугодишње
ISSN 1821-0686 = Речи (Београд)
COBISS.SR-ID 155512076

РАСПРАВЕ, ЧЛАНЦИ И СТРУЧНИ РАДОВИ

Р. Маројевић¹

СРПСКА ЋИРИЛИЦА ПРЕМА ЋИРИЛИЦИ СТАРОСЛАВЕНСКОЈ И ЛАТИНИЦИ СРПСКОЈ

Р. МАРОЈЕВИЋ

У овом раду се, у првом његовом одјелу, који је етнолингвистички, разматрају (српска) ћирилица као српско национално писмо и (српска) латиница — као српско алтернативно писмо. У другом одјелу, који је културно-историјски, оспорава се покушај негирања српске латинице и латиничког наслеђа у српској култури. У трећем одјелу расправе, који је педагошки, предлаже се могућа интерпретација српских писама у едукационом процесу. У завршном, четвртм одјелу расправе, који је филолошко-лингвистички, прецизирају се једним дијелом а коригују другим досадашња тумачења разлика између двије старославенске азбуке, ћирилице и глагољице.

Кључне ријечи: *српска писма: српска ћирилица, српска латиница; старославенска писма: старославенска ћирилица, старославенска глагољица.*

1. У уводној расправи књиге *Ћирилица на раскришћу векова: Огледи о српској етничкој и културној самосвести*, у одјелу „Српско писмо“ [МАРОЈЕВИЋ 1991: 15–16], образложено је становиште о ћирилици као српском националном писму. Његова је суштина у сљедећем.

Полазећи од тога да је национално писмо темељ сваке националне културе, као што је народни језик основа националног бића свакога народа,

ми дефинишемо (српску) ћирилицу, на првоме мјесту, као српско национално писмо и као знаковни израз српске културе. Она је то била током читавог периода историјског постојања српског народа, од првих писаних споменика до ових написаних слова, и даље ка своме бесконачноме циљу, као драгуљ у мозаику свјетских култура и препознатљив биочуг у њиховоме историјском трајању. И данас је ћирилица српско национално писмо, и поред поодмаклог процеса латинизације српске културе, и за њу се и данас везују, индивидуално и колективно, сви они који су свјесни своје српске припадности.

Латиница се (наравно: српска латиница) у наведеној књизи [МАРОЈЕВИЋ 1991: 16–17] посматра као српско алтернативно писмо. А то значи као писмо за посебне и допунске потребе и за посебну (католичку) популацију.

Васпостављање ћирилице као српског националног писма у српској држави и у српској култури — по принципу: ћирилица свуда и на сваком мјесту гдје се записује српски језик, српска топонимија и антропонимија — значило би свођење латинице на ону употребу која одговара њеном мјесту у српској култури (као алтернативно писмо које сви писмени Срби знају написати и прочитати). Васпостављање ћирилице као српског националног писма и као писма у званичној и јавној употреби у српској држави (у свим њеним федералним јединицама) не значи никако — и тиме смо уводно поглавље у наведеној књизи завршили — протјеривање латинице ни из културе ни из свакодневне комуникације Срба и грађана њихове државе [МАРОЈЕВИЋ 1991: 17].

2. Већ је Вук Стёфѣновић Караџић у *Првом Српском буквару* [КАРАЈИЋ 1827], на другој непагинираној страни, навео два српска алфабета (ALPHABETI SERBICI), ћирилички (у рубрици Serbic.) и латинички (у рубрици

Illyr.), с писмима других европских народа (чешким, пољским, мађарским, њемачким, италијанским, француским и енглеским) у паралелним рубрикама, док је поређење српске ћирилице с руском дао на сљедећој страни, у рубрици Для РУССКИХЪ. То је реформисана српска латиница која је, у свакој појединости, била доскора у употреби (на примјер, на писаћим машинама), а само у једној појединости је коригована (умјесто диграма **dj** данас се користи графема **đ**, коју је опет први примијенио Ђуро Даничић у првом дијелу *Rječnika JAZU*. Дотле је Даничић користио у истој вриједности диграм **gj**, на примјер у првом тому *Rada JAZU*, у своме имену: **Gjuro**.

Заслуга је Петра Милосављевића што је доказао и показао да није ријеч о „гајевници“ нити о хрватској латиници, него о реформисаној српској латиници коју је у српску писменост и културу увео Вук [МИЛОСАВЉЕВИЋ 2006].

Овдје морамо учинити једну важну напомену. „Гајевница“ и хрватска латиница нису истозначни појмови. Хрватска латиница је оно писмо којим се, послје прогона глаголице од стране католичке цркве, исписују текстови на хрватском језику (тзв. чакавском). Људевит Гај је, међутим, своју абечеду праврио за илирски језик, а *илирски језик* и *српски језик* су били синоними. Јеремија Д. Митровић указује шта је о овом питању мислио сам Гај, који је 1836. у Хрватској промијенио језик и правопис: „Док је Гај 1852. на краће време био ван Загреба, као уредника његових новина [*Narodne novine* — Р. М.] заменио га је млади Анте Старчевић. Тако је без Гајева знања у новинама објавио свој напис против Срба, иако је само годину дана раније молио српску владу да га прими за професора Лицеја у Београду. Чим се вратио у Загреб, Гај је у уводном чланку у својим новинама у броју од 4. новембра, крупним слогом, осудио овај Старчевићев поступак. Поред похвале језика Срба, Гај је изјавио да су Хрвати 'пригрлили (пригрлили)' тај језик“ [МИТРОВИЋ 1989: 37].

Нису се Вукова абецеда, ни Вукова ортографија, као ни књижевни језик који се налазио у процесу формирања, одмах у свим појединостима прихватили у Хрватској. Показаћемо то на примјеру (првог) издања Мажуранићевог спјева *Смрт Смаил-аге Ченгијића*, са траговима претходне, Гајеве граfiје и ортографије (само у двије ријечи).

(1) Била је једна битна разлика између Вукове азбуке, тј. ћириличног писма, и Вукове абецеде, тј. латиничког писма. Ова прва је имала и слово „дебело јер“ (само мало, јер није долазило на почетку ријечи): њ. Ово, 31. слово Вукове ћирилице у комбинацији са словом **р** служило је за обиљежавање слоготворног **р**, али само у неким позицијама: испред вокала, на примјер: **умрѣо** (Вук је облик изговарао тросложно), **рјеђе** и **послије** вокала. Прецизније речено: слово **њ** је било само знак који је указивао да је сусједно **р** слоготворно (вокално). Абецеда није имала никакву замјену за то слово. Зато је Иван Мажуранић у часопису *Iskra*, у коме је спјев први пут објављен (1846), користио као замјену слово **ѐ** с дијакритичким знаком (као наш данашњи краткоузлазни акценат), на примјер: **smèrt** (и то у свим позицијама). Траг претходног, Гајевог правописа огледа се само у једној ријечи, у 603. стиху (истаћи ћемо је полумасним слогом): **Na noge se, korsti, pseta!** [MILJIĆ 2009: 47 (207)]. У првом самосталном (латиничком) издању Имбро Игњатијевић Ткалац је свуда слово **ѐ** као знак за слоготворност изоставио, па и у овом примјеру: **Na noge se, krsti, pseta!** [MILJIĆ 2009: 45 (31)].

(2) Мажуранић је двосложни рефлекс дугог јата обиљежавао сегментом **ije**, што је задржао и Ткалац (тако је и данас). Рефлекс кратког јата и једносложни рефлекс дугог јата Мажуранић је, међутим, означавао истим граfiјским слиједом: **ie**, као што је то чинио и Његош, само што је пјесник *Луче микрокозма* користио у те двије функције графему „јат“: њ. Ткалац је

те двије позиције разграничио: рефлекс кратког јата је писао са **је**, како се и данас пише, а за једносложни рефлекс дугог јата, на Мажуранићево инсистирање, задржао је граfiјски слијед: **ie** иако је био склон да прихвати Вуков текстолошки поступак, с апострофом на мјесту неслоговне компоненте: **’је**. Траг претходне, Гајеве граfiје („рогатог **ѐ**“) огледа се у првом издању спјева само у једној ријечи, у 295. стиху (истаћи ћемо је полумасним слогом): **Věrnū požu gladilicom gladi**; [MILJIĆ 2009: 35 (195)]. Ткалац је и овај примјер исправио: **Vjernū požu gladilicom gladi**; [MILJIĆ 2009: 30 (16)].

(3) Вук није у латиници правио нова слова, као што је то учинио у ћирилици, у складу с могућношћу на коју је Мркаљ указао. На нивоу Мажуранићевог спјева као текста, диграми **nj** (= њ), **lj** (= љ) и **dž** (= џ) нису представљали никакав проблем у смислу идентификације фонетске структуре ријечи. И диграм **dj** (= ђ) би се (у домаћим ријечима) једнозначно читао у вријеме кад је Вук издавао *Први Српски буквар* (1827) јер је реформатор књижевног језика у том периоду полазио од обавезности јекавског јотовања у облицима типа (вокатив) **djeco** (= ђецо). У међувремену је Вук као стилски неутрални стандардни лик — ортоепски, а у ћирилици и ортографски — узео облике типа **ђецо**, док су облици типа **ђецо** остали као разговорне ијекавске форме. У латиници су се ови облици писали на исти начин, дакле: **djeco**, све док није из *Rječnika hrvatskoga ili srpskoga jezika* Ђура Даничића и његових настављача преузета графема **đ** помоћу које је диференциран овај други облик. У издањима Мажуранићевог спјева из XIX вијека било је нејасно како облике треба читати, на примјер у 233. стиху: **Djeco** моја, **hrabri zatočnici**, [MILJIĆ 2009: 31 (17)]. Приређивачи текста спјева у XX вијеку некритички су задржали старо писање као изворно читање [ђе-цо/djeco]. Ткалчево ћирилично издање (1859) указује да такве облике треба

читати (и писати) с јекавским јотовањем [ђецо/десо], и само такав изговор је аутентичан.

Подробније о филолошком аспекту теме, етнолингвистичком и културно-историјском, види у одговарајућем поглављу књиге *Српска политика о етносу, језику, књижевном стандарду и писму* [МАРОЈЕВИЋ 2011: 80–92].

3. Прелазећи на педагошки аспект теме, треба истаћи да је савремена српска ћирилица једно од најсавршенијих писама, и такву формулацију треба преносити и у едукативном процесу. Нема потребе је издвајати као најсавршеније од познатих нам писама (мада би се и таква констатација могла аргументовати) јер карактер писма условљава број и структура фонема, као и културна традиција, а циљ сваког састављача азбуке јесте да са што мање знакова оствари примарну функцију азбуке. Зато је сврсисходно упоређивати српску ћирилицу с азбукама које приказују исти или врло сличан језички систем, па ћемо ми упоредити савремену српску ћирилицу (3) с ћирилицом старославенском (1) и са српском латиницом (2).

(1) Старославенска ћирилица је имала двије функције, фонолошку и културну, па се тиме објашњава сужавање броја графема којима се свака од тих функција остварује. Наиме, поред фонолошке функције (да омогући означавање гласовног система словенског, тада дијалекатски разуђеног али јединственог језика), старославенска ћирилица је имала и културну функцију — да буде кореспондентна тадашњем грчком писму.

Овом другом функцијом условљено је укључивање у азбуку слова ф за 'f', глас који тада словенски језик није имао, по два слова за исти вокал: „он“, (грчко) „омикрон“ о и „от“, (грчко) „омега“ ѿ за 'o' те (осмеричког) и и (десетеричког) і за 'i'), диграма „он“ и „ижица“ оу за јединствени глас 'u'

(„ижица“ је у овом случају била знак који указује да се претходно о чита као 'у'; за у послјије јоте и других меких сугласника „ижица“ није била потребна јер није било вокала о послјије тих сугласника: ю). Слово у је имало у два случаја и самосталну гласовну вриједност, од којих су једну Словени изговарали вокалски као 'i', а другу консонантски као 'v'. У ћирилицу су била уведена још три слова: „тхита“ (старогрчко „тхета“) ѿ за 'th', тј. за (иницијални) глас који у руском имамо у имену *Фома* а у српском у имену *Тома*), „кси“ ѡ за 'ks', „пси“ ѡ за 'ps' (у глаголици су наведене грчке секвенце супституисане са т, кс и пс). Поред тога, ћирилица је граfiјски занемаривала гласове ђ и љ у адаптацији грчких основа, па се умјесто *ћивот-* и *анђел-* писало *киѿт-* и *аггѿл-* (ово посљедње према књижевном грчком варијетету, док су Словени ријеч примили из солунског грчког дијалекта). Да би се указало да се ти грчки ликови читају са ђ и љ писао се надредни знак: *ѿкиѿт-* и *аггѿл-*, али то није било обавезно. Тиме је омогућена потпуно вјерна транслитерација грчких властитих имена и културних термина, основа што се тиче (у основи *христос-* преузет је и грчки номинативни завршетак којему је додат словенски наставак -з у номинативу /у зависним падежима узимана је основа *христ-*/, а касније и у ријечи *космос* /овога пута у читавој парадигми/).

Тако је старославенска ћирилица преузела сва слова из (византијског) грчког која су имала гласовну вриједност (једино су слова која су служила само за обиљежавање бројева замјењивана словенским графемама). И начин обиљежавања јоте (помоћу прејотованих вокалских графема) био је условљен грчким узором.

Зато је нужно редукован списак слова за изражавање словенских гласова, па су се појавили случајеви граfiјске непрецизности старо-

славенске (и касније словенске) ћирилице. То се огледа, прво, у коришћењу по једног слова за сугласничке парове: с за 's' и (меко) 'š', л за 'l' и за (меко) 'l', тј. љ, н за 'n' и за (меко) 'ñ', тј. њ, р за 'r' и за (меко) 'r'; друго, у непостојању прејотованог и, па се истим словом (и) исказивало и 'i' и 'ji'; треће, у томе што се помоћу исте граfiјске секвенце (типа рз) изражавало и слоготворно р односно л, и комбинација неслоговног р, л и полугласника. Поред тога, у старославенској ћирилици изостављено је слово ҃ у вриједности 'd' (појавиће се оно у каснијим споменицима), док је слово ѿ, које је у охридској школи словенске писмености имало гласовну вриједност 'č', у преславској школи словенске писмености добило вриједност сугласничке групе 'št', настале у контакту словенског и несловенског (протобугарског) етноса у локалном дијалекту.

Лако се може показати да је Вукова ћирилица савршеније писмо од старославенске ћирилице (и глагољице), али се не смије заборавити да је Вукова (и наша данашња) ћирилица монофункционална — има само фонолошку функцију (означавање српског гласовног система).

(2) Српска латиница је такође релативно савршено писмо, али она има двије узајамно повезане слабости: прво, што се са по два слова обиљежавају три гласа: пј = њ, лј = љ, дж = џ, и друго, што наведени диграми могу бити и слова са посебном гласовном вриједношћу, што је актуелно (практично) само за први од њих, па се посебним правилима мора указати да се ријечи типа конјугација, инјекција морају читати *конјугација*, *инјекција*, а не *коњугација, *ињекција. Српска латиница поред фонолошке има и културну функцију, али она ту функцију, као и друге националне латинице, остварује механички — простим преузимањем слова и ликова из других

латиничких писама, па се тешко може рећи да ли је то више њена предност или њена слабост.

Овдје би требало учинити неколике напомене.

Прва напомена. У вези с питањем о прецизности (и предности) ћирилице и непрецизности (недостацима) латинице занимљив је примјер који је на научном скупу у Бањалуци наводио латиниста и класични филолог ВОЈИСЛАВ ЈЕЛИЋ. Ријеч *konjugicidijum* треба читати *конјугицидијум*, а не *коњугицидијум јер, како рече Јелић, то није убиство коња него убиство мужа („мада се за мужа може /метафорички/ рећи да је..., али ипак...“). Да би постигао реторички ефекат, Јелић је намјерно сузио значење новолатинског правног термина *conjugicidium*, који се односи на „убиство брачног друга“, а не само мужа.

Друга напомена. Рекли смо да је двозначност актуелна (практично) само за латиничку граfiјску секвенцу *nj*: она не значи само 'њ' него и 'нј'. Да и латиничка граfiјска секвенца *lj* поред значења 'љ' може имати гласовну вриједност 'лј' показује примјер личног имена које има Наталја Милаковић, Русиња из Естоније (асистенткиња за руски језик на бањалучким универзитетима). Мајка јој је дала име *Наталџа* не желећи варијанту *Наталија*. Адекватна транслитерација може се остварити само српском ћирилицом пошто ће се латиничко *Natalja* читати неадекватно *Натаља умјесто правилног *Натаља*.

Трећа напомена. Ђуро Даничић је у Рјечнику ЈАЗУ примијенио реформисану латиницу, али се (осим *đ*) та слова нису примила због граfiјске некохерентности. У завршној расправи књиге *Ћирилица на раскрићу векова: Огледи о српској етничкој и културној самосвести*, у одјељку „Српска латиница“ [МАРОЈЕВИЋ 1991: 188–190], ми смо предложили кохерентни систем писања гласова, али се тај систем у пракси није примјењивао.

И четврта напомена. И послјије могућег прихватања наше реформисане латинице два српска писма у једној појединости не би могла бити конвертибилна (узајамно замјењива): остали би римски бројеви као проблем. Уосталом, латиница, не само српска, све више избјегава своје бројеве у корист арапских јер читалац може бити у дилеми да ли је нека граfiјска секвенца број или ријеч односно скраћеница.

(3) Српска ћирилица је, као што рекосмо, једно од најсавршенијих писама. Али је она савршена и због савршенства њеног старославенског узора, и због значајне подударности фонетске и фонолошке структуре савременог српског језика.

И Вукова, и наша данашња ћирилица има једну слабост, али скоро занемарљиву. Видјели смо да се у Вуковој ћирилици диграмом, дебелим јером у комбинацији са словом **р**, обиљежава слоготворно *р* испред вокала, на примјер: **умрѣо** (Вук је облик изговарао тросложно), рјеђе и послјије вокала (између два консонанта Вук га није обиљежавао јер је слоготворни изговор у таквим позицијама био обавезан). Љубомир Стојановић је Вуков диграм замјењивао словом са дијакритичким знаком, на примјер: **умѣо**. И диграми, и надредни знаци свакако су слабост сваког писма, па и Вукове ћирилице.

Савремена српска ћирилица нема ни диграм, ни надредни знак за обиљежавање слоготворног *р* у одговарајућим примјерима, али је остала граfiјска непрецизност. То је, међутим, скоро занемарљив недостатак — већи би био увођење посебног слова. Већина изворних српских говорника радне глаголске придјеве типа *умро* изговара двосложно, с неслоговним *р*, па ће књижевна норма морати прихватити такав изговор као алтернативни. Изговор слоготворног *р* метрички је обавезан само онда када такав изговор захтијева силабичка структура стиха. Тако је у *Горском вијенцу* такав

изговор обавезан у стиховима: великаши, траг им се утро; [ГВ 210], и дабогда траг нам се затро [ГВ 304], али на њега указује десетерац као стих, па нема потребе то слоготворно *р* ни означавати у популарним издањима.

Слоготворно *р* у српском књижевном језику само је потенцијална фонема. Брозовићев пар (вокатив) *Истро* : (радни глаголски придјев) *истро* лако се разликује у писању: топоним се пише с великим почетним словом, а вокатив се издваја запетама. Поред тога, наведени облици су и иначе ријетки у употреби, а на њих указује и контекст.

4. Прелазећи на старославенистички (палеославистички) аспект теме, прецизираћемо једним дијелом а кориговати другим досадашња тумачења разлика између двије старославенске азбуке, ћирилице и глаголице (глагољичке графеме ћемо наводити, како је то уобичајено, у ћириличкој транслитерацији).

(1) У досадашњим старославенским приручницима, граматикама и рјечницима, обично се полази, у прегледу старославенских азбука и у напоменама и коментарима уз те азбуке, да је глаголица у односу на ћирилицу имала једно слово више, графему чији је пандан (из касније ћирилице) **ѣ**. То је само дјелимично тачно.

Глаголица је имала два слова више од касније старославенске ћирилице, **ѣ** (у вриједности 'd') и **ѡ** (у вриједности 'e'). Та слова је, несумњиво, имала и првобитна ћирилица, али је прво искључено из азбуке (појавиће се у каснијим споменицима српске рецензије), а друго је остало у писму, али не као самостално слово него као лигатура преосмишљена као граfiјска секвенца **шт**, којом се и замјењивала, у складу с промјеном која је остварена у контакту словенског и несловенског (протобугарског) етноса.

У глагољници је слово џ имало и бројну вриједност ('800'), у ћирилицы лигатура џ = шт, наравно, није имала бројну вриједност.

Слово чији је пандан (из касније ћирилице) ѓ у глагољници је имало и бројну вриједност ('30'). У литератури се то слово често нетачно и назива, и нетачно озвучује — у једном рјечнику се назива (дѣркѣ) и озвучује само као „g“ [ССС 1994: 56; исто у ШУЛЕЖКОВА 2010: 16], у другом се назива (ѣркѣ) и озвучује двојако: „з' [и з]“ [СБР 1999 I: XXVII]. Ово друго именовање (г'ерѣ) и звучање (без алтернативе: г') даје се у Хабургајевљевој граматици [ХАБУРГАЕВ 1974: 28]. У уџбенику Светозара Николића тачно је име слова (ѣгѣ), али није тачна његова гласовна вриједност (ǵ) [НИКОЛИЋ 1997: 29]. У књизи *Старославенске студије* ми смо образложили да се слово *ѣгѣ* (то му је име) читало само као *ђ* [МАРОЈЕВИЋ 2000: 117–122]. Различито његово именовање последица је двоструког поријекла африкате: она је настала као резултат јотовања *д*, али је послужило и при палатализацији сугласника *з* у (старосрпским) позајмицама из грчког језика.

(2) У досадашњим старославенским приручницима, граматицама и рјечницима, обично се полази, у прегледу старославенских азбука и у напоменама и коментарима уз те азбуке, да глагољица није имала (прејотовано) *ѣ* и (прејотовано) *ѣ*. То је, у начелу, тачно, али треба прецизирати разлоге за њихов изостанак у словенским ријечима.

Изостанак *ѣ* има сљедеће објашњење. Егзистенцијални глагол првобитно није имао иницијално *ј*: *ѣстѣ* (3. л. јд. презент), па и шесто слово глагољице (и ћирилице) тако треба звати. Иначе се оно назива (и у софијском рјечнику старославенског језика) „ѣстѣ“, али се у овом лек-

сикографском издању *самѣ* слово *ѣ* озвучује двојако: „*е* [и *ѣе*]“ [СБР 1999 I: XXVII]. У средини ријечи *ј* се (у говору Словена из околине Солуна) фонетски губило: *моје* > *мое*, па се то губљење одражавало у глагољичком начину писању: *моѣ*.

Изостанак *ѣ* објашњава се сличношћу изговора „јата“ (у говору Словена из околине Солуна изговор је био типа [ʔa], а не типа [ʔe]) и вокала *а* послѣје меких сугласника, па је из разлога графемске економичности састављач глагољице за оба гласа користио исто слово.

(3) У досадашњим старославенским приручницима, граматицама и рјечницима, обично се полази, у прегледу старославенских азбука и у напоменама и коментарима уз те азбуке, да глагољица од грчких слова која се срећу у властитим именима и културним терминима није имала *ѣ* и *ѣ*. То је тачно, али није потпуно: није имала ни слово *ѣ*. Поред тога, треба објаснити и чиме су та слова супституисана.

Слова *ѣ* и *ѣ* супституисана су са по двије сугласничке графеме: *пс* и *кс*. Те сугласничке групе, то јест распоред сугласника у њима, нису одговарале принципу нарастајуће звучности (гласности) у структури слога, па се између сугласника уметао „паразитски“ полугласник: *пѣс*, *кѣс*.

Слово *ѣ*, које се у русистици зове *фита* (према средњегрчком изговору *тхита*), а у србистици *тета* (према старогрчком изговору *тхета*), у досадашњим издањима се наводи и као слово глагољице, само мало стилизовано у односу на исто то слово ћирилице. Наводи га и Г. А. Хабургајев [ХАБУРГАЕВ 1974: 29] (он не даје бројну вриједност слова глагољице), и Светозар Николић [НИКОЛИЋ 1997: 30], с бројном ври-

једношћу „(500)“ (коју иначе редовно има ф), и московски рјечник старославенског језика [ССС 1994: 57] (без бројне вриједности), и С. Г. Шулешкова [ШУЛЕЖКОВА 2010: 17] (и она без бројне вриједности). Софијски рјечник старославенског језика с правом га, међутим, изоставља из глаголичке азбуке [СБР 1999 I: XXVII], а све ријечи у којима се оно у ћирилици појављује доноси с графемом т, јер су га Словени у солунско-охридском ареалу тако изговарали. У неким споменицима на глаголици оно се појављује, недоследно, али је то (напомињемо: у глаголици) само граfiјска варијанта слова ф, а такво писање указује да су га Словени могли супституисати и сугласником ф који се већ у то вријеме могао појавити под утицајем грчког језика или услед отпочетог процеса губљења полугласника у слабом положају и једначења по безвучности некадашњег сонанта в.

ЛИТЕРАТУРА

- КАРАЦИЋ 1827: *Први Српски буквар* / Написао Вук Стеф. Карацић. У Бечу, 1827. [Фототипско изд.: Бања Лука, 2007].
- МАРОЈЕВИЋ 1991: *Ћирилица на раскришћу векова: Огледи о српској етничкој и културној самосвести* / Радмило Маројевић. Горњи Милановац – Београд, 1991.
- МАРОЈЕВИЋ 2000: *Старославенске студије* / Радмило Маројевић. Београд – Крагујевац, 2000.
- МАРОЈЕВИЋ 2011: *Српска политика о етносу, језику, књижевном стандарду и писму* / Радмило Маројевић. Бања Лука, 2011.
- МИЛОСАВЉЕВИЋ 2006: *Српска писма* / Петар Милосављевић. Бања Лука – Београд, 2006: *Реформа латинице Вука Караџића*. – С. 395–427.

- MILJIĆ 2009: *Smèrt Čengiċ-age* / Ivan Mažuranić. Reprint „Iskrinog“ izdanja iz 1846. godine. Podgorica, 2009: *Slovo iz ovo izdanje* / Marijan Miljić. – С. 7–17; *Smèrt Čengiċ-age* / Od Ivana Mažuranića. – С. 19–68 (= 181–228); *Smèrt Čengiċ-age*. (Autograf). – С. 69–90; *Rječnik* / Ivo Frangeš. – С. 91–123. У обрнутом смјеру: *Smrt Smail-age Čengiċa* / Ivan Mažuranić. Reprint izdanja iz 1857. godine. Podgorica, 2009: *Predgovor izdateljev* / Dr. Imbro Ignjatijević Tkalac. – С.11–13 (= V–VII); [текст спјева]. – С. 15–69 (= I–55).
- МИТРОВИЋ 1989: *Хрватско-српска застава* / Јеремија Д. Митровић. – НИН, Београд, 12. фебруар 1989, бр. 1989, с. 37.
- НИКОЛИЋ 1997: *Стерословенски језик. I. Правопис. Гласови. Облици* / Светозар Николић. Београд, 1997.
- СБР 1999–2009 I–II: *Старобългарски речник*. Том I. а–н. София, 1999. Том II. о–џ. София, 2009.
- ССС 1994: *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)* / Под ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. Москва, 1994.
- ХАБУРГАЕВ 1974: *Старославянский язык* / Г. А. Хабургаев. Москва, 1974.
- ШУЛЕЖКОВА 2010: *Старославянский язык, древнерусский язык и историческая грамматика русского языка: опыт сопоставительного изучения* / С. Г. Шулежкова. Москва, 2010.

SUMMARY. – In the first section of this ethno-linguistic work, (Serbian) Cyrillic as the Serbian national writing system and (Serbian) Latin as an alternative writing system are scrutinized. In the second section, which is cultural and historical, attempts to deny the Serbian Latin writing system and its heritage

in Serbian culture are oppugned. The third and pedagogical section of this treatise suggests a possible interpretation of Serbian writing systems in the process of education. Modern Serbian Cyrillic is one of the most perfect writing systems. It is, however, mono-functional, because it has only a phonemic function. Serbian Cyrillic is more precise than Old Church Slavonic Cyrillic, which had not only a phonemic but also a cultural function – it was correspondent to the Greek writing system at that time. Likewise Serbian Latin is an almost perfect writing system, but it has two interrelated weaknesses: firstly, two letters mark three phonemes, and secondly, given digraphs can be letters with a separate phonetic value. The fourth and final, philological-linguistic section of the treatise scrutinizes the Old Church Slavonic (Paleoslavistic) aspect of the topic, specifying one part and adjusting another to interpret the difference between two Old Church Slavonic alphabets, Cyrillic and Glagolitic. The Glagolitic alphabet had not one but two more letters than the later-formed Old Church Slavonic Cyrillic: it had not only ѣ („ђерв“, in the value ‘d’), but also ѡ (in the value ‘é’). This second grapheme was preserved in Old Church Slavonic Cyrillic, not as an individual letter but as a letter ligature which is predesigned as graphical sequence шт, in accordance with the change that occurred in the contact between Slavic and non-Slavic (Proto-Bulgarian) ethnic groups. The Glagolitic alphabet did not have (pre-iotation) ѣ or (pre-iotation) ѡ. It did not have the first letter because the existential verb originally did not have an initial *j*: еѣтъ (3rd person singular present) – in the middle of the word, *j* phonetically vanished (in Slovenian speech from Thessaloniki): *moje* > *moe*, and this vanishing was reflected in the Glagolitic way of writing: *моѣ*. It did not have the second letter because the pronunciation was similar to “*jar*” (in Slovenian speech from Thessaloniki, the pronunciation type was [ˈa], not [ˈe]) or the vocal *a* after soft consonants. The Glagolitic alphabet of Greek letters in personal names and cultural terms did not have not only ѡ and ѣ,

which were substituted by two consonant graphemes пс и кс, but also ѡ, which was substituted with the grapheme т.

Радмило Новов Маројевић (р. 1949), редовни професор Филолошког факултета Универзитета у Београду: radmilo@mail.ru

Изворни научни рад (студија), рађен у оквиру пројекта бр. 178014 *Динамика структура савременог српског језика*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије:

УДК: 003.34(=163.41)(091)

Рецензенти: др Војислав Јелић и др Милан Стакић, редовни професори

Brankica Bojović¹

26

POEZIJA, VERSIFIKACIJA I PREVOĐENJE

B. BOJOVIĆ

Jezik poezije predstavlja izuzetno interesantnu oblast izučavanja. U analizu je uključen pristup temi iz nekoliko aspekata – poetskog, morfološkog, semantičkog, filozofskog, psihološkog i pragmatičkog. Ovaj rad je samo uvod u tehniku prevođenja prostora poezije i poetskih slika kroz koje se umetnost ogleda.

Ključne reči: *poezija, versifikacija, prevod orjentisan ka smislu, jezik, poetske metafore, forma.*

1. Poezija

Iskusan prevodilac treba da se uhvati u koštac sa izazovom prevoda bar jedne poeme u karijeri. Koračajući kroz rime, stope, metre, akcenat, izgovor i komparacije jezika, ne može se ni pretpostaviti koliko nijansiranog smisla, stilskih figura i mističnog ima u svemu tome. Krupan je to poduhvat, ali veliki izazov za naučnika i prevodioca koji otkriva nove horizonte stvaralaštva.

U carstvu metafora, misli i slika nalazi se suština poruke. Stoga Dž. Lejkof [1987:2] s pravom ističe da su metafore srž komunikacije i kognicije. Naravno da je njihovo razumevanje od ključnog značaja za prevod poezije sa izvornog na ciljni jezik.

Praveći slikovit uvod na temu poezije, izdvojiće se deo iz nedavnog intervjua na temu poezije koji je dao Nenad Grujičić (oktobar 2011), dobitnik dvadesetak prestižnih nagrada iz ove oblasti.

Pesnik kaže: „Poezija je djevica, uzvišena sestra duhovnog smisla i izlaza. Ona je golubica i zmija, ultrasvijest o čovjekovoj ambivalentnoj prirodi i nesavršenstvu. Poezija je moć duha i jezika da o racionalnim stvarim progovori *nemogućim* slikama. Njen najviši domet je u biblijski intoniranom jeziku. Ona će se otjelotvoriti u oblik ljudskog života vrijedan poštovanja i radosti.”

Na nedavno održanom skupu u Udruženju naučnih i stručnih prevodilaca Srbije u Beogradu (novembar 2012). istaklo se kao poseban oblik prevođenja, prevođenje poezije. Beogradski profesor Sibinović se posebno osvrnuo na to, rekavši da je stručno kompetentnim krugovima poznato da je prevođenje književnih dela, a posebno poezije, književni, stvaralački i zakonom priznat autorski rad. Prenoseći umetničko delo sa jednog na drugi jezik, iz jedne u drugu kulturu, uklješten između obavezujućih parametara bitnih za ostvarenje adekvatnog originalu umetničkog ukusa - prevodilac, po pravilu, tekst originala mora, na različite načine, u pojedinostima da transformiše (zadržavajući smisao i umetničku strukturu originala).

Kroz veliku i složenu umetnost pisanja i tumačenja poezije prolaze i pesnik i prevodilac koji dalje tumači i original i prevod. Izdvojiće se delovi autorkinog prevoda poezije slobodnog i vezanog stiha iz *Pesnikovog izbora*² (www.Brankovokolo.org.nenad, prevod i recenzija Prof. dr Brankica Bojović i prof. emeritus Isabelle White 2011)

² Grujičić, N., (2005) *Pesnikov izbor*, Povelja 03/2005, XXXV

This is a poem
that I translated
from my language to Yours.

Ово је пјесма
коју сам превео
са свог језика на Ваш.

I do not doubt
the mutual advantages
and possibilities
of expressing my talk
in ordinary everyday words.

Нисам нимало сумњао
у обостране предности
и могућности
да се мој говор изрази
свакодневним ријечима.

Everything flowed
into already prepared channels
and the rest was on me
to inject life into
the non articulated crowd
and accept
Your conditions:

Све се улијевало
у већ припремљене канале
а мени је преостало само
да убризгам живот
неартикулисаном маси
и прихватим
Ваше услове:

A bird with no wings
cannot fly
because it denies
all forms of biological

Птица без крила
не може да лети
јер то се противи
свим облицима биолошких

and gravitational
knowledge.³

и гравитационих
сазнања.

Zatim, deo prevoda pesme koja sledi je takav da je u njemu uskladen i smisao reči i ritam jezika.

Caught by the apple of your eye,
I return into myself, into a marvelous day,
a poem has found God's door
at the sight of a sudden wave.

Уловљен зеном ока твога,
вратих се у се, у диван дан,
песма је нашла врата Бога
у гледу што је ненадан вал.

I return into myself, into a marvelous day,
the Sea is foaming, the sandbank is strangling
at the sight of a sudden wave,
I have no way to go out of you without a poem.⁴

Вратих се у се, у диван дан:
море се пени, дави се спруд
у гледу што је ненадан вал;
с тобом без песме ја немам

³ Pesma *Prevodilački rad*, prevod: Prof. dr Brankica Bojović, Recenzija prof. emeritus Isabelle White, www.brankovokolo.org.nenad, Sremski Karlovci, 2011.

⁴ Pesma *Nenad*, prevod: Prof. dr Brankica Bojović, Recenzija prof. emeritus Isabelle White, www.brankovokolo.org.nenad, Sremski Karlovci, 2011.

Takođe, naveo bi se jedan deo prevoda u kome pesnik relativizuje formu pesme, odnosno iz poetskog okvira prelazi u prozni, naglašavajući da se tim putem ne menja suština, odnosno sadržaj pesme. Različite su forme, okviri i stihovi, ali je suština lirske supstance ostala ista. To bi se ilustrovalo pesmom koja je napisana i prevedena u proznoj formi. Zbog malog prostora koji zauzima, a koji ne umanjuje njenu vrednost, ona će se prikazati u celosti.

When I was nine I wrote about a bee and a flower. My mother read my poem aloud and cried. Later on, I would often take up a pen and start writing. Whenever I responded to some event or experienced a vision, sentences would emerge on the page. This writing would produce something resembling love. Love took over everything that had taken place in front of my eyes. However this love remained powerless to keep watching over a wholeness named life.⁵	U devetoj godini pisao sam o pčeli i cvetu. Moja majka naglas je čitala pesmu i plakala. Posle sam često uzimao olovku i započinjao isto. Kad god bih ustupio mesto nekoj pojavi ili predskazanju na papiru je nicala gomila rečenica. Rađalo se nešto nalik na ljubav. Ljubav je preuzela sve što se odigravalo pred mojim očima. Na drugoj strani ostala je nemoć da bdim nad celinom koja se zove život. (Grujičić, 2005)
--	---

⁵ Pesma *Prediction*, prevod: Prof. dr Brankica Bojović, Recenzija prof. emeritus Isabelle White, www.brankovokolo.org.nenad, Sremski Karlovci, 2011.

2. Versifikacija

Pesnik kroz celokupan rad provlači emociju i dočarava sliku koju drugi književni žanr teško može da postigne. U toj kompleksnoj jednostavnosti je nagoveštaj onoga što drugi žanrovni ne mogu izraziti. Moć reči i njeno značenje ovde nailaze na tumačenje figura, stila i stiha.

Nauka o ritmu u stihovima naziva se metrika ili versifikacija, prema grčkoj reči *metron*=mera ili prema latinskoj reči *versus*=stih. Danas su u nauci poznata tri sistema versifikacije [Živković 1992:87] i to metrički, silabički i tonski ili akcenatski.

Iz prevodilačkog iskustva, versifikacija je sagledana kao borba da se odredi smisao izvornog jezika i ukomponuje u prevodnu transformaciju ciljnog jezika. Jedinstvo ritma je postignuto leksičkim ekvivalentima ili paralelama, a slobodni stih je dao slobodu lepog i suštinskog izražaja.

Iz tri različite pesme koje su prevedene na engleski jezik, ilustrirani su poetski obrti i različite forme izraza, što je još više zaintrigiralo veštinu i tehniku praćenja prevoda. A to znači da je za ovakav poduhvat potrebna nijansirana tananost izbora reči, kako bi prevod izlazio lak, jednostavan i ritmičan. Odnosno, suženjem izbora lepeze značenja dolazilo se do pogotka izbora i pravog prevodilačkog rešenja. Takođe, problematika prevoda srpske poezije na engleski jezik obuvata i druge aspekte, tipa da se srpski dijalekt mora prevoditi engleskim standardnim jezikom, zatim rešavanje pleonazama i razliku u kulturi ova dva jezika.

3. Prevođenje kao nauka

Prevođenje služi pretvaranju misli, emocija ili želja prvobitno oblikovanih u jednom jeziku u ekvivalentnu misao, emociju ili želju u nekom drugom jeziku. Translatologija je danas interdisciplinarna nauka koja čvrsto sarađuje sa različitim filološkim, lingvističkim, komunikološkim, filozofskim i kulturološkim disciplinama i ujedno služi kao potvrda razvijenog kulturnog života.

Pismeno prevođenje se javlja nakon pojave pisma i pisane književnosti. Prvi pisani prevodi vezuju se za drugi milenijum pre nove ere, kada je sumerski Ep o Gilgamešu preveden na jezike jugozapadne Azije. Većina prevoda je bila fokusirana na književno prevođenje.

The Translator's Invisibility: A History of Translation autora L. Venutija spada među najznačajnija dela u oblasti istraživanja prevođenja književnih tekstova na engleski jezik i načina na koji su ti prevodi formirali razvoj teorije prevođenja kao nauke. Autor kaže da prevođenje vidi kao pokušaj da se proizvede transparentan tekst tako da izgleda kao da nije ni preveden. (Venuti 2008: 4). Danas se govori o kongenijalnom prevodu i uspehu ako se takav prevod ostvario. Ma koliko prevodioci bili *kongenijalni* sa pesnikom koga prevode, nažalost ne mogu *prevesti* ono najlepše u poeziji, ono što stoji između reči, izmaglicu (Sibinović 1999: 15 – 26). Jednu od najčulenijih teza na temu prevoda poezije dao je Frost u svojoj definiciji poezije rekavši da je „poezija ono što se izgubi u prevodu”.

Početkom devedesetih Anri Lefevr (Lefevr 1993: 229 – 230) je počinjao svoj rad rečima koje će se navesti potvrđujući postojanje dečijih bolesti u studijama prevođenja, odnosno nečitanjem onoga što su drugi napisali:

„Kao mnoge discipline koje su se pojavljivale, studije prevođenja su prebolovale bar dve dečije bolesti: jedna od njih je uvek ponovno „rotiranje“ (dupliranje osnovnog, već stvorenog metoda), a druga paralelna prvoj, jeste da se ne čita ono što su drugi ljudi napisali, bilo da je to u ime (nekada ponosne)

izolovanosti ili posledica toga što čovek čak i ne posumnja da ono što napiše može predstavljati značajan doprinos u tom polju nauke. Uz ovo se još može reći da mnoge knjige o prevođenju još uvek pretenduju, sa predvidljivom opravdanošću, da budu prve na koje će se neko pozvati, na šta god da se odnose. U tome im pomaže i podržava ih treća dečija bolest koja stalno napada studije prevođenja – naime zanemarivanje njihove sopstvene istorije. Ta žalosna činjenica objašnjava zašto su neke knjige, koje su odgovarale intelektualnoj klimi od pre trideset godina, objavljene tek danas.

Studije prevođenja bi imale veliku korist od jedinstvenijeg diskursa, onoga koji svi istraživači u ovom polju smatraju relevantnim, ako ne i neodložno ključnim u sopstvenom nastojanju. Moj predmet razmirice je da ovakav diskurs može, u konačnoj analizi, biti jedino zasnovan na kulturi (koja takođe podrazumeva odsustvo isključivosti, koje imaju za cilj bilo koje specifične vrste prevoda), da ono treba da ispuni očekivanja tekstova koji teže ka naučnom približavanju, i da to doprinosi unapređenju znanja na tom polju, umesto da se ponovo tvrdi ono što je već poznato.”

Preplićući poeziju i prevod, navešće se mogućnost nepogrešivog pristupa *prevodu orijentisanom ka smislu* koji treba da odgovara ciljnom, odnosno izvornom jeziku (smislu kao nizu formi ciljnog jezika). Ovakav pristup traži situacione i kontekstualne faktore koji određuju smisao izvornog jezika. U primeni ovoga obučenost, obrazovanje i iskustvo su ključni faktori [The Journal of Specialized Translation, 2000].

Prevođenje poezije se fokusira na tekst ciljne kulture i tada je ono delatnost koja predstavlja nešto više od jezika, odnosno u tom okretanju ključa i probanja kojoj bravi najviše odgovara, zasigurno premašuje jezik i otkriva talenat prevodioca.

LITERATURA

34 ANDRÉ LEFEVER 1993: "Discourses on Translation: recent, Less Recent and to come" Targer 5 (2); 229-241.

BRANKICA BOJOVIĆ, Ph.D., Docent, Reviewer - Isabelle White, Ph.D., Professor emeritus, 2011: *Translation Poet's selection* Nenad Grujić www.brankovokolo.org.nenad, Sremski Karlovci, 2011.

DRAGIŠA ŽIVKOVIĆ 1992: *Teorija književnosti sa teorijom pismenosti*, Beograd, Zavod za Udžbenike i nastavna sredstva.

GEORGE LAKOFF 1987: *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: The University of Chicago.

LAWRENCE VENUTI 2008: *The Translator's Invisibility: A History of Translation*, London, Routledge.

MIODRAG SIBINOVIĆ 1999: *Između svetova, II deo poglavlja*, 15-26

MIODRAG SIBINOVIĆ 2012: *Prevod i kultura danas*, Beograd, referat sa naučnog skupa.

NENAD GRUJIĆ 2001: *Glas Srpske, Čuda iz djetinjstvu u Vijaduktu*, intervju

NENAD GRUJIĆ 2005: *Pesnikov izbor*, Povelja 3/2005 XXXV

The Journal od Specialized Translation 2000

www.poemhuter.com/i/ebooks (Robert Frost)

SUMMARY. – The art of translation exists as bridge that joins different cultures. Translating poetry gives us a chance to experience the power and beauty of the English and Serbian languages, when used for expressive purposes by translating one of the finest contemporary Serbian poets. You see different types

of verse and the wider implications of the poet's feelings. Anyone in the field of academic and professional translation, who has the ability to speak two language fluently, understands the dilemma of trying to explain the inexplicable and the untranslatable. Dealing with poetry translation of various kinds I have had the opportunity to re-focus my creative work and skills, constantly making translation choices and selections. By comparing the different outputs with the original input, it can be seen that poetry translation depends on transferring the form and the spirit of the original in order to have the optimal effect and get a congenial translation.

Др Бранкица БОЈОВИЋ, ванредни професор Факултета за стране језике Алфа универзитета у Београду

Изворни научни рад (студија)

УДК: 82.03-01

Рецензенти: проф. Др Радмило Маројевић; Isabelle White, Profesor emeritus Eastern Kentucky University

А.Б. Пеянович¹

36

ВЕРБАЛИЗАЦИЯ КОНЦЕПТА «ОБРАЗ» В СЕРБСКОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ

А. Б. ПЕЯНОВИЧ

В настоящей работе рассматриваются фразеологические единицы, в составе которых содержится компонент – лексема *образ*. Упоминутые ФЕ входят в сложные парадигматические отношения: антонимии, синонимии, вариантности, создавая таким образом микроконцепт «Образ». Коннотативный потенциал лексемы *образ*, из которого развилось значение, уникальное для всех славянских языков, а также широкая представленность лексемы *образ* во всех фразеологических жанрах и ее словообразовательные возможности свидетельствуют о концептуальном статусе данной лексемы. Именно эти вопросы рассматриваются нами в рамках более широкого (макро-)концепта «Честь» в сербской фразеологической картине мира.

Ключевые слова: *фразеологическая единица, микроконцепт «Образ», этнокультурный концепт «Честь», фразеологические жанры: постоянный эпитет, устойчивое сравнение, идиома, клятва, клятвенное заверение, присловье, поговорка, пословица.*

1. Согласно данным *Этимологического словаря славянских языков*, лексема *образ* зафиксирована во всех славянских языках, хотя, несомненно, в различных фонетических реализациях. Этимология данной лексемы не совсем понятна. Судя по всему, имя существительное *образ* является отглагольным существительным, образованным с помощью нулевого суффикса от глагола **obraziti*. В словарной статье имеется ссылка на имя существительное **obraz*. Исконное значение данного имени существительного – ‘нечто, получившее (новый) облик или определенный вид’ [ЭССЯ 2002 29: 63–66].

¹ apejanovic@rambler.ru

А.Б. ПЕЯНОВИЧ

В *Этимологическом словаре хорватского или сербского языка* лексема *образ* не толкуется в отдельной словарной статье. Лексема зафиксирована в составе фразеологических оборотов в словарных статьях: *skvrn, bio (bijel), razići, đon-obraz*. Любопытно, что почти во всех фиксациях в этом словаре лексема *образ* находится в составе идиом. В словарной статье *skvrn* прилагательное *skvrnan* семантизируется «*okaljān, ružān, griješan*», а в иллюстративном материале приводится архаичная идиома *neskvrni obraz* (Maretić, Vrčević *narodna pripovijetka*) [СКОК 1973 III: 276]. Выражение *sas beo obraz da bogda*, которое, по мнению автора словаря, является балканизмом, соотносится с албанским *faqë bardhë* и турецким *zyiak = juz akliği* [СКОК 1971 I: 152], а *đon obraz* ‘*debelokožac*’ (‘лицо как подошва’ – т.е. толстокожий²) находим в иллюстративном материале словарной статьи *đon* [СКОК I 1971: 481]. В словарной статье глагола *razići* расшифровывается корень данной лексемы, и к этому добавляется (для нас ценный) комментарий: ‘*Riječ obraz je kao i raz kulturna riječ, koja se posuđuje: kod Mađžara ábráz, kod Rumunja obraz*’ [СКОК 1973 III: 115–116].

В *Этимологическом словаре русского языка* М. Фасмера приводятся все славянские варианты рассматриваемой лексемы: рус. *образ*, укр. *образ*, блр. *вобраз*, др.-рус., ст.-сл., болг. *образ* ‘лицо, щека’, сербохорв. *образ* – то же, словен. *obrāz*, род. п. -āza, чеш., словц., польск. *obraz* ‘изображение, картина; образ; икона’, в.-луж. *wobraz*, н.-луж. *hobraz*. От *ob-* и *razъ*, связанного с чередованием с *рзати* см. *раз, рзати*. Отсюда образовать, образованный; образование; согласно Унбегауну (RES 12, 39), калька нем. *Bildung* – ‘образование’ [ФАСМЕР 1987 III: 106]. Однако, интересно, что лексема в большинстве упомянутых славянских языках

² Здесь и далее дается буквальный перевод сербских ФЕ.

многозначна. Самыми частотными значениями являются: икона, лик, символ, представление, знак, скульптура, характер, образец, портрет, облик, особа, персона. Но только в старославянском, болгарском, македонском и сербском, а также в некоторых диалектах русского и польского языков имя существительное *образ* имеет и значение 'лицо' либо 'часть лица', однако ни в одном из славянских языков (согласно данным упомянутых словарей) у лексемы *образ* не сформировалось значение 'честь, гордость, достоинство, свобода (в моральном смысле), стыд', как в случае с сербским языком.

В сербских лексикографических источниках лексема *образ* трактуется неодинаково. В шеститомном словаре Матицы сербской интересующее нас значение толкуется как одно из значений (четвертое) многозначного слова [РЕЧНИК МС/МХ 1969 III: 876], в то время как в словаре Сербской академии наук фиксируются три омонима, а значение 'честь, достоинство' является одним из значений многозначной лексемы *образ* [РЕЧНИК САНУ 2001 XVI: 401–404]. В обоих словарях зафиксировано большое число фразеологизмов, в состав которых входит лексема *образ*.

2. Концептуальный статус лексемы *образ* в сербском языке доказывает не только тот факт, что из всех славянских языков только в сербском у данной многозначной лексемы сформировалось переносное значение 'честь, достоинство', но и ее широкая распространенность почти во всех фразеологических жанрах. В известном сборнике В. Караджича [КАРАЏИЋ 1849] зафиксированы многочисленные народные выражения, подтверждающие концепт «Образ». Если сравнить сборник пословиц В. Караджича со сборником Дж. Даничича, кроме отдельно повторяющихся единиц или их вариантов, нами были выявлены также и ФЕ, которые Вук Караджич не зафиксировал. Они также интересны в аспекте анализа и

реконструкции структурно-семантических моделей фразеологизмов, входящих в данный концепт.

Рассмотрим, как концепт «Образ» отражается во фразеологических жанрах. Начнем с устойчивых сравнений: *Образ му је као опанак* («Лицо у него как опанак» (национальная деревенская грубая кожаная обувь)), *Кожа му је на образу као ђон* («Кожа у него на лице как подошва»), *Кожа му је на образу тврда као у вола* («Кожа у него на лице твердая, как у вола»). Далее приводим идиомы с различным, но ограниченным числом, как мы покажем в анализе, структурно-семантических моделей (*осветити образ* («осветить лицо»), *оцрнити образ* («очернить лицо»), *с образом* («быть с лицом»), *мека образа* («быть с мягким лицом»), *немати образа* («быть без лица»)). Засвидетельствованы клятвы *Црн ти образ* («Пусть у тебя будет черное лицо»), доброе пожелание (благословение) *Свијетао ти образ* («Пусть у тебя будет светлое лицо»), *Цвијеће ти на образ* («Пусть у тебя будут цветы на лице»), присловье *Образа ми* – которое по происхождению является бывшим клятвенным заверением («Клянусь лицом»), клятвенные заверения: *Тако ми образа и поштења* («Клянусь лицом и честью»), *Тако ми образа пред људима не поцрнио* («Пусть мое лицо почернеет перед людьми...(если я не говорю правду)»), поговорка: *Ко има образа има и душу* («У кого есть лицо – у того есть и душа»), *Вода сва што опере до црна образа* («Вода все смывает кроме черного лица»), пословица: *Ко у небо пљује на образ му пада* («Кто плюет в небо, ему на лицо попадает»). Следует иметь в виду, что в приведенных выше контекстах сербская лексема «Образ – лицо» имеет значение «честь, достоинство».

В сербской языковой картине мира идеал, к которому стремятся, который предвещается благим пожеланием, который бережется (пуще зеницы ока) – это *свијетао* (светлый), *чист* (чистый), *бијел* (белый),

нескврни (нетронутый) образ. *Свијетао* образ берегут, за него борются. Любой человек может сам: *оцрнити* (очернить), *окаљати* (загрязнить), *обрљати* (испачкать) образ, всякий человек (агенс) может образ сам: *продати* (продать), *изгубити* (потерять), и в таком случае агенс остается без образа, *нема* образа (у него нет «лица-достоинства-чести»), *не зна* за образ, *безобразан*.

Любому человеку могут осквернить честь, т.е. *узети* образ (отнять у него), *(из)губити* образ, *(на)грдити* (осквернить) образ, *плунути* (плюнуть) на образ, *застид(ј)ети* (осрамить) образ. Следствием таких действий является *црн* образ (черный образ), который через проклинание «желается» всем, кто не соблюдает неписанные, но очень прочные этические основы патриархального общества. В результате этого проклятия, несоблюдающие эти правила лишаются чести, т.е. остаются: *без* образа, *немају* образа, *не знају* за образ. Как конечное последствие нарушения этических правил агенс приобретает *црн* образ сам своими поступками или бездействием, а также кто-либо иной может нанести моральный ущерб, поругать достоинство. Кстати, *црн* образ не должен оставаться навсегда таким. Потерянную честь можно вернуть. Подобные действия отражаются через идиомы *повратити* образ (вернуть лицо-честь), *опрати љагу* (кало) *са* образа (смыть грязь с лица), *освјетлати* образ (осветить лицо-честь).

3. Анализ внутрисистемных парадигматических отношений рассмотренных ФЕ показывает, что все приведенные фразеологизмы, входящие в концепт «Образ», могут быть распределены на два ряда антонимов. В первом находятся единицы афирмативной (положительной) семантики (в нашей схеме они размещаются слева), в то время как фразеологизмы другого ряда отражают негативную сторону анализируемого концепта. Как видно, в концепте доминируют идиомы несколько различных структурно-семантических моделей.

Преобладают идиомы с глагольным компонентом и именем существительным *образ* в роли дополнения (прямого или косвенного). Антонимические отношения осуществляются путем замены глагольного компонента ФЕ: *оцрнити* (образ) $\longleftrightarrow$ *опрати* (образ), *освјетлати* (образ) $\longleftrightarrow$ *окаљати* (образ), *сачувати* (образ) $\longleftrightarrow$ *продати* (образ), *повратити* (образ) $\longleftrightarrow$ *узети* (образ). Таким же образом идиомы *имати* образа $\longleftrightarrow$ *немати* образа вступают в антонимические отношения. Антонимия в паре адвербиальных идиом *с* образом $\longleftrightarrow$ *без* образа создается путем замены предлога и падежной формы имени. Данная пара идиом вступает в синонимические отношения с идиомами *имати* образа $\longleftrightarrow$ *немати* образа. Они отличаются морфологическими признаками и синтаксической функцией. Антонимами являются и пары идиом атрибутивно-адвербиального характера: *мека* образа $\longleftrightarrow$ *дебела* образа и *свијетла* образа $\longleftrightarrow$ *црна* образа.

Антонимия наблюдается и в остальных фразеологических жанрах. Доброе пожелание *Свијетао* ти образ входит в антонимические отношения с проклинанием *Црн* ти образ. Как мы видим, антонимия появляется путем замены определения *црн*—*свијетао* при существительном *образ*.

Дальнейший анализ системных отношений выявляет и отношения синонимии. В один синонимический ряд входят идиомы *оцрнити* (образ), *окаљати* (образ) и *нагрдити* (образ). Мы считаем, что идиомы *погазити* (растоптать) (образ), *метнути* (положить) (образ) *под* ноге и *бацити* (бросить) (образ) *под* ноге являются вариантами, поскольку у них имеется тождественное общее значение и внутренняя форма. Глагольные варьирующиеся компоненты идиомы: *погазити*, *метнути*, *бацити* относятся к одному семантическому полю.

4. Концептуальный анализ ФЕ с компонентом-лексемой *образ* показывает, что их можно распределить на два противопоставленных ряда. Это неудивительно, имея в виду тот факт, что речь идет об этическом концепте. В одном ряду находятся ФЕ, отражающие поведение, поощряемое обществом, желаемое поведение, идеальное, то есть то, что „принято“. Во втором ряду содержатся единицы противоположной семантики, отражающие нежелательное, то есть то, что отвергается обществом, что „не принято“. Социальные нормы поведения „рекомендуются“ ФЕ первого ряда (добрыми пожеланиями), в то время как фразеологическими единицами второго ряда (проклинаниями) „осуждаются“ негативные поступки. Интересно, что оппозиция *добро—зло* вербализуется во фразеологическом микроконцепте «Образ» тремя различными оппозициями.

Первая метафора: хроматическая *белое—черное*, означающая *чистое—нечистое* (в моральном смысле, ср. идиомы *чиста савјест*, *чиста љубав*, *чисто срце*, *чист рачун*), вторая: пространственная метафора *верх—низ*, и третья метафора: качественная *мягкое—твердое*.

Первая оппозиция *белое—черное* исконная и является важнейшей, так как на ее основе создается большое число ФЕ. Кроме того, эта метафора „выжила“, в то время как остальные две метафоры находятся на языковой периферии либо являются архаичными. Данная метафора актуальна и жива в современном сербском языке. Важность этой метафоры подтверждает и ее отражение в различных фразеологических жанрах. Она, прежде всего, зафиксирована в «благословениях»: *свијетао ти образ*, *сас бео образ да бог да* и идиомах *свијетао образ*, *чист образ*, (бити) *свијетла образа*, (бити) *чиста образа*. ФЕ положительной семантики имеют варианты: *бијел*, *чист*, *свијетао*, хотя этимологию всех определений к существительному *образ* можно свести к одному значению. Антонимом приведенных идиом является идиома *црн образ*, (бити) *црна образа* и

проклинание *црн ти образ*. Любопытно, что ФЕ негативной семантики лексически не варьируются, в то время как ряд ФЕ позитивной семантики представлен несколькими единицами, тем более, что число процессуальных идиом-вариантов и синонимов, которые «вызывают» *црн образ* — немалое: *оцрнити*, *окаљати*, *нагрдити*, *продати*, *узети*, *изгубити*, *застид(ј)ети*, *запалити*, *згазити*, *бацити под ногу*.

Вторая оппозиция *верх—низ* отражена в идиомах. Антонимические отношения, посредством которых осуществляется данная семантическая оппозиция, возможны благодаря замене глагольного компонента ФЕ, а также обстоятельства места в идиомах. Идиома положительной семантики зафиксирована в академическом словаре: (...) да *образ* породе старе *одржи на висини* [Речник САНУ 2001 XVI: 400]. Второй ряд идиом содержит семантически противопоставленные ФЕ: *бацити*, *метнути образ под ногу*, *образ тоне под очи* [Речник САНУ 2001 XVI: 402], *ставити образ под гузицу* [СТАНИЋ 1991 II: 8], *P'o ти образ na zemlji* [DANIČIĆ 1871: 93]. Любопытно „падение“ *образа* по вертикали: от *образа на высоте*, который является идеалом, — до *образа, который упал на землю* (остальные „уровни“ определяются соматизмами: *очи*, *гузица*, *ноге*, указывающие на антропоцентричность языка).

Третья оппозиция *твердый—мягкий образ* представлена в идиомах и устойчивых сравнениях, а также на лексическом уровне, точнее в прилагательных, мотивированных ФЕ. Идиомы *бити дебела образа* ‘бити безобзиран, безобразан’ [Речник САНУ 2001 XVI: 401], равно как и вышеприведенные устойчивые сравнения *Образ му је као опанак*, *Кожа му је на образу као ђон*, *Кожа му је на образу тврда као у вола*, поговорки *Девет чапара има на образу* и существительное *дебелокожац* — находятся в антонимических отношениях с идиомами *бити мека образа* ‘бити попустлив, наиван, добар’ [Речник САНУ 2001 XVI: 401].

5. Системный анализ функционирования концепта «Образ» во всех фразеологических жанрах дает возможность выявить и описать структурно-семантические модели ФЕ данного концепта, определить инвариант фразеологической единицы, проследить внутрисистемные отношения, тогда как концептуальный анализ иллюстрирует особое значение лексемы *образ* в сербской фразеологической картине мира.

ЛИТЕРАТУРА И ИСТОЧНИКИ

- DANIČIĆ 1871: *Poslovice* / Djuro Daničić. Zagreb, 1871.
- КАРАЧИЋ 1849: *Српске народне пословице и друге различне као оне у обичај узете ријечи* / Издао их Вук Стеф. Караџић. У Бечу, 1849.
- МАТЕШИЋ 1982: *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* / Josip Matešić. Zagreb, 1982.
- ПЕЯНОВИЧ 2006: *Проблеми перевода ФЕ с компонентом-концептом (на материале «Горного венца» и русских переводов)* / А. Пеянович – Проблемы семантики языковых единиц в контексте культуры. Москва–Кострома, 2006.
- ПЕЯНОВИЧ 2008: *Этнокультурный концепт «Род»* / А. Пеянович. – Материалы I Международной научной конференции по проблемам когнитивной фразеологии «Фразеология и когнитивистика». Белгород, 2008.
- ПЕЈАНОВИЋ 2010: *Фразеологија Горског вијенца: Фразеолошки жанрови. Културни концепти. Руски преводи* / Ана Пејановић. Подгорица, 2010.
- РЕЧНИК МС–МХ 1969 III: *Речник српскохрватског књижевног језика*. Књ. III. Нови Сад – Загреб, 1969.
- РЕЧНИК САНУ 1965 III: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. Књ. III. Београд, 1965.
- РЕЧНИК САНУ 2001 XVI: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. Књ. XVI. Београд, 2001.
- СКОК 1971 I: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* / Petar Skok. Uredili akademici Mirko Deanović i Ljudevit Jonke. Knj. I. Zagreb, 1971.

- СТАНИЋ 1991 II: *Ускочки речник* / Милица Станић. Књ. II. Београд, 1991.
- ФАСМЕР 1986 I: *Этимологический словарь русского языка* / Макс Фасмер. Т. I (А–Д). Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. Под ред. и с предисл. Б. А. Ларина. 2-е изд., стер. Москва, 1986.
- ЭССЯ 2002 29: *Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд* / Под ред. О. Н. Трубачева. Вып. 29. Москва, 2002.

РЕЗИМЕ. – У раду се анализирају фразеолошке јединице које у своме ставу садрже лексему *образ*. Поменуте јединице налазе се међусобно у сложени парадигматским односима: антонимије, синонимије, варијантности чинећи так микроконцепт „образ“. Конотативни потенцијал лексеме *образ* из кога се развили специфично значење уникално међу словенским језицима, њена заступљеност у свим фразеолошким жанровима, као и њена распрострањеност и творбени потенцијал доказују да ова лексема има статус (микро)концепта који се разматра као дио ширег (макро)концепта „част“ у српској фразеолошкој слици свијета. – Аутор заступа схватање широког опсега фразеологије по коме је фразеологизам језичка јединица коју одликује: релативна устаљеност облика и значења вишелексемност, способност репродуковања у готовом облику, идиоматичност и експресивност. Полазећи од таквог становишта, све фразеолошке јединице с обзиром на поријекло, синтаксичку структуру, семантичко-културолошки садржај и функцију дијеле се на осам фразеолошких жанрова: сталне епитете, устаљена поређења, идиоме, пословице, изреке, клетве, заклетве и узречице.

Ана Бранкова Пејановић (р. 1969), ванредни професор Филозофског факултета у Никшићу Универзитета Црне Горе: arejanovic@rambler.ru

Изворни научни рад (студија): УДК: 811.163.41'373.7

Рецензенти: др Радмило Маројевић, редовни професор, и Вера Васильевна Борисенко, кандидат филолошких наука, старији преподавач

Вишња Б. Вишњевац¹

46

ПРОШЛА ВРЕМЕНА У ПОВЕСТИ О МИНУЛИМ ВРЕМЕНИМА
У ПОРЕЂЕЊУ СА ЊИХОВИМ СРПСКИМ ПРЕВОДИМА

В. ВИШЊЕВАЦ

У раду се на конкретном материјалу староруских споменика XI и XII века разматрају четири облика прошлих времена, њихово функционисање и употреба. Дате форме пореде се са истима у српском језку, те се прави кратак осврт и на систем прошлих времена у савременом српском језику.

Кључне речи: *староруски језик, споменици, прошла времена, српски језик*

0. Увод. Главни задатак у нашем раду је да се опишу и прикажу карактеристике сложеног система прошлих времена у староруском језику на материјалу Повести о минулим временима (даље ПМВ). Разматрајући употребу и заступљеност облика прошлих времена, дати споменик се пореди и са Словом о полку Игореве (даље СПИ), као и са Словом о закону и благодати (даље СЗБ). Са друге стране, поставља се питање да ли се дати староруски облици могу превести истима на српски језик и у којој мери те облике користе преводиоци. Најзад, упоређујући српске преводе ових дела предлажу се неке од варијанти превођења. Примењујући метод конфронтативне анализе, у раду се пореде два језика: староруски и савремени српски. Такође, методом преводне семантизације показује се функционисање разматраних облика у контексту и у склопу шире целине. За наш рад користили смо фрагменте текста ПМВ из Лаврентијевог летописа, СЗБ, СПИ, као и преводе Петра Петровића Његоша, Милоша

ВИШЊА Б. ВИШЊЕВАЦ

Светића, Данила Медића, Милорада Панића Сурепа, Владана Недића за СПИ, Вука Минића за СЗБ и ПМВ, а за последњи наведени споменик и Ненада Косовића.

1. Хипотезе о систему прошлих времена у староруском језику.

1.1. У литератури из историје руског књижевног језика најлазимо на две међусобно супротстављене теорије о систему прошлих времена. Са једне стране група аутора као што су В. В. Иванов (1990, с.323–337), В. И. Борковски, П. С. Кузњезов (1965, с.292–300), П. Ј. Черних (1952, с. 218–229) заступа теорију о четири прошла времена – два синтетичка (перфекат и плусквамперфекат) и два аналитичка (имперфекат и аорист), различита, како по форми, тако и по значењу, а наслеђена из епохе прасловенског језика.

1.2. Са друге стране, М. Ј. Ремнева (1988, с. 72–81) износи теорију према којој је у живом староруском језику у употреби био само крњи перфекат, тј. да су аорист и имперфекат дошли као морфолошки старославенизми, да копула у перфекту само указује на лице које врши радњу, због чега нема никакво временско значење, а да је плусквамперфекат имао модално значење.

Даље у нашем раду ми ћемо се ослањати на прву наведену теорију.

2. Прошла времена у староруском језику

2.1. Имперфекат је у староруском језику означавао радњу неограничену у времену и ону која се понавља. То просто прошло време градило се најчешће од глагола несвршеног вида, при том не само од инфинитивне основе, већ у неким случајевима и од основе садашњег времена.

„не дадыше въпрѣчи конѧ ни вола, но веляше въпрѣчи 3 ли, 4 ли, 5 ли женѧ в телѣгу и повести обѣрѣне, и тако мучаху дулѣбы“ [ПМВ 1973: 6]. „он није дозвољавао да му упрегну коња или вола, већ је наређивао да у

кола упрегну три, четири или пет жена, и да оне возе њега-Обра. И тако су они мучили Дуљебе“ [Минић 1994: 11]. „није дозвољавао да се упрегне коњ или во, него наређиваше да се упрегну у таљиге 3 или 4 или 5 жена и да возе Обрина, и тако мучаху Дуљебе“ [Косовић 2003: 9].

У датом примеру примећујемо да је имперфекат у староруском језику могао да се гради и од глагола свршеног вида, у нашем случају глагола *дати*. Оба преводаца употребила су перфекат, при чему Минић наставља превођење и другог глагола у имперфекту перфектом, док се Косовић окреће српском имперфекту. Сматрамо да је дати глагол могуће превести на српски језик изворним обликом, тј. имперфектом *не дозвољаваше*, будући да се у наведеном примеру указује на радњу која је трајала у прошлости.

„а ихже имаху плѣнники, овѣхъ посекаху, другиа же мучаху, инья же растреляху, а другиа в море вметаху, и ина многа зла творяху русь грекомъ“ [ПМВ 1973: 8]. „А оне које заробише, једне посјекоше, друге мучише, неке опет убише стријелама а неке побацаше у море, и много другога зла учинише Руси Грцима“ [Минић 1994: 13]. „А те, које заробише, ове посјекоше друге мучаху, неке постријелаше, а друге у море бацише, и многа зла чињаху Руси Грцима“ [Косовић 2003: 18].

На основу читавог контекста закључујемо да је радња трајала у прошлости, односно да се понављала. Преводећи ове облике имперфекта Минић је користио аорист, док је Косовић комбиновао аорист са имперфектом, али ни један ни други преводац почетак овог фрагмента нису превели имперфектом. Сматрамо да би почетак могао гласити: „а оне који беху заробљени“. Овде имамо још примера за имперфекат глагола свршеног вида *посекаху*, *растреляху*. Преводиоци су ове облике превели аористом, мењајући вид глагола и указујући тиме на завршеност радње. Како је у изворном облику радња трајала извесно време, можемо рећи:

сецијаху, убијаху стрелама. И глагол *вметаху* такође можемо превести имперфектом бацаху.

„Боянь же, братіе, не 10 соколовъ на стадо лебедѣй пушаше, нъ своя вѣщія прѣсты на живая струны вѣскладаше“ [СПИ 1962: 59]. „А то Бојан браћо не пушташе, не пушташе десет соколова/ а на бело јато лабудова, већ меташе своје веште прсте/веште прсте, а на живе струне“ [Бабовић (Светић) 1953: 9]. „То не било десет соколова, Нит' лећело јато лабудова, Веће Бојан у истину пјевац/Прстим својим струне покретао“ [Бабовић (Његош) 1953: 9]. „Није браћо Бојан вјешти пушта/десет соколова, да разгоне/кратко јато бјелих птица лабудова, Већ вижбаним својим прст'ма/Ударао жице миле“ [Медић 1870: 18–19]. „Бојан, браћо, то не пушта/соколове на лабудове, већ он своје веште прсте/са струнама живим склада“ [Панић Суреп 1979: 22]. „Није то, браћо, Бојан пуштао/десет соколова/на јато лабудова, већ је чаробним прстима својим/додиривао струне живе“ [Недић 2003: 82]. Од свих преводаца једино Светић користи имперфекат, док Његош, Медић и Недић употребљавају перфекат, а Панић Суреп презент.

„Моисѣ бо и пророци о Христовѣ пришествии повѣдааху, Христос же и апостоли его о вѣскресении и о будущим вѣцѣхъ“ [СЗБ <http://lib.pushkinskijdom.ru/>]. „Мојсије и пророци прорекавше долазак Христов, а Христ и апостоли његови проповиједају васкрсење и будући живот“ [Минић 1994: 28].

Као што видимо, дати пример преведен је аористом. Сматрамо да бисмо овај облик могли превести имперфектом прорицаху (проповедаху). Иако је ово време ређе заступљено у савременом српском језику, ипак не можемо рећи да је оно у потпуности ишчезло.

2.2. Плусквамперфекат се као сложено време градио од имперфекта помоћног глагола бити и партиципа на -л. Њиме се означавала радња

извршена пре неке друге радње у прошлости. Плусквамперфекат се доста ређе употребљавао у односу на друга прошла времена. У обрађеним фрагментима ПМВ налазимо неколико примера:

„на пятое лето помяну конь отъ негоже бяхуть рекли волсви умерети“ [ПМВ 1973: 10]. „пете године он се сјети коња својега, онога што су мудраци рекли да ће од њега умријети“ [Минић 1994: 14]. „од њега му, наине, врачи бијаху казали да ће умријети“ [Косовић 2003: 24].

У наведеном примеру код помоћног глагола бити запажамо контаминацију имперфекта са наставком презента *бяхуть*. За Минићев превод карактеристична је најчешћа употреба перфекта (као и аориста), што је случај и овде, док је Косовић настојао да буде што ближи оригиналу, те користи плусквамперфекат.

„кое есть конь мѣй, егоже бѣхъ поставилъ кормити и блюсти его?“ [ПМВ 1973: 10]. „Гдје је мој коњ што сам га дао да се храни и чува?“ [Минић 1994: 14]. „Гдје је коњ мој којег сам наредио да храните и чувате?“ [Косовић 2003: 24].

Иако код оба преводиоца запажамо употребу перфекта, сматрамо да је дати облик могуће превести плусквамперфектом бех дао/наредио.

„Егда бѣ Христос на земли,/И еще не у ся благодѣтъ/укрѣпила бяше“ [СЗБ <http://lib.pushkinskijdom.ru/>] „Док је Христ био на земљи, благодат још није ојачала“ [Минић 1994: 29].

Будући да је митрополит Иларион СЗБ написао црквенословенским језиком, помоћни глагол је у форми имперфекта, али није дошло до сажимања вокала бяше (бѣаше > блаше > бяше). И у овом фрагменту Минић приликом превођења користи перфекат, док бисмо ми и овде употребили изворни облик, тј. плусквамперфекат благодат не беше ојачала.

У свим наведеним примерима плусквамперфектом се означава радња која се извршила пре неке друге радње у прошлости. Како се у

српском језику ово глаголско време са истим значењем очувало и до данас, сматрамо да је дате примере могуће превести управо плусквамперфектом.

2.3. Перфекат се у староруском као сложено време градио од садашњег времена помоћног глагола бити и партиципа на -л. Означавало је стање у садашњости које је резултат прошле радње, тј. употребљавао се не само за констатовање неке радње која се десила у прошлости, већ и за обележавање прошле радње чији се резултат наставља и у садашњости.

„отроці Свѣнължи изодѣлся суть оружьемъ и порты, а мы назн“ [ПМВ 1973: 10–11] „Свенелдове слуге су богато обучене и наоружане, а ми смо ти голи“ [Минић 1994: 15]. „Свенелдови отроци су се нагиздали оружјем и одећом, а ми смо наги“ [Косовић 2003: 33].

У наведеном примеру партицип на -л у мушком роду множине требало би да буде *изодѣлся*. Минић при превођењу користи трпни придев, а Косовић настоји да буде што ближи оригиналу, те такође употребљава перфекат.

„а наши князи добри суть, иже распасли суть Деревьскую землю“ [ПМВ 1973: 11] „наши су кнезови добри, јер су завели ред у Древљанској земљи“ [Минић 1994: 15]. „наши кнезови су добри, јер су увели ред у Деревској земљи“ [Косовић 2003: 34].

Пуни перфекат срећемо и у друга два споменика:

„Ты пробилъ еси каменныя горы сквозѣ землю Половецкую“ [СПИ 1962: 69]. „Камене си проломио горе,/И просјека земљу половачку“ [Бабовић (Његош) 1953: 23]. „Ти што луке Половчана/И врлетне делиш горе“ [Медић 1870: 61]. „Ти просече кршне горе/крз сву земљу половецку“ [Панић Суреп 1979: 43]. „Кроза земљу половачку/ пробио си камените/планине“ [Медић 2003: 103].

Староруски пуни перфекат на српски језик истим обликом превели су Његош, с тим што код овог преводиоца срећемо и крњи перфекат просјека, и Недић, док Медић користи презент, а Панић Суреп аорист.

За староруски перфекат у ПМВ приликом превођења на српски језик углавном се користио исти облик. Будући да су СПИ преводиоци доживљавали на различите начине, поред перфекта у делу срећемо и друга глаголска времена, како би се истакла његова уметничка вредност. Превод СЗБ карактерише честа употреба перфекта.

Као што видимо ово глаголско време могло се градити како од глагола свршеног и несвршеног вида, што је, како истиче Черних (1952, с.226), један од разлога ширења перфекта и постепеног преузимања значења других прошлих времена.

„Нѣси бо умерлъ, нѣ спиши до обыцааго всѣмъ вѣстаниа“ [СЗБ <http://lib.pushkinskijdom.ru/>] „Јер, ти нијеси умро, но спаваш до свеопштег васкрснућа“ [Минић 1994: 29].

Перфекат је у савременом српском језику један од облика који се најчешће користе, те бисмо за староруски перфекат, у сваком случају, у преводима могли употребити и српски.

2.4. Поред пуног, у староруском језику постојао је и крњи перфекат, тј. партицип на -л без садашњег времена помоћног глагола бити. У ПМВ у наведеним фрагментима срећемо само један пример, будући да Лаврентијев летопис чува пуни перфекат, док је у СПИ и СЗБ присутно далеко више примера крњег перфекта, а пуни перфекат се среће веома ретко.

„И наутрия придоша печенѣзи и почаша звати: нѣ ли мужа? се нашъ dospѣлъ“ [ПМВ 1973: 20]. „Слѣдећег јутра дођоше Печенези и стадоше изазивати: Гдје вам је човјек? Ево, наш је спреман!“ [Минић 1994: 19] „И сутрадан дођоше Печенези, и почеше казивати: Има ли мужа? Овај наш је спреман“ [Косовић 2003: 77].

„Оттряси сонѣ, възведи очи, да видиши, какою тя чѣсти Господѣ тамо съподобивѣ, и на земли не беспамятна оставилѣ сыномѣ твоимѣ“ [СЗБ <http://lib.pushkinskijdom.ru/>] „Стреси сан, подигни очи и погледај каквом те чашћу наградио Господ на небу и на земљи оставио те у сјећању преко сина твојега“ [Минић 1994: 29].

У овом примеру Минић користи такође крњи перфекат. Како је овај облик у врло честој употреби у српском језику, посебно када је реч о приповедању, односно када се њиме означава да се више радњи извршило или низ појава десио у прошлости, наше примере могли бисмо превести истима на српски језик. Али, због већ поменутог различитог доживљаја уметничке вредности споменика, првенствено СПИ, преводиоци су употребљавали и друге облике прошлих времена, али и садашње време.

2.5. Аорист се првобитно употребљавао у свим словенским језицима за обележавање краткотрајне прошле радње. Ово просто прошло време у почетку се градило од глагола свршеног и несвршеног вида, али временом преовладава употреба свршеног вида. Образовао се од инфинитивне основе.

„И иде в варяги, и приде вѣ Римѣ и исповѣда, елико научи и елико виде, и рече имъ: дивно видѣхъ в землѣ Словенѣстѣ идущю ми сѣмо; видѣхъ бани древены“ [ПМВ 1973: 5]. И упуту се у земљу Варјага и стиже у Рим, и исприча о томе како је учио и шта је видио, и рече: Видио сам чудо у Словенској земљи на своме путу овамо. Видио сам купатила дрвена“ [Минић 1994: 10]. „И оде у Варјаге, и дође у Рим, и исприповједа шта научи ишта видје, и рече им: Чудне ствари видјех у словенској земљи, идући овамо. Видјех бање дрвене“ [Косовић 2003: 9].

У датом примеру код облика *иде* примећујемо и несвршени вид глагола. Косовић наведене примере аориста преводи истим обликом, док их Минић комбинује са перфектом.

„Слышавше же деревляне, яко опять идетъ, сдумавше со княземъ своимъ Маломъ“ [ПМВ 1973: 11]. „Древляни пак, дознавши да долази поново, посаветоваше се са својим кнезом Малом“ [Минић 1994: 15]. „Древляни, пак, чувши да он опет иде, савјетоваху се са кнезом својим Малом“ [Косовић 2003: 33].

Овде се под утицајем претходног партиципа појављује облик *сдумавше*, уместо *сдумаши*. Занимљиво је да Косовић за овај облик користи имперфекат. За дати пример, свакако, можемо употребити аорист.

„Тогда Игорьъ възрѣ на свѣтлое солнце и видѣ отъ него тьмою вся своя воя прикрѣпѣти“ [СПИ 1962: 60] „Храбри Игор пушѣа очи своје/Да сунчане испитају тајне,/Али сунце свијетло не бива/Мрак јер сакри коње и јунаке/(Божја воља казује се вишња“ [Бабовић (Његош) 1953: 11]. „Тад погледа Игор светло сунце,/Ал од сунца тама се прострла,/Те сву војску беше покривала“ [Бабовић (Светић) 1953: 12]. „Игор диже к небу очи/И угледа облак густѣ,/Да му храбре крије чете“ [Медић 1870: 20]. „Тад погледа Игор/на светло сунашце/и угледа где од њега/сву му војску прекри тама“ [Панић Суреп 1979: 22]. „Кад погледа јарко сунце,/Игор виде: све ратнике попала му/тама сунчева“ [Недић 2003: 84].

Примећујемо да су у датом примеру преводиоци углавном користили аорист, једино код Његоша имамо имперфекат у облику пушѣа.

„Послуша Авраам рѣчи Саррины и вѣлѣзе къ рабѣ еѣ Агарѣ
Послуша же и Богъ яже от благодѣти словесъ и съниде на Синаи“ [СЗБ <http://lib.pushkinskijdom.ru/>]. „Аврам послуша Сару, уѣе код робиње њене Агаре. Послуша и Бог благодат и сиѣе на Синај“ [Минић 1994: 29].

3. Закључне напомене. У наведеним примерима на материјалу писаних споменика представљен је систем прошлих времена староруског језика, које је он наследио из прасловенског и чувао до свог упрошћавања. Анализом превода датих облика на српски језик, видели смо како су и у

којој мери ови облици заступљени у српском језику. Пошто је доста архаичан и, у извесној мери, и данас чува све форме прошлих времена са истим значењем које су оне имале у староруском језику, сматрамо да за изворне староруске облике прошлих времена можемо у српском језику употребити исте облике. Разматрајући преводе српских преводилаца запажамо да су најближи оригиналу настојали да буду М. Светић, М. Панић Суреп и Н. Косовић, док је В. Минић најчешће употребљавао перфекат и аорист, плусквамперфекат у нашим фрагментима не срећемо ниједан пут, а имперфекат само код помоћног глагола *бити*. И В. Недећ најчешће користи перфекат и аорист, а остала времена употребљава врло ретко. Са друге стране, рад П. П. Његоша и Д. Медића карактерише већа слобода будући да је Његош основну идеју СПИ – позив на уједињење руских кнежева и борба за ослобођење Русије, поистоветио са тадашњим околностима у Црној Гори, те је тако СПИ препевао у десетерцу, у духу гусларских песама, уносећи у њега елементе српских епских народних песама. Медић је, такође инспирисан српском историјом, поистоветио руски пораз из 1185. године са косовским бојем из 1389. године и СПИ препевао у форми осмерца. Будући да је ПМВ у форми хронологије, а СЗБ религиозног карактера, те се осврћемо и на превод Новог Завета В. С. Карацића, сматрамо да би примена прошлих времена која су данас у српском језику у редукованој употреби, пре свега имперфекта, а потом и плусквамперфекта, могла бити шира. Тако смо у овом раду покушали да „оживимо“ неке од облика прошлих времена у савременом српском језику, будући да и данас чувају значења која су имала у староруском језику.

ЛИТЕРАТУРА

- БАБОВИЋ 1953: *Његошев превод Слова о полку Игореве* / М. Бабовић. Београд, 1953.
- БЕЛИЋ 1969: *Историја српскохрватског језика*, књ. II, св. 2: Речи са конјугацијом / А. Белић. Београд, 1969.

- БОРКОВСКИЙ, КУЗНЕЦОВ 2006: *Историческая грамматика русского языка* / В. И. Борковский. П. С. Кузнецов. Москва, 2006.
- ГОРШКОВА К. В. ХАБУРГАЕВ 1981: *Историческая грамматика русского языка* / Горшкова К. В. Хабургаев Г. А. Москва, 1981.
- ИВАНОВ 1990: *Историческая грамматика русского языка* / В. В. Иванов. Москва, 1990.
- ИРЯ 1982: *История русского языка. Исследования и тексты*. Москва, 1982.
- КОСОВИЋ 2003: *Повијест минулих љета или Несторов љетопис* / Н. Косовић. Београд, 2003.
- МАРЕТИЋ 1963: *Грамматика хрватскога или српскога књижевнога језика* / Т. Маретић. Загреб, 1963.
- МЕДИЋ 1870: *Слово о полку Игореве* / Д. Медић. Петроград, 1870.
- МИНИЋ 1994: *Одабране странице старе руске књижевности* / В. Минић. Цетиње, 1994.
- ПАНИЋ Суреп 1979: *Слово о полку Игореву* / М. Панић Суреп. Београд, 1979.
- РЕМНЕВА 1988: *Пути развития русского литературного языка XI - XVII вв. - Слово о полку Игореве, комплексные исследования* / М. Л. Ремнева. Москва, 1988.
- Слово о законе и благодати.*
<http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4868> 1.08.2011.
- СВИ 2003: *Спев о војевању Игоревом*. Београд, 2003.
- СТЕВАНОВИЋ 1969: *Савремени српскохрватски језик. (Грамматички системи и књижевнोजезичка норма)* / М. Стевановић. Београд, 1969.
- ФОРТУНАТОВ 1956: *Избр. труды*, Т. 2. / Ф. Ф. Фортунатов. Учпедгиз, 1956.
- ХДРЛ 1973: *Хрестоматия по древней русской литературе*. Москва, 1973.
- ХДРЛ 1962: *Хрестоматия по древней русской литературе*. Москва, 1962.
- ЧЕРНЫХ 1952: *Историческая грамматика русского языка, краткий очерк* / П. Я. Черных. Москва, 1952.

- ШАХМАТОВ 1940: *Повесть временных лет и ее источники*. Труды отдела древнерусской литературы. Т. IV. / А. А. Шахматов. Москва, Ленинград, 1940.
- ЯКУБИНСКИЙ 1953: *История древнерусского языка* / Л. П. Якубинский. Москва, 1953.

РЕЗЮМЕ. — В первой части настоящей работы даются основные положения о теориях системы прошедших времен в древнерусском языке. Во второй части отдельно рассматривается каждое из четырех прошедших времен на материале древнерусских памятников, при чем эти примеры сравниваются с переводами на сербский язык. Важно подчеркнуть, что приведенные значения прошедших форм сегодня хранятся в сербском литературном языке. Таким образом в данной работе указывается на типологическое сродство двух систем. Мы указали на более широкую возможность употребления имперфекта и плюсквамперфекта в сербском языке, поскольку эти формы в литературном языке редко встречаются.

Вишња Браниславова Вишњевац, студент докторских студија на катедри за руски језик и књижевност Универзитета у Београду (Србија):

Рад је представљен на научном скупу *Наука и савремени универзитет 2*, одржаном у Нишу, у новембру 2012. године.

УДК: 811.161.1'366.582 : 811.163.41'366.582; 81255

Рецензенти: проф. Др Радмило Маројевић; проф. др Ана Пејановић

М. Вељковић¹

58

РУСКЕ РЕЧИ-РЕЧЕНИЦЕ И ЕГЗИСТЕНЦИЈАЛНЕ
РЕЧЕНИЦЕ
СА КОМПОНЕНТАМА *ЕСТЬ*, *НЕТ* И *ДА*
(ПАР *ДА* И *НЕТ* И ПАР *ЕСТЬ* И *НЕТ*)²

М. ВЕЉКОВИЋ

У раду се даје основна информација о два врста руских простих реченица са компонентама *есть*, *нет* и *да* (тзв. речи-реченице и егзистенцијалне реченице), и о њиховим еквивалентима у српском језику. Уводни део рада садржи одређење предмета рада, информацију о методу и анализираном корпусу. У првом делу чланка издвојени су парови руских облика *есть*, *нет* и *да* (пар *да* и *нет*, пар *есть* и *нет*) и дато је објашњење за њихово издвајање. Други део рада описује речи-реченице са облицима *да* и *нет* („Да-реченице“ и „Нет-реченице“) и њихове српске еквиваленте. У трећем делу рада разматрају се егзистенцијалне реченице са облицима *есть* и *нет* и њихови еквиваленти у српском језику. Четврти (и последњи) део рада садржи закључна разматрања.

Кључне речи: *есть*, *нет*, *да*, речи-реченице, егзистенцијалне реченице, проста реченица, глагол нулте конјугације.

0. Руске речи *есть*, *нет* и *да* представљају веома фреквентан граматички и лексички део руског језика. Њихове синтаксичке функције као и граматички

¹ maja.veljkovic@filfak.ni.ac.rs

² У раду је представљен део резултата истраживања које је вршено током израде докторске дисертације чија је тема пријављена 17. марта 2010. године на Филолошком факултету у Београду („Грамматички статус и синтаксичке функције руских речи *есть*, *нет* и *да* и њихови српски еквиваленти“).

статус до данас нису у потпуности описани, како у самом руском језику тако ни у конфронтирању са другим језицима. Постоје извесне недоумице у вези са припадношћу ових облика одређеној врсти речи, али и многа „празна места“ када се ради о њиховој синтаксичко-семантичкој анализи. Наш став није усамљен. Професор др Радмило Маројевић у свом раду *Структура врста ријечи у савременом српском језику (у поређењу са старославенским и руским)*, у делу који се тиче савременог руског језика, истиче следеће: „Размотримо, укратко, и неке граничне случајеве који би, ако се убједљиво не уврсте у неку од постојећих врста ријечи, морали добити самосталан статус. (1) Облици *есть* и *нет* у посесивним и егзистенцијалним реченицама те облици *нет* у одричним и *да* у потврним одговорима могу се посматрати као глаголи нулте конјугације.“ [МАРОЈЕВИЋ 2010: 109].

У раду су примењивани, у складу с одговарајућим посебним аспектима анализе, различити методи: метод синхроног описа, метод интерпретационе анализе, метод концептуалне анализе, као и метод конфронтационе анализе на лексичко-семантичком и синтаксичком плану.

У чланку су коришћени материјали руских књижевних текстова и њихових превода на српски језик као и српских књижевних текстова и њихових превода на руски језик. Подаци о књижевним делима и реченицама из којих је ексцерпирана грађа, као и подаци о осталој стручној литератури која је коришћена дати су на крају рада.

1. Пар парова: пар *да*¹ и *нет*¹ и пар *есть* и *нет*^{II}. — Ради прецизности и лакше анализе од три руске речи *есть*, *нет* и *да* образоваћемо два пара речи: пар *да*¹ и *нет*¹ и пар *есть* и *нет*^{II}.

Први пар, пар *да*¹ и *нет*¹, састоји се од две речце, односно од два глагола нулте конјугације — *да*¹ је потврдни, а *нет*¹ одрични облик. Други пар, пар *есть* и *нет*^{II}, чине два предикативна облика, односно такође два глагола нулте конјугације. Иако на први поглед ово делује веома једноставно и

јасно, постоје ситуације у којима се ове речи понашају другачије од уобичајеног.

60

1.1. Пар *да*¹ и *нет*¹. — У одређеним ситуацијама се речи *да* и *нет* понашају као речце и тада се у реченици не издвајају као посебни реченични чланови, тј. (најчешће) немају синтаксичку функцију. Углавном представљају потврдан или одричан одговор на питање, а могу изражавати и слагање или неслагање са констатацијом из реченице која им претходи. У великом броју реченица које представљају потврдан или одричан одговор речи *да* и *нет* заправо јесу глаголи нулте конјугације и тада оба глагола, тј. сваки од њих може имати синтаксичку функцију, односно може се у синтаксичку анализу укључити као реченични члан (најчешће предикат) или као реч-реченица.

Погледајмо примере за потврду речцу *да*:

*Да, действительно, я еще не
смыслю, хотя сознаюсь в этом
вовсе не из гордости [...].*

Дост Подр ч1 г1 V

*Jeste, stvarno se još ne razumem,
mada to priznajem zaista ne zbog
ponosa [...].*

Dost D 13

У наведеном примеру облик *да* је потврдна речца, налази се на апсолутном почетку реченице, одвојен је зарезом и није члан реченице. Иако се на српски језик најчешће преводи такође потврдном речцом *да*, овде смо дали пример превода где се као српски еквивалент за руску речцу *да* користи облик *јесте* (тачније речца *јесте*) о којем у *Речнику српскога језика* пише следеће:

„**јест(е)** 1. 3. л. јд. през. гл. бити². 2. речца за потврђивање. • што јест, јест што је истина, истина је.“ [РМС 2007: 509].

1.2. Пар *есть* и *нет*^{II}. — О пару *есть* и *нет*^{II} било је речи у нашем магистарском раду („Посесивне реченице у руском језику и њихови еквиваленти у српском“, рад је одбраћен 9.3.2010. године на Филолошком факултету у Београду), где је акценат био, као што се види из самог наслова, на посесивним реченицама. Егзистенцијалне реченице са обзиром глаголима нулте конјугације такође су предмет посебног рада („Руске речи *есть* и *нет* у егзистенцијалним реченицама и њихови српски еквиваленти“, пети број часописа *Philologia Mediana*, у припреми за штампу).

2. Руске речи-реченице са облицима *да* и *нет* („Да-реченице“ и „Нет-реченице“). — С обзиром на то да су предмет овог поглавља речи-реченице (реч *да* и реч *нет*), сматрамо да ће бити од користи подсетити се основних одређења овог лингвистичког термина. Погледајмо шта о њима пише у *Руској граматици*:

«Словами-предложениями называются отдельные словоформы или сочетания слов, закрепившие за собой ту или иную коммуникативную функцию и произносимые с соответствующей интонацией. Это следующие виды высказываний [...]. 1) Функционирующие обычно в диалоге выражения утверждения или отрицания, подтверждения или неподтверждения, уверения, согласия или несогласия: *Да; Нет; Так точно; Никак нет; Есть; Конечно; Верно; Разумеется; Именно; Вероятно; Честное слово; Ей-богу; Еще бы; Едва ли; Вряд ли; Конечно; Хорошо; Правильно; Точно!; Идет; Ага; Угу. [...]*» [РГ2 2005: 420].

2.1. Руске речи-реченице са обликом *да* („Да-реченице“). — Реч-реченица *Да* најчешће представља реплику у дијалогу којом се изражава потврдан одговор на питање или се изражава слагање са констатацијом из претходне реплике. Формално је изражена потврдном речцом односно глаголом нулте конјугације *да* чије се значење делимично или потпуно по-

дудара са питањем или констатацијом из претходне реплике, а може да садржи и проширење у виду поновљеног дела питања или констатације реплике која јој претходи као и проширење у виду објашњења онога што се потврђује без понављања дела питања или констатације. Навешћемо пример преузет из анализираног корпуса за „Да-реченицу“ којом се, без икаквог додатног објашњења или образложења, потврђује констатација из претходне реплике:

М а ш а (оглядываясь на
эстраду). Скоро начнется
спектакль.
Медведенко. Да. Играть
будет Заречная, а пьеса
сочинения Константина Гаври-
ловича.

Чех Чай 175

MAŠA (gleda na pozornicu):
Uskoro će početi predstava.

MEDVEDENKO: Da. Igraće
Zarečna, a komad je napisao
Konstantin Gavrilovič.

Čeh Gal 175

За руски глагол нулте конјугације *да* у српском језику најчешћи еквивалент је такође облик *да*, као у наведеном примеру.

Као што је већ речено, обликом *да* се може изразити потврђивање констатације из претходне реплике или слагање са изнетом тврдњом. Навешћемо пример за контекстуално оправдано, можда и неопходно, проширење реченице делом констатације из претходне реплике:

— Ты же сказал, что надо раздать
долги. — Да, я сказал, что надо
раздать долги. Но я же не сказал,
что мы должны голодать.

Дов Ч

— Pa, rekao si da treba da vratiš
dugove. — Da, rekao sam da treba
da vratim dugove. Ali, nisam rekao
da treba da gladujemo.

Dov K 126

Потврдни одговор на питање може бити исказан глаголом нулте конјугације *да* када је могућа његова замена одговарајућим обликом глагола из питања који је најчешће у функцији глаголског предиката. У том случају се ради о речи-реченици, тј. о „Да-реченици“. Погледајмо пример:

— Знаете ли вы Артура
Торнстрема? — Да, — отвечаю,
— вчера познакомились.

Дов Ч

— Poznajete li Artura Tornstrema?
— Da — kažem — juče smo se
upoznali.

Dov K 59

У наведеном примеру је у руском језику могуће глагол нулте конјугације *да* заменити обликом првог лица јединице садашњег времена глагола *знать*, то јест обликом *знаю*. У српском језику је такође могућа замена потврдне речце *да*³ глаголским обликом *познајем*. Одговор може да садржи, поред глагола *да*, и објашњење онога што се потврђује овим глаголом, као у наведеном примеру. Ово може да зависи од реченичног акцента. Објашњење онога што се потврђује може да садржи и поновљени део питања. У анализираном корпусу посведочен је следећи пример:

Я подумал — неужели это все?
И ответил — да, это все.

Дов Ч

Pomislio sam: zar je to sve? I
odgovorio: da, to je sve.

Dov K 10

³ Граматички статус и синтаксичке функције српских потврдних и одричних облика *да* и *не* можда би могли бити предмет посебног истраживања којим би се евентуално показало да и у српском језику постоје основе за другачији поглед на глаголе нулте конјугације као посебну врсту речи у српском језику.

Следећи пример садржи два потврдна одговора изражена обликом *да*; ради се о варијантама истог одговора, тј. одговора на исто питање: први одговор је реч-реченица *Да*, а други одговор поред потврдног облика *да* садржи и објашњење онога што се потврђује:

— А што меня спросят?
Примерно? — Ну, допустим:
"Признаешь ли ты свою вину, Чу-
рилин?" — И что же я отвечу? —
Ты ответишь: "*Да*". — И все? —
Можешь ответить: "*Да*, конечно,
признаю и глубоко раскаиваюсь".

Дов Ч

— A šta će da me pitaju? Na
primer? — Pa, recimo: „Priznaješ
li ti svoju krivicu, Čuriline?“ — I
šta da kažem? — Ti ćeš da kažeš:
„*Da*“. — I to je sve? — Možeš da
odgovoriš: „*Da*, naravno,
priznajem i duboko se kajem“.

Dov K 75

Осим што може бити замењен одговарајућим глаголским обликом који је у питању или констатацији у претходној реплици у функцији предиката, па самим тим може имати исту синтаксичку функцију, глагол нулте конјугације *да* може заменити читаву реченицу, чак и зависнословену реченицу, која би граматички представљала потпун одговор на питање. Треба посебно истаћи ову карактеристику „*Да*“ и „*Нет*-реченица“ — језичка економија. Погледајмо пример који је посведочен у анализираном корпусу:

— Ты заметил, как я люблю
все хрустящее? — *Да*, — говорю,
— например, "Столичную"
водку.

Дов Ч

Primetio si da ja volim sve
krckavo?
— *Da* — kažem — naročito „pre-
stoničku“ votku.

Dov K 126

У наведеном примеру глагол нулте конјугације *да*, тј. „*Да*-реченица“ замењује, односно садржи значење зависно-словене реченице «Я заметил, как/что ты любишь все хрустящее». Српски еквивалент *да* садржи значење реченице „*Primetio sam da ti voliš sve krckavo*“.

Глагол нулте конјугације *да* може да замени предикат зависне реченице:

В Казани у тебя была Мариша. А
теперь Надя Медведева. Она
красивая?
— Приятная.
— И любит тебя?
— Кажется, *да*.

У Казану си имао Маришу. А сад
Нађу Медведеву. Је ли лепа?
— Пријатна је.
— Воли те?
— Мислим да *да*.

(с. 264) Мар 163

К Пз

У српском језику би на питање *А воли ли те?* природнији одговор био:
Мислим да ме воли.

Потврдни одговор може бити изражен понављањем помоћног глагола (у сложеним временским облицима) или глагола у личном облику [види MAROJEVIĆ 1994: 291]:

— Значит, вы все-таки способны
любить?
— Не знаю. Кажется, *да*.

К Пз

— Значи, ипак сте способни да
волите?
— Не знам. Мислим да *јесам*.

(с. 49) Мар 164

Костик, может ли такое сильное
желание соединиться с полным
отсутствием таланта? Боюсь, что
да.

Костик, може ли се тако јака
жеља спојити са потпуним
одсуством талента? Бојим се да
може.

Професор др Радмило Маројевић наводи две напомене у вези са овим примерима:

66

«Здесь необходимо сделать две оговорки. Во-первых, при выражении отрицания в конструкциях этого типа в русском языке употребляется предикативная форма *нет*. Во-вторых, утвердительный ответ в русском языке, естественно, можно выразить также повторением соответствующей глагольной формы.» [МАРОЕВИЧ 2001: 164].

2.2. Руске речи-реченице са обликом *нет* („Нет-реченице“). — Глагол нулте конјугације *нет* се као еквивалент реченице или њеног главног члана може наћи у дијалогу или у конструкцији којом се изражава супротно значење (рус. *противительная конструкция*).

У дијалогу се *нет* употребљава у репликама које означавају одговор.

Уколико питање не садржи негацију, реч *нет* у одговору има одрично значење. Погледајмо пример из *Руске граматике*:

— *Имеете ли вы с кем из своих переписку?* — *Нет* (Шолох.) [РГ2 2005: 404].

У оваквим случајевима се у одговору веома често као негација понавља одговарајући део питања:

Знал ли Филипп Петрович, что угроза гибели уже нависла над ним? Нет, он не знал и не мог знать этого (Фад.) [РГ2 2005: 405].

Одговор може да садржи, поред глагола *нет*, и објашњење негираног. Ово може да зависи од реченичног акцента. Погледајмо примере:

— *Ты вчера был в театре?* — *Нет, в цирке;* — *Женаты вы?* — *Нет, холост* [РГ2 2005: 405].

Наведимо примере из анализираног корпуса:

— Смела ли Маша? — отвечала
ее мать. — *Нет*, Маша трусиха.

П КД 27

— Маша храбра? — одговори
њена мати. — *Не*, Маша је
плашљивица.

П КК 30

Српски еквивалент руског глагола нулте конјугације *нет* како у наведеном примеру тако и у највећем броју случајева јесте одрична речца *не*⁴.

— Лишь бы Бог меня простил. А
ты, видно, простила. [...] — *Нет*,
Николай Алексеевич, не
простила.

Б Та 7

— *Samo da mi Bog oprosti. A ti si,*
očigledno, oprostila [...] — *Ne,*
Nikolaju Aleksejeviču, nisam
prostila.

В Тд 26

Уколико прва реплика садржи негацију, могућа су два типа одговора са *нет*.

а) Реч *нет* може да служи за афирмацију негације, тј. за потврђивање одричног одговора: — *Вы не читали эту книгу?* — *Нет, не читал* [види РГ2 2005, 405]. У ексцерпираној грађи посведочен је следећи пример:

— Замужем, говоришь, не была?

— *Nisi se, kažeš, udavala?*

⁴ В. фусноту бр. 2.

— *Нет*, не была.

— *Ne*, nisam.

Б Та 5

В Тd 24

68

б) Реч *нет* може да служи за негирање одричног одговора: — *Вы не читали эту книгу?* — *Нет, читал* [види РГ2 2005: 405].

У конструкцији којом се изражава супротно значење у речи *нет* концентрисан је целокупан садржај негације која је супротстављена афирмацији, односно датој констатацији: *На улице шум, а здесь нет; Тебе весело, а мне нет* [РГ2 2005: 405]. Реченица може бити и упитна: у том случају се глагол нулте конјугације *нет* за питање које му претходи везује раставним везником *или*. Навешћемо пример из анализираног корпуса:

«Спустят собаку или *нет*?» — по-
думал Саша отстраненно, словно
не о себе.

П Ся I

„Хоће ли да пусте пса или
неће?“ — помислио је Саша
одсутно, као да није у питању
његова кожа.

П Са 21

Реченица *неће* бити упитна уколико представља зависну реченицу у оквиру зависносложене реченице. У српском језику се као еквиваленти руског облика *нет* јављају различити одрични облици (глаголи *нећу*, *нисам*, одрична речца *не*) којима се изражава негација супротстављене алтернативне тврдње. Погледајмо примере који су преузети из анализиране грађе:

Похоже, ему было все равно,
пустят их на трибуну или *нет*.

П Ся I

Изгледа да му је било свеједно
хоће ли их пустити на трибину
или *неће*.

П Са 9

3. Руске егзистенцијалне реченице са облицима *есть* и *нет*.

3.1. Руске егзистенцијалне реченице са глаголом *есть*. — Руске егзистенцијалне реченице са глаголом нулте конјугације *есть* имају, према *Руској граматички*, следећи апстрактни синтаксички образац (предикативна основа, структурна схема, отвлеченный синтаксический образец — уп. РГ2 2005: 84): $N_1 - Vf$ (*Деньги есть*) [РГ2 2005: 97]. Ово је предикативна основа простих егзистенцијалних реченица, тј. егзистенцијалних реченица које нису проширене било каквим детерминаторима. У оквиру сложене реченице, у егзистенцијалној реченици редослед главних реченичних чланова може бити обрнут: предикат изражен глаголом *есть* се може наћи испред именске речи у номинативу (најчешће именице) која је у функцији граматичког субјекта. Српски еквивалент руског глагола *есть* веома често је облик српског глагола *постојати*. У анализираној грађи посведочен је следећи пример:

Пусть любят старые
развратники и бегут высуня язык,
но *есть* чистая молодежь,
которую надо беречь.

Дост Подр ч1 г2 III

Neka uživaju u tome stari
razvratnici i neka trče isplazivši
jezik, ali *postoji* čedna mladež koju
treba poštediti.

Dost D 30

Глагол *есть* је у функцији предиката и када је граматички субјекат исказан обликом множине (један од разлога за термин *глагол нулте конјугације*). Српски еквивалент је, у таквим случајевима, облик множине презента глагола *постојати*. Размотримо пример:

Всего глупее то, что ему
нравилась его фамилия именно
потому, что *есть* князя
Долгорукие.

Najgluplje od svega je to što mu se
svidalo njegovo prezime upravo
stoga što *postoje* kneževi
Dolgoruki.

Дост Подр ч1 г1 VI

Dost D 17

70

Осим глагола *постојати*, српски преводни еквивалент за руски глагол *есть* може бити и глагол *имати*, тачније његови облици са значењем *постојати*, *налазити се негде* [види РМС 2007: 469]. У проученој грађи посведочен је и пример:

Есть переселение. Смерти нет!

Има сеоба. Смрти нема!

Црн ПерII 493

Црњ ДкСII 400

У зависности од контекста (или, понекад, ванјезичке ситуације), граматички субјекат може бити изостављен, како у руском тако и у српском језику:

Вопросов я наставил много, но
есть один самый важный
[вопрос] [...].

Postavio sam mnogo pitanja, ali
ima jedno najvažnije [pitanje] [...].

Dost D 15

Дост Подр ч1 г1 V

Уколико егзистенцијалну реченицу проширимо локативним детерминатором, добићемо локативну реченицу:

В кармане есть деньги.

Локативни детерминатор може бити изражен и неодређеним заменичким прилогом, као у следећем примеру:

[...] хотя тогдашнего портрета ее,
который где-то *есть*, я не видал.

Дост Подр ч1 г1 V

[...] mada njen portret iz tog
vremena, koji negde *postoji*, nisam
video.

Dost D 13

Локативни детерминатор може бити изражен и обликом локатива именске речи са предлозима *в* или *на*:

[...] другую же надо полгода
разжевывать, прежде чем понять,
что в ней *есть* [...].

Дост Подр ч1 г1 V

[...] drugu, međutim, treba pola
godine potanko izučavati pre nego
što se shvati šta u njoj *ima* [...].

Dost D 13

[...] ведь *есть* же на свете
богатые люди!

П КД 26

Има ти на овом свету и богатих
људи!

П КК 29

Уколико егзистенцијалну реченицу проширимо субјекатским детерминатором (израженим генитивом са предлогом *у*), добићемо посесивну реченицу I. типа:

У меня есть деньги.

У примеру који следи субјекатски детерминатор исказан је генитивом личне заменице и предлогом *у*:

У тебя *есть* такой маленький
ключик.

Чех ТСы 293

А ти *имаш* исти онакав мали
кључић.

Чех ТСс 343

Постоје и прелазни случајеви егзистенцијалних реченица — посесивне реченице са обавезним просторним детерминатором. У нашој грађи посведочени су следећи примери:

Я говорил «хохочу», а у меня
были слезы на глазах.

Рекао сам да се „смејем“ а у
очима су ми биле сузе.

Дост Подр ч2 г5 III

Дост Деч1 339

72

Входит Варя, на поясе у нее
вязка ключей.

Улази Варја; о појасу јој висе
кључеви.

Чех ВС 321

Чех Виш 371

Дакле, егзистенцијалне реченице са обликом *есть* јесу просте, личне, субјектско-предикатске, самим тим двочлане реченице, састоје се од граматичког субјекта (који је истовремено и логички субјекат) и предиката који је изражен глаголом нулте конјугације *есть*. Могу бити непроширене и проширене.

У реченицама које представљају српске еквиваленте руских егзистенцијалних реченица са глаголом *есть* функцију предиката најчешће врше глаголи *имати*, *постојати*.

3.2. Руске егзистенцијалне реченице са глаголом *нет*^{II}. — Руске егзистенцијалне реченице са глаголом *нет* имају, према Руској граматичкој, следећи апстрактни синтаксички образац: *Нет N₂ (Нет времени)* [РГ2 2005: 336]. Ово је предикативна основа простих одричних егзистенцијалних реченица, тј. егзистенцијалних реченица које нису проширене било каквим детерминаторима.

Овакве егзистенцијалне реченице су просте, безличне, дакле бесубјектске, самим тим једночлане реченице, састоје се од предиката израженог глаголом нулте конјугације *нет* и граматичког објекта који је исказан генитивом.

Српски еквивалент за руски глагол нулте конјугације *нет* у одричној егзистенцијалној реченици најчешће је облик глагола *немати*.

И егзистенцијалне реченице са обликом *нет* могу бити проширене субјектским, објектским или адвербијалним детерминатором. У зависности од врсте детерминатора имаћемо локативне, посесивне реченице

или неки други (под)тип егзистенцијалних реченица. Представимо пример локативне реченице (егзистенцијалне реченице са адвербијалним локативним детерминатором):

Может, их уж и на свете *нет*.

Можда их *нема* више на свету.

Ч Нс 382

Ч Убп 175

У реченицама које представљају српске еквиваленте руских одричних егзистенцијалних реченица са глаголом *нет* у функцији предиката најчешће су безлични облици глагола *немати*, а срећу се и облици глагола (*не*) *постојати*.

Есть переселение. Смерти *нет*!

Има сеоба. Смрти *нема*!

Црн ПерII 493

Црњ ДкС 400

Иако се можда не издвајају у засебан тип, можемо приметити да постоје егзистенцијалне реченице чија се специфичност огледа у обавезним следећим деловима: одрична заменица *ничего*, глагол *нет*, компаратив придева. Поред глаголског облика *нема*, најчешћи српски преводни еквивалент руског глагола *нет* у овим реченицама јесте глаголски облик *није*. Следе примери руских егзистенцијалних реченица са оба ова преводна еквивалента:

К делу; хотя ничего *нет*
'мудренее, как приступить к
какому-нибудь делу [...].

Dakle, na posao; mada *nije* ništa
teže nego pristupiti nekom poslu
[...].

Дост Подр ч1 г1 I

Dost D 7

И он прав: ничего *нет* глупее, как

I on ima pravo: *nema* ništa gluplje

называться Долгоруким, не nego da se prezivaš Dolgoruki, a
будучи князем. da nisi knez.

Дост Подр ч1 г1 III

Dost D 10

74

4. Закључна разматрања. — Речи-реченице и егзистенцијалне реченице са руским речима *есть*, *нет* и *да* и њихови српски еквиваленти до сада нису били предмет истраживања које би на једном месту систематизовало, описало и објаснило са формално-граматичког и логичко-семантичког становишта ове руске реченице којима се изражава потврђивање или одрицање, слагање или неслагање као и постојање или непостојање нечега.

Коришћена грађа помогла нам је да у великој мери: а) разграничимо и разврстамо речи-реченице са руским глаголима нулте конјугације *да* и *нет*; б) разграничимо начине изражавања егзистенцијалности.

Основна подела речи-реченица је подела на *Да*-реченице и *Нет*-реченице. Даље се ове реченице могу разврстати у зависности од тога да ли реченица представља део реплике који је одговор на питање или се њоме изражава слагање или неслагање са тврдњом изнетом у претходној реплици.

Егзистенцијалне реченице смо разврстали, с једне стране, према врсти предиката, а с друге стране, према томе да ли се ради о непроширеним или детерминаторима проширеним реченицама. Српски еквиваленти донекле су допринели прецизнијем опису и тачнијој класификацији ових руских реченица.

У уводном делу рада одредили смо предмет рада (дали смо основну информацију о руским речима *есть*, *нет* и *да*), методе, а наводе се и основни подаци о анализираном корпусу.

У првом делу рада, ради лакше и прецизније, тачније анализе, од три руске речи *есть*, *нет* и *да* образована су два пара речи: пар *да*^I и *нет*^I и пар *есть* и *нет*^{II}. Оба пара, тј. сваки пар описан је у оквиру посебног поглавља.

Други део рада разматра руске речи-реченице са облицима *да* и *нет* („*Да*-реченице“ и „*Нет*-реченице“) и њихове српске еквиваленте кроз два посебна поглавља. Посебно се истиче разлика између реченица у којима је *да* речца и реченица где је облик *да* глагол нулте конјугације. Прави се и разлика између „*Нет*-реченица“ које представљају реплике у дијалогу и конструкција којима се изражава супротно значење. У трећем делу рада разматрају се руске егзистенцијалне реченице са глаголима *есть* и *нет* у оквиру посебних поглавља, а нове се и њихови српски еквиваленти. Даје се основни синтаксички образац ових реченица, а затим се анализирају реченице проширене детерминаторима. Поред основног апстрактног синтаксичког обрасца и детерминаторима проширених реченица, представљени су и специфични случајеви — руски фразеологизми, пословице и изреке које у свом саставу имају глагол нулте конјугације *нет* и њихови српски еквиваленти, умногоме различити у односу на претходно дате.

С обзиром на то да је овај рад настао у оквиру истраживања које је вршено у току израде докторске дисертације, чијом темом је обухваћена и ова проблематика, евентуалне недоречености биће отклоњене у максималној мери коју дозвољава необухватљив и непрекидан развој науке, а посебно живи предмет лингвистике — језик, у свој својој незадрживој, или константној промени.

ИЗВОРИ

Б ТА — Иван Бунин. *Темные аллеи* в «Темные аллеи. В Париже» (рассказы). М.: АСТ: АСТ МОСКВА; Харьков: «Фолио». 2008.

ДОВ Ч — Сергей Довлатов. Чегодан.

<http://www.lib.ru/DOWLATOW/chemodan.txt> 31.08.2012.

- ДОСТ ДЕЧ1 — Ф. М. Достоевски. *Дечко*. књ. 1. Превели Милена и Радмило Маројевић. Београд: Српски фонд словенске писмености и словенских култура. Горњи Ми-лановац: Дечје новине. Москва: Радуга. 1992. (штампано у Москви).
- ДОСТ ПОДР — Ф. М. Достоевский. *Подросток*.
http://az.lib.ru/d/dostoevskij_f_m/text_0090.shtml 10.07.2011.
- К ПЗ — Вениамин Александрович Каверин. *Перед зеркалом*.
<http://www.litmir.net/br/?b=110355> 15.11.2012.
- МАР — Радмило Мароевич. *Русская грамматика: Сопоставительная грамматика русского и сербского языков с историческими комментариями*. Том II. Морфология глагола. Синтаксис. Теория перевода. Москва — Белград, 2001.
- ПКД — А. С. Пушкин. *Капитанская дочка*. Издательство «Русский язык». Москва. [1974.]
- ПКК — А. С. Пушкин. *Капетанова кћи. Дубровски*. Прево Божидар Ковачевић. Просвета. Делта прес. Београд. 1988.
- ПСЯ — Захар Прилепин. Санья.
<http://www.sankya.ru> 14.1.2013.
- ПСА — Захар Прилепин. Санья. Са руског превела Радмила Мечанин. Draslar partner. Београд. 2010.
- ЦРН ПЕРП — М. Црњанский. *Переселение П*. Перевод с сербскохорватского И. Дорбы. Художественная литература. М. 1978.
- ЦРЊ ДКС1 — М. Црњански. *Друга књига Сеоба I*. ЗУНС. Београд. 2002.
- ЦРЊ ДКСП — М. Црњански. *Друга књига Сеоба II*. ЗУНС. Београд. 2002.
- ЧЕХ ВС — А. П. Чехов. Собрание сочинений в восьми томах. Том 7. *Вишневый сад*. Библиотека «Огонек». Издательство «Правда». Москва. 1970.
- ЧЕХ ВИШ — А. П. Чехов. Сабрана дела. Књига десета. Дrame. *Вишњик*. Прево Кирил Тарановски. НОЛИТ. Београд. [1981.]

- ЧЕХ ТСЕ — А. П. Чехов. Сабрана дела. Књига десета. Дrame. *Три сестре*. Прево Кирил Тарановски. НОЛИТ. Београд. [1981.]
- ЧЕХ ТСЫ — А. П. Чехов. Собрание сочинений в восьми томах. Том 7. *Три сестры*. Библиотека «Огонек». Издательство «Правда». Москва. 1970.
- ЧЕХ ЧАЙ — А. П. Чехов. Собрание сочинений в восьми томах. Том 7. *Чайка*. Библиотека «Огонек». Издательство «Правда». Москва. 1970.
- ЧНС — А. П. Чехов. Собрание сочинений в восьми томах. Том 6. *На святках*. Библиотека «Огонек». Издательство «Правда». Москва. 1970.
- ЧУБП — А. П. Чехов. Сабрана дела у 14 књига. [Књига XII]. *Уз божјиње празнике*. Прево Д-р Д. Марића. Народна просвета. Београд. 1939.
- ВТД — Ivan Bunjin. *Tavni drvoredi* u „Tavni drvoredi“. Prevod i predgovor Zlata Kocić. Nolit. Beograd, 1991.
- DOVK — Sergej Dovlatov. *Kofer*. Prevela Radmila Mećanin. Stylos. Novi Sad, 2005.
- DOST D — F. M. Dostoevski. *Dečko*. Preveli Radmilo Marojević i Milena Marojević. Izdavačka radna organizacija „Rad“. Beograd. 1988.
- ЋЕН GAL — А. Р. Čehov. Sabrana dela. Knjiga deseta. Drame. *Galeb*. Preveo Kiril Taranovski. NOLIT. Beograd. [1981.]

ЛИТЕРАТУРА

- МАРОЕВИЧ 2001: Радмило Мароевич. *Русская грамматика: Сопоставительная грамматика русского и сербского языков с историческими комментариями*. Том II. Морфология глагола. Синтаксис. Теория перевода. Москва — Белград, 2001.
- МАРОЈЕВИЋ 2010: Радмило Маројевић, *Структура врста ријечи у савременом српском језику (у поређењу са старославенским и руским)*, Пале: Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски

- факултет Пале, Интердисциплинарност и јединство савремене науке, филолошке науке, зборник радова са научног скупа (Пале, 22-24. мај 2009.), Књига 4, том I, 109.
- РГ2 2005: *Русская грамматика*. Том II, Москва: Российская академия наук, Институт русского языка им. В. В. Виноградова (1980).
- РМС 2007: *Речник српског језика*. Матица српска. Нови Сад, 2007.
- МАРОЈЕВИЋ 1994: R. Marojević. *Gramatika ruskog jezika*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

РЕЗЮМЕ. — В работе дается основная информация о двух типах русских простых предложений (слова-предложения *Да* и *Нет* и экзистенциальные предложения), а также сербские эквиваленты этих предложений. — В вводной части работы дается информация о предмете исследования, о методе и об анализируемом корпусе. — В первой части работы выделяются две пары русских словоформ (пара *да* и *нет*, пара *есть* и *нет*) и дается способ их выделения. — Предметом второй части работы являются слова-предложения, выраженные формами *да* и *нет* («*Да*-предложения», «*Нет*-предложения») и их сербские эквиваленты. — В третьей части работы рассматриваются экзистенциальные предложения с предикативными формами *есть* и *нет* и их эквиваленты в сербском языке. — В четвертой (последней) части работы даются выводы.

Маја Вельковић, рођена 1983. године, ради као виши лектор на департману за руски језик и књижевност Филозофског факултета у Нишу.

Изворни научни рад (чланак)

УДК: 211.161.1367:811.163.41367

Рецензенти: проф. Др Радмило Маројевић; проф. Др Ана Пејановић

Јелена Благојева Лепојевић¹

ТВОРБЕНО-СЕМАНТИЧКЕ ПАРАЛЕЛЕ И ПРОБЛЕМИ ПРЕВОЂЕЊА ДВОТЕМАТСКИХ ТВОРЕНИЦА

(на материјалу руског и српског језика)

Ј. ЛЕПОЈЕВИЋ

Руски и српски језик припадају породици словенских језика и карактерише их велики степен генетске сродности. Оваква ситуација донекле знатно олакшава учење страног (руског) језика, поједностављује објашњавање неких језичких појава довођењем у везу са еквивалентним у српском језику, али, с друге стране, узрокује висок степен интерференције приликом учења или, чак, доводи до материјалних грешака условљених сличношћу језичких система двају језика. Овај рад се бави постављањем паралела између руског и српског језика на материјалу двотематских твореница и проблемима превода који из тога проистичу.

Кључне ријечи: *двотематска твореница, однос двотематских твореница на међујезичком плану, преводни еквивалент.*

0. Уводна разматрања. — Резултат поређења дериватолошких система руског и српског језика је изненађујуће велика подударност. Осим неких карактеристично руских творбених поступака, као што је, на пример, постфиксација, која из српског језика изостаје из простог разлога што српски систем не познаје такву морфему, сви остали творбени типови су присутни у оба језика, са мањим или већим степеном продуктивности.

¹ jelena.lepojevic@filfak.ni.ac.rs

Отуда не изненађује да, у оба језика, постоје лексеме које називамо двотематским твореницама. Ово је најопштији термин који обухвата све речи које у свом морфемском саставу и творбеној структури имају две теме, односно, два корена. Термини који су, у односу на наведени, подређени и конкретнији, били би *сложеница* – дериват настао чистим слагањем творбених основа без било каквих других творбених форманата, као резултат композиције; затим, *сложено-изведене речи* су настале процесом композиције комбиноване са суфиксацијом, било материјалном, било нултом и, на крају, овој групи припадају и *сраслице*, деривати настали процесом лексичко-синтаксичке творбе. Термин двотематска твореница може се односити и на деривате настале суфиксацијом речи претходно образованих као сложенице или сраслице.

Сви наведени процеси за настајање двотематских твореница присутни су у оба језика, њихова продуктивност у конкретном језику ствар је унутрашње језичке структуре, али оно што је неоспорно је да се и у овом сегменту могу уочити бројне сличности и паралеле.

Предмет овога рада су разлике између два језика на творбено-семантичком плану и на плану превода двотематских речи. Разлике на творбеном плану изражене су кроз различите начине творбе у руско-српском пару: примери које смо поредили показују да код чистих сложеница постоје творбено-семантичка поклапања, затим да неке чисте сложенице из једног језика у другом за пар имају сложено-изведену реч са суфиксом који може бити материјално изражен, односно неизражен, али и да семантика двотематске творенице из једног језика у другом може бити представљена простом или изведеном речју.

1. Творбено-семантичка структура двотематских твореница у руском и српском језику. – Руски и српски језик своју сличност показују на различитим језичким нивоима. Тема овог сегмента је анализа творбено-семантичке структуре двотематских твореница и анализа сличности и

разлика међу језицима на ова два плана (формалном и значењском). Потпуна поклапања, и творбеног и семантичког типа, најчешћа су код чистих сложеница. Код осталих типова творбе двотематских твореница однос руско-српских лексема није тако једноставан. Са укључивањем других творбених форманата (суфикса, на пример), однос између руских двотематских лексема и одговарајућих српских еквивалената постаје нешто комплекснији, те су и могућности за разликовање творбене структуре веће. Управо су нас разлике интересовале много више него сличности. Оне су видне како на творбеном, тако и на семантичком плану. На творбеном плану се огледају у начину творбе и у изражености, односно неизражености суфикса. На основу примера из коришћене грађе закључујемо да су могуће следеће паралеле:

1) у једном језику двокомпонентна твореница је настала чистом композицијом, у другом је творбени формант и суфикс:

Поселим их в деревнях, постро- им дома в нитку, по линейке <u>землемера</u>, заставим принять католическую веру. Пере, т. I, к. II, г. I, с. 227	Он ће их населити у села, где су куће назидане у реду, као по концу, према лењиру <i>геометра</i>. ДкС, т. I, г. I, стр. 37
--	---

Руска двотематска именица *землемер* настала комбинацијом композиције и суфиксације, у овом случају са нултим суфиксом, има за еквивалент у српском језику такође двотематску именицу, насталу чистим слагањем, али чија је прва компонента основа стране речи *geos* (земља).

2) творенице из оба језика су настале композицијом у комбинацији са суфиксацијом, али је у једном језику суфикс нулти, а у другом материјално изражен:

На овакав тип односа смо често наилазили у истраживаној грађи и, на основу примера, можемо закључити да је дати однос фреквентнији када се ради о српском оригиналу и руском преводу.

У Кијеву су се Исаковичима смејали, јер нису знали, ниједан <u>родослов</u> европских принчева, [...].	В Києве над Исаковичами смеялись потому, что они не знали ни одной <u>родословной</u> европейских принцев [...].
ДкС, т. II, г. XXII, стр. 197	Пере, т. II, к. II, г. XXII, с 307

Именица *родослов*, настала композицијом и нултом суфиксацијом, за еквивалент у руском језику има такође двотематску именицу *родословная*. Наведена руска именица је по свом пореклу супстантиват настао елидирањем именичког члана синтагме, али је у њеној основи сложено-изведени двотематски придев у чијој се творбеној структури, поред две теме, налази и суфикс *-н-*.

Кад се у свету догоде <u>земљотрес</u> -и, о њима се много говори и прича.	Когда в мире случаются <u>землетрясения</u> , о них много говорят и рассуждают.
ДкС, т. II, г. XXVIII, стр. 381	Пере, т. II, к. II, г. XXVIII, с 476

Иако Исакович није био ни нарочито писмен, ни начитан, ни	Не отличаюсь особой грамотностью, начитанностью и
---	---

васпитан, него <u>самоук</u> , прост, он није био занет престоницом, коју је био видео само у пролазу, [...].	воспитанием, Исакович, как человек простой, <u>самоучка</u> , ни восторгался красотами столицы ни тогда, когда видел ее зимой в дни войны, [...].
ДкС, т. I, г. VIII, стр. 236	Пере, т. I, к. II, г. VIII, с 414

Именице *земљотрес* и *самоук*, такође сложено-изведене речи, у српском језику као творбени формант имају нулти суфикс, док су њихови еквиваленти у руском образовани уз помоћ материјално изражених суфикса: у речи *землетрясение* ради се о суфиксу *-ениј-*, док је лексема *самоучка* образована уз помоћ суфикса *-к-*.

Честњејши Павел Исакович говорио је Трифуну да му је жена рођена јахачица, и да би била чувен <u>коњокрадица</u> , кад би хтела.	Исакович уверял Трифуна, что его жена — прирожденный наездник и что, если бы она только захотела, то стала бы знаменитым <u>конокрадом</u> .
ДкС, т. I, г. III, стр. 114	Пере, т. I, к. II, г. III, с. 302

Ситуација у којима је однос обрнут, односно, где српској сложено-изведеној речи са материјализованим суфиксом, као у наведеном примеру (*коњокрад-ица*), у руском одговара лексема са нултим суфиксом (*конокрад-о(0)*), је много мање.

3) у једном језику је двотематска твореница, у другом изведеница. И ова врста односа је заступљена великим бројем примера. Из истраживане грађе навешћемо само неке случајеве. Изведенице језика превода могле су настати на два начина: суфиксацијом, као што је случај у првих неколико наведених примера, или префиксално-суфиксалном творбом.

Агагијанија му тад, први пут, рече да је он Волкову, тајно, и мењач дуката, и тумач, парафраст, и <u>писмоноша</u> , па и пезе-венк. ДкС, т. I, г. XI, стр. 351	И тут впервые Агагияниан откро- венно рассказал, что он – и пере- водчик, и <u>почтаьон</u> , и сводник, и тайно меняет Волкову дукаты. Пере, т. I, к. II, г. XI, с 522
---	---

У српском језику такође постоји лексема *поштар*, која је потпуни лексички синоним руске именице *почтаьон*, и означава лице чија је професија (раз)ношење поште, док је српска двотематска твореница архаичнија.

Мы поехали за город стрелять и дорогою встретили <u>птицелова</u> с клетками; Ламберт купил у него канарейку. П, ч. I, г. II, III	Отишли смо ван града да пуцамо и на путу сретосмо <u>птичара</u> с кавезима; Ламберт од њега купи канаринца. Д, д. I, п. II, III, стр. 41
---	---

[...]; тут непременно мягкий ди- ван с Толкучего рынка, который опасно двигать, <u>рукомойник</u> и ширмами огороженная железная кровать. П, ч. I, г. VIII, II	[...]; ту је обавезан тапациани отоман са бувље пијаци који је опа- сно померати, <u>умиваоник</u> и гвоздени кревет ограђен параваном. Д, д. I, п. VIII, II, стр. 174
---	--

У наведена два примера руским сложено-изведеним именицама са, у првом случају нултим, у другом примеру са суфиксом *-ник*, у српском језику одговарају именице са материјализованим суфиксима: *птич-ар-(0)* и *умивао-ник-(0)*.

Описани вид еквивалентности постоји и у обрнутом правцу: српским двотематским именицама *млад-о-жен-ј-а* и *слеп-о-оч-ниц-а* у руском језику одговарају деривати.

Према оновременом церемонијалу, хтели су да <u>младожењи</u> покажу да му млада није гурава, да нема краћу ногу, а да нема ни из-раслу кост у пасу. ДкС, т. I, г. II, стр. 73	Согласно церемониалу смотрин, следовало показать <u>жениху</u> , что невеста не горбатая, что одна нога у нее не короче другой и поясница хорошо гнется. Пере, т. I, к. II, г. II, с. 263
--	--

Сви су били приметили, иако му то нико није рекао, да је, на <u>слепоочницама</u> , оседео, нагло. ДкС, т. I, г. XII, стр. 383	На <u>висках</u> у него появилась седи- на, все отметили это про себя, ни- чего ему не сказав. Пере, т. II, к. II, г. XII, с. 21
---	---

Од префиксално-суфиксалних твореница које представљају еквиваленте српских двотематских твореница издвајамо следеће два примера:

[...], али ти снису били чисти и лепи, као прве <u>висибабе</u> у снегу, [...]. ДкС, т. I, г. VIII, стр. 247	Но эти сны были вовсе не такими ясными и приятными, как первый <u>подснежник</u> в снегу, [...]. Пере, т. I, к. II, г. VIII, с. 424
---	--

Жена Енгелсхофеновог профоза	Жена профоса посадила тут не-
------------------------------	-------------------------------

била је ту засадила неколико <u>сунцокрета</u> и покрила зид мрежом ладолежа.	скољко <u>подсолнухов</u> и посеяла выюнки, которые покрыли стены зеленой сеткой.
ДкС, т. I, г. I, стр. 42	Пере, т. I, к. II, г. I, с. 232

У творбеној структури еквивалента сложенице *висибабa* могу се издвојити префикс *под-*, суфикс *-ник* и основа *снег*, док је семантика српске сложено-изведене именице *сунцокрет* на руски језик пренета префиксално-суфиксалном твореницом *под-солн-ух*.

У представљеном примеру имамо још и српску сложено-изведену лексему *ладолеж*, преведену на руски језик описном синтагмом *зеленая сетка*, чији би дослован превод на српски језик био *зелена мрежа*. У српском језику је још позната и као *хладолеж*. У њеној творбеној структури могу се видети основе (х)лад и леж(ати), а везу са глаголом *лежати* потврђује и хомонимско значење ове именице – *ленишина* [Речник МС, књига трећа: 153|154].

4) однос који карактерише да двотематска твореница из једног језика за еквивалент у другом има просту реч налазимо у следећим примерима:

[...]; поступок Версилова, по-мему, немного скор и немного не так <u>прямодушен</u> , – улыбнулся Васин.	[...]; мислим да је Версиловљев поступак помало пренагљен и помало не баш сасвим <u>искрен</u> – осмехну се Васин.
П, ч. I, г. X, I	Д, д. I, п. X, I, стр. 227

[...], својим дугим сенкама,	[...] и длинные тени пустынных
------------------------------	--------------------------------

ошишаним <u>дрворедима</u> , зеленых грана и дугих празних путања, [...].	подстриженных зеленых <u>аллей</u> , завершающихся белыми колоннами, [...].
С, г. VI, стр. 125	Пере, к. I, г. VI, с. 118

[...] – а кроз прозоре се видело у кући много цвећа, два канаринца, три кучета и урамљени <u>бакрорези</u> .	[...], – а в окна видно было в доме много цветов, две канарейки, три шавки и эстампы в рамках.
Д, д. I, п. II, III, стр. 40	П, ч. I, г. II, III

Сложено-изведена реч *бакрорез* се на руски језик, поред наведеног превода, може пренети и речју *гравюра*.

5) последња врста односа еквивалентног пара руско–српских двотематских твореница проузрокована је различитим творбеним процесима, те тако у једном језику имамо сложеницу, док је њен еквивалент из другог језика сраслица:

Барјаци са <u>полумесецом</u> , добоши, буздовани, секире, коњски репови лежаху покорни пред успијеним принцем, обученим у оклоп, на глави са периком.	Знамена с <u>полумесцем</u> , барабаны, буздованы, секиры и бунчуки покорно лежали перед жеманным принцем в доспехах и парике.
С, г. V, стр. 114	Пере, к. I, г. V, с. 107

[...], Исакович виде да се варошица спушта пред њим на једно, зелено, <u>полуострво</u> [...].	[...], Исакович увидел, что городок спускается как бы зеленым <u>полуостровом</u> к реке, [...].
--	--

ДкС, т. II, глава XVIII, стр. 5	Пере, т. II, к. II, г. XVIII, с 132
---------------------------------	-------------------------------------

Слова произнеслись полушепотом, за ними следовал глубокий вздох всею грудью, и затем все опять совершенно стих- ло. П, ч. III, г. I, II	Речи су изговорене <i>полушанатом</i> , после тога се зачу дубоки уздах пу- ним грудима, затим се све опет пот- пуно утиша. Д, д. III, п. I, II, стр. 80
--	--

Наведени примери сведоче о потпуној семантичкој подударности и разликама на творбеном плану између руског и српског језика; речи са компонентом *полу-* у српском језику настале су срашћивањем.

2. Проблеми превођења двотематских твореница. — Сличност између руског и српског језика огледа се и на плану превода. Многе речи имају иста фонолошка и семантичка обележја. Ова сродност међу поменутим језицима може изазвати знатне проблеме при превођењу. Ово поглавље има за циљ анализу превода двотематских твореница у руском и српском језику. Иницијална замисао сегмента који анализира преводне еквиваленте јесте представљање података о решењима за које су се преводиоци одлучивали приликом преношења експресивно-семантичких карактеристика језика оригинала у језик превода. Анализирана грађа показује да су се преводиоци, када у језику превода није постојао адекватан двотематски синоним или када је у питању била нека реалија, одлучивали за описни превод. Постоје примери који показују да је понекад описни превод био сасвим неадекватан и примери у којима се преводилац одлучује да у потпуности занемари експресивни потенцијал двотематске речи.

Проблеми превода у нашој грађи су решавани на следећи начин:

1) коришћен је описни превод када у другом језику не постоји адекватан двотематски синоним:

[...] и «тиран помещик» трепетал последней <i>поломойки</i> , несмотря на все свое крепостное право. П, ч. I, г. I, V	[...] и „тиранин спахија“ је дрхтао од последње <i>праље подова</i> , без обзира на све своје спахијско право. Д, д. I, п. I, V, стр. 17
--	---

Руски супстантиват *пол-о-мой-к-а*, настао композицијом удруженом са суфиксацијом, на српски језик је, услед недостатка једне речи која би означила овај појам, преведен као *праља подова*, што творбени елементи ове сложено-изведене речи и значе.

На исти начин се преводи и именица *рук-о-дел-й-е*, у чијој је основи синтагма *делать руками*, па отуда и српски еквивалент *ручни рад*.

Напротив, мне именно нравилось в Анне Андреевне, что я всегда встречал ее в таких скромных платьях, всегда за каким-нибудь занятием, с книгой или с <i>рукодельем</i> . П, ч. II, г. III, II	Напротив, мени се управо то свиђало код Ане Андрејевне што сам је увек виђао у тако скромним хаљинама, увек у неком послу или књигом или <i>ручним радом</i> . Д, д. II, п. III, II, стр. 293
---	--

Милујући <i>кажипрстом</i> свој куласти нос, очекивао је да види шта ће моћи бискуп. С, г. II, стр. 54	Поглаживая <i>указательным пальцем</i> свой крючковатый нос, он ожидал, как поведет дело епископ. Пере, к. I, г. II, с. 51
---	---

Српској императивној сложеници *кажипрст* у руском језику одговара синтагма *указательный палец* која, уствари, представља саставне компоненте српске сложенице: основа *кажи-* води порекло од глагола *по/указ-а-ти* па у руском имамо придев од глагола *указать*, а *прст* је на руском *палец*.

И придеви садржани у следећим примерима имају описни превод:

Как ни был глуп и <u>косноязычен</u> Стебельков, но я видел яркого поддлеца, [...].	Ма како да је Стебельков био глуп и <u>сплетен</u> у <u>говору</u> , видео сам у њему тешку хуљу [...].
П, ч. II, г. III, II	Д, д. II, п. III, II, стр. 292

[...] русский человек, бородака клином, в <u>долгополом</u> кафтане, и чуть ли не хмельной немножко... [...].	[...] тако знате, један Рус, шиљасте браде, у кафтану <u>дугих скутова</u> , и малтене мало припит.... [...].
П, ч. II, г. V, II	Д, д. II, п. I, II, стр. 251

Шляпы он всегда носил мягкие, <u>широкополюе</u> , черные; [...].	Носио је увек мекане шешире, са <u>широким ободом</u> , црне; [...].
П, ч. I, г. VI, II	Д, д. I, п. VI, II, стр. 127

Придеви *долгополый* и *широкополый*, који се разликују првом, прилошком компонентом, различито се преводе у зависности од тога на шта се односе.

Овај однос је веома присутан и када се ради о српском оригиналу и његовом преводу на руски језик. Примери које наводимо су само неки од великог броја ексцерпираних из грађе:

„[...], но мысль, что от этого, пожалуй, сильнее <u>кровоизлияние</u> , остановила его”.	„[...], али помисао да ће од ње доћи, можда, до већег <u>излива крви</u> задржала га је”.
П, ч. I, г. IX, II	Д, д. I, п. IX, II, стр. 201

[...]; а так как при <u>мироздании</u> со мной не справлялись, то я и оставлю за собою право иметь на этот счет свое мнение.	[...]; а пошто ме при <u>стварању света</u> нису питали, задржаћу право да имам своје мишљење о томе.
П, ч. II, г. I, III	Д, д. II, п. I, III, стр. 266

Овакав вид односа заступљен је и код лексема које означавају стања или, у српском, болести:

[...]: как узнал я после, она совсем тогда не пила кофею, производившего у ней <u>сердцебиение</u> .	[...]: како сам касније сазнао, она тада уопште није пила кафу, јер јој је изазивало <u>лупање срца</u> .
П, ч. IX, г. II, II	Д, д. IX, п. II, II, стр. 59

Госпожа Дафина међутим давила их је и морила ноћу, [...], остављајући за собом <u>срдоболу</u> , богиње и дрхтавицу.	А Дафина тем временем душила их и мучила по ночам [...], и сеяла <u>сердечную боль</u> , оспу и лихорадку.
С, г. IX, стр. 206	Пере, к. I, г. IX, с. 193

Руку је био подигао и ухватио се за главу, као да га је спопала нека,	Словно от внезапного приступа сильной <u>головной боли</u> , он
---	---

тешка, <u>главобоља</u> , гледајући пут параде, која се, у даљини, сад опет видела, као нека црвена, права линија.	схватио се руком за лоб и погледао в сторону плаца; там сейчас снова виднелась прямая красная линия.
ДКС, т. I, г. I, стр. 58	Пере, т. I, к. II, г. I, с. 248

Српска именица *пушкет* такође нема другу могућност превода на
руски језик до, како се у преводу види, описног.

Уз изненадно циктање труба, то јутро, француски пукови почеше да излазе из вароши, са коњицом, на ледину пред опкопима, и да се, скоро на <u>пушкет</u> аустријском логору, постављају на друм, [...].	И вот под рев труб французские пехотные полки и конные части стали выходить из города, спускаться с земляных валов на поляну и строиться [...] перед большими шатрами своих аван- постов почти на <i>расстоянии</i> <i>выстр-</i> <i>ела</i> от австрийского лагеря.
С, г. VII, стр. 149	Пере, к. I, г. VII, с. 141

Сложено-изведена именица *риболов* једна је од оних које могу
иницирати неадекватан превод. Наиме, у руском језику постоји именица
истог творбеног састава и сличног графичког лика, али је њена семантика
другачија: руска именица *рыболов* означава лице, еквивалентна је нашој
риболовац. Сам процес се у руском означава синтагмом *рыбная ловля* или
именицом *рыбалка*, такође садржаном у примеру:

Викали су да неће да вуку песак	[...], что не станут таскать ни
---------------------------------	---------------------------------

из Бегеја, ни шљунак из Тамиша, а што се тиче тог <u>риболова</u> , да их од таквог <u>риболова</u> Бог мили сохрани!	песок с Бегеи, ни гравий с Тимиша, а что до <i>рыбной ловли</i> , то пусть из Бог избавит от такой <i>рыбалки</i> !
ДКС, т. I, г. III, стр. 94	Пере, т. I, к. II, г. III, с. 283

Још један интересантан пример забележен у грађи је и именица
браколомство, настала композицијом у комбинацији са суфиксацијом, и
превод ове именице на руски устаљеном синтагмом *измена мужу*:

У животу госпоже Дафине Иса- кович било је доста несретних и тужних дана, као, уосталом, у жи- воту свих жена, али ниједан није био тако тужан и тежак, као тај први дан њеног <u>браколомства</u> , дан влажан, хладан, са сивим небом.	В жизни Дафины Исакович было немало несчастливых и печальных дней, как, впрочем, в жизни всех женщин, но ни один из них не был таким печальным и тяжким, как этот влажный, холодный, серый день, – первый после <i>измены</i> <i>мужу</i> .
С, г. IV, стр. 84	Пере, к. I, г. IV, с. 71

[...] као кроз неку празнину, по којој је узалуд покушао да се пен- тра, да гази, да пузи <u>четворонош-</u> <u>ке</u> .	[...], как в пустоту; он тщетно пы- тался идти, ползти на <i>четвереньках</i> , карабкаться.
С, г. IV, стр. 75	Пере, к. I, г. IV, с. 69

По аналогији са прилогом *четвороношке* настаје и *двоношке*; оба се
прилога, са савременог гледишта, сматрају моделом сложено-изведених
речи, те ћемо их и ми, због синхронијске оријентисаности нашег рада,
сматрати таквима. Овакви српски прилози на руски се преводе предлошко-

падежним синтагмама.

Наведени однос налазимо и у следећим примерима:

94

Исакович је намеравао да из Будима јаше до Беча, кришом, <u>стран-путицама</u> , са пиштољима у пасу.	Исакович намеревался ехать из Буды в Вену верхом, ехать украдкой, <u>окольными путями</u> , с пистолетами за поясом.
ДкС, т. I, г. IV, стр. 136	Пере, т. I, к. II, г. IV, с 322
Он је то јутро кретао из Токаја, <u>зловолан</u> .	В утро отъезда из Токая он был <u>не в духе</u> .
ДкС, т. II, г. XVIII, стр. 51	Пере, т. II, к. II, г. XVIII, с 174

У наведеном примеру видимо могућност превода карактеристично српске сложено-изведене речи класичним руским фразеолошким обртом: *быть не в духе*.

Грешке у преводу могу понекад настати и услед културолошких разлика међу говорницима датих језика. Зато је веома важно да преводилац познаје и граматички систем једног језика, али и логику којом се служе говорници датог језика. Лаику би, на пример, по аналогiji са српским језиком, било нормално да се придев из следећег примера поистовети са српским *једносратан*, с обзиром на то да постоји еквиваленција руског *один* : *један* у српском. Међутим, свако ко добро познаје руски језик зна да се нумерација спратова у руском и српском разликује, јер у нашем систему постоји појам *приземље*.

Они проташили меня версты	Одвукле су ме две-три врсте и ви-
---------------------------	-----------------------------------

три с лишком, по жаре, до институтов, вошли в деревянный <u>одноэтажный дом</u> , - [...].	ше, по врућини, до девојачких школа, ушле су у дрвену <i>приземну кућу</i> - [...].
П, ч. I, г. II, III	Д, д. I, п. II, III, стр. 40

Српска именица *братучед* која, према Речнику матице српске, има значење „син једног брата деци другог брата, брат од стрица, стричевић“ такође садржи културолошку компоненту која преводиоцу, очигледно, није била позната, пошто дату лексему на руски језик преводи са *брат*, иако је у руском језику у датом значењу уобичајена, и нужна, употреба синтагме *двоюродный брат* [Речник матице српске, књига прва: 265]. Поменути руски придев такође је сложено-изведена реч:

Гроздин је, међутим, у последње време, био приметио да његова кћер, са Трифуном, није више сасвим сретна, па је и његовог <u>братучеда</u> дочекао љубазно, али са љубазношћу, у којој је љутња помешана.	Однако в последнее время отец заметил, что дочь не так уж счастлива с Трифуном, и поэтому встретил его <i>брата</i> хоть и любезно, но не скрывая досады.
ДкС, т. I, г. XIV, стр. 414	Пере, т. II, к. II, г. XIV, с 48

Постоје и случајеви када двотематске творенице носе изразиту националну компоненту која се у језик превода не може пренети другачије сем описно из простог разлога што језик превода не садржи лексему за одговарајући појам. Такав је случај са именицом из следећег примера која се, формално, може сврстати у деривате, с обзиром на то да је настала суфиксацијом већ сложене основе *самовар*, али се и једна и друга на српски

језик могу једино превести као *чајник*. Ова лексема никако не може пренети суштину руског самовара и нијансу у значењу која га разликује од обичног чајника какав ми познајемо.

96

[...], и как ни билась и ни плакала матъ, отказываясь оставить труп, однако все-таки наконец перешла к хозяйке, которая тотчас же велела поставить <u>самоварчик</u>.	[...], и ма како се мајка бранила и плакала, одбијајући да остави мртву ћерку, ипак је најзад прешла код газдарице, која је одмах наредила да се пристави чај.
П, ч. I, г. IX, IV	Д, д. I, п. IX, IV, стр. 212

Код описног превода постоје неки случајеви неадекватног превода који излазе изван граница контекста:

Што је Ану било највише зачуло, тај, иначе, тако строг човек, када је била реч о фамилијарном моралу, причао је сад, о <u>браколомници</u>, госпожи Фемки, Транда-филки, срдечно, радо: [.....].	Но больше всего Анну удивило то, что он, такой всегда строгий по части семейной морали, говорил о <u>вероломной</u> жене Транда фила Фемке с сердечной теплотой и очень охотно.
ДкС, т. II, г. XVIII, стр. 38	Пере, т. II, к. II, г. XVIII, с 161

Међу њима је било и младих, обесних, људи, који су кренули у Русију, и у Беч, као <u>пустосвати</u>.	Среди них встречались и молодцы, которые двинулись в Россию через Вену на <u>свой страх и риск</u>.
---	--

ДкС, т. I, г. X, стр. 289

Пере, т. I, к. II, г. X, с 465

2) превод двотематских речи једнотематским, простим или изведеним, речима:

Они привязались сами: они стали браниться, они гораздо сквернее бранились, чем я: и <u>молокосос</u>, и без кушанья оставить надо, [...].	Оне су се саме прилепиле: почеле су да гр де, грдиле су много ружније него ја: и да сам <i>балавац</i>, и да ми не треба дати да једем, и да сам <i>нихилиста</i>, [...].
П, ч. I, г. II, III	Д, д. I, п. II, III, стр. 39

Еквивален руске сложено-изведене именице са нултим суфиксом у српском језику је дериват *балавац*; руска двотематска именица настала је од именско- глаголске синтагме *сосать молоко*, то јест, означава онога ко (још увек) сиса, док се у српском језику у том значењу чешће користи дериват од глагола *балавити*.

Следећих неколико примера су двотематски описни придеви у руском, којима у српском језику одговарају деривати:

Я всегда удивлялся: ты <u>краснощекий</u>, с лица твоего прыщет здоровьем и – такое, можно сказать, отвращение от женщин!	Увек сам се чудило: тако си <i>румен</i>, пуцаш од здравља, а жене су ти, може се рећи, одвратне!
П, ч. I, г. II, III	М, д. I, п. II, III, стр. 40

Правда, стар, но <u>смуглолиц</u> , висок и прям, прост и важен; [...].	Додуше, већ је стар, али <u>преплануо</u> , висок и прав, једноставан и достојанствен; [...].
П, ч. I, г. VII, II	Д, д. I, п. VII, II, стр. 162

Росту он, как угадывалось, был большо го, <u>широкоплеч</u> , очень бодрого вида, несмотря на болезнь, [...].	Као што сам и претпостављао, био је високог раста, <u>плећат</u> , и поред своје болести изгледао је врло бодро, [...].
П, ч. III, г. I, II	Д, д. III, п. I, II, стр. 80

Преводе простом речју, односно дериватом, имамо и у следећим примерима:

О друг мой, она сказала всего только два слова, но это... это было вроде великолепеннейшего <u>стихотворения</u> .	О, драги мој, она је рекла свега две речи, али то је... то је било као најлепша <u>песма</u> .
П, ч. II, г. VIII, II	Д, д. II, п. VIII, II, стр. 35

Ну, господи... ну, господь с тобой...ну, храни тебя ангелы небесные, пречестная мать, Нико- лайугодник... Господи, господи! – <u>скороговоркой</u> повторяла она, все крестя меня [...].	О, Боже... е па нека те Бог чува... е нека те чувају анђели небески, пресвета Богородица и свети Никола... Боже, Боже! – понављаше она брзо, непрестано ме крстећи [...].
П, ч. II, г. IX, II	Д, д. II, п. IX, II, стр. 61

Руска твореница *стих-о-твор-ений-е* углавном се на српски језик преводи лексемом *стихови*, мада је уобичајен и превод који имамо у наведеном примеру; именица из другог примера гласи *скор-о-говор-ка* и њен дослован превод на српски језик би био дериват *брзалица*.

Вопрос остается <u>вековечно</u> открытым.	Питање остаје <i>вечито</i> отворено.
П, ч. II, г. I, IV	Д, д. I, п. I, IV, стр. 263

[...], Зерщиков, приступив к иг- ре, вдруг заявил <u>громогласно</u> , что произошла печальная ошибка: [...].	[...], чим отпоче коцкање, Зершчиков наједном <i>гласно</i> изјави да се десила непријатна грешка: [...].
П, ч. II, г. IX, IV	Д, д. II, п. IX, IV, стр. 71

Оба прилога, и *вековечно* и *громогласно*, постоје у српском језику, али ови прилози у наведеном контексту не би били најадекватније решење.

[...] – должно быть, из <u>многочи- сленного</u> семейства госпожи Леб- ретх, которой, естественно, в это время было очень стыдно.	[...] шкринуо и кроз њих, очито, извиривао – вероватно неко од <i>број- не</i> породице госпође Лебретх коју је, природно, тада било веома сра- мота.
П, ч. I, г. III, II	Д, д. I, п. III, II, стр. 56

Руски двокомпонентни придев *многочисленный* за еквивалент у српском језику такође има двокомпонентни придев *многобројан*, али се преводилац одлучио да експресију језика оригинала у језик превода пренесе једнокомпонентним придевом.

3) један тип односа руско-српског пара двотематских твореница је када се сраслица из једног језика преводи мотивском синтагмом. Овај тип односа налазимо и у преводу са руског на српски, и обратно:

Человек остроумный, бесспорно, и <u>глубокоученый</u> ; но правильный ли это ум?	Он је човек духовит, неоспорно, и <i>веома образован</i> ; али да ли је то нормалан разум?
П, ч. I, г. II, III	Д, д. I, п. I, III, стр. 47

Упомяну лишь, что главный характер их приемов состоял в том, чтоб разузнать кой-какие секреты людей, иногда честнейших и довольно <u>высокопоставленных</u> ; [...].	Напоменућу само толико да је обележје његовог деловања било да сазнају којекакве тајне појединих људи, понекад веома честитих и <i>на високом положају</i> ; [...].
П, ч. III, г. IV, I	Д, д. III, п. IV, I, стр. 139

Ујутру, <u>субутрадан</u> , тек што се беше пробудио чу да су, те зоре, опет обесили тројицу, ухвативши их код једног оближњег села да краду.	<i>На другой день</i> утром, едва проснувшись, он узнал, что на заре опять повесили трех солдат, уличенных в воровстве возле одного из ближайших сел.
С, г. VII, стр. 158	Пере, к. I, г. VII, с 150

Чињаше јој се <u>свеједно</u> да ли припада једном брату, или другом,	Не <i>все ли равно</i> , принадлежать одному брату или другому?
---	---

[...].	Пере, к. I, г. IV, с 81
С, г. IV, стр. 88	

4) у последњој врсти односа коју смо могли успоставити између руско-српског пара, преводилац изоставља из превода двотематску реч, јер она нема кључно значење у реченици:

Жена убијеног, која је била на <u>сенокосу</u> , кад виде шта јој девер уради, оног часа, поведе децу и јави се Турцима.	Жена убитог, увидя, что сделал деверь, поспешно увела детей и побежала к туркам.
ДкС, т. I, г. VIII, стр. 240	Пере, т. I, к. II, г. VIII, с 418

Посматрале су уплашено своје мужеве, својим, крупним, црним, очима, које су биле једино, што су, из свог <u>бродолома</u> лепоте, спасавале.	И только смотрели испуганно на мужей своими большими черными глазами — это было все, что оставалось от их красоты.
ДкС, т. II, г. XXVII, стр. 344	Пере, т. II, к. II, г. XXVII, с 440

Обе двотематске речи из српског језика постоје и у руском, *сенокос* чак у истом графичком виду као и у српском, и са истом семантичком вредношћу; у истом се значењу у руском језику користи још једна двотематска именица: *сенокосение*; док се као синоним српској именици *бродолом* у руском језику јавља именица *кораблекрушение*.

3. Закључна разматрања. Рад је настао као резултат свеобухватнијег истраживања које се тичало руско-српских дериватолошких система и успостављања паралела међу њима и само је један од сегмената теме коју

смо обрађивали. Двотематским твореницама смо се бавили са аспеката начина настанка, творбених основа, међујезичке еквивалентности, али за свеопште закључке једне такве студије, због ограничености простора, овде није било места, па нам се интересантним учинио управо овај сегмент. Иако рад није уско оријентисан на теорију и технику превода, на примерима двотематских сложеница показали смо врсте односа између два сродна језика и указали да управо то својство двају језика може бити узрок материјалних грешака у преводу. Чини се да су, за преношење експресивно-стилских карактеристика оригинала на језик превода, најједноставнији случајеви били онда када је лексема имала одговарајући двотематски еквивалент у језику превода. Чест је случај да се у творбеној структури обе лексеме могу наћи исте основе, али је било и оних незнатно промењених (очевидно (рус) : очигледно(срп)), што није утицало на семантичку вредност речи. Генетска сродност руског и српског језика разлог је због којег је могуће да се двотематске лексеме, тамо где није било одговарајућих еквивалената, на језик превода пренесе мотивском синтагмом дате двотематске творенице. Заступљен је и однос у коме двотематска лексема из једног језика нема одговарајући еквивалент у језику превода, па се преводи простом или изведеном речју, али, као посебно занимљив, показао се четврти тип односа у коме се семантичка вредност наведене лексеме на језик превода преноси описно, најчешће када се ради о реалијама које језик превода не познаје и у којима не постоје другачија средства преноса сем описног превода. Адекватан превод лексеме у оваквом односу, опет због генетске и системске сродности, захтева одлично познавање структуре и лексичко-семантичког узуса једног језика и представља својеврсну замку за мање искусне преводиоце.

ИЗВОРИ

- Д: Фјодор Достојевски, *Дечко*, превели Милена и Радмило Маројевић, Радуга, Москва, 1992.
- ДкС, т. I: Милош Црњански, *Друга књига сеоба*, I, ЗУНС, Београд, 2002.
- ДкС, т. II: Милош Црњански, *Друга књига сеоба*, II, ЗУНС, Београ, 2002.
- П: Федор Михайлович Достоевский, *Подросток*, преузето са адресе: http://az.lib.ru/d/dostoevskij_f_m/text_0090.shtml (приступљено 03. 03. 2013.)
- Пере, т. I, к. I: Милош Црњанский, *Переселение*, книга I, перевод И. Дорбы, Художественная литература, Москва, 1978.
- Пере, т. I, к. II: Милош Црњанский, *Переселение*, книга I, перевод И. Дорбы, Художественная литература, Москва, 1978.
- Пере, т. II, к. II: Милош Црњанский, *Переселение*, книга II, перевод И. Дорбы, Художественная литература, Москва, 1978.
- С: Милош Црњански, *Сеобе*, ЗУНС, Београд, 2002.

ЛИТЕРАТУРА

- БАБИЋ 1986: *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*, Nacrt za gramatiku / S. Babić. Zagreb: JAZU, 1986.
- БЕЛИЋ 1949: *Савремени српскохрватски књижевни језик. II. Наука о грађењу речи* / А. Белић. Београд, 1949.
- БЕЛЕШОПКОВА ³1999: *Современный русский язык* / В. А. Белошапкова и др. Москва: Азбуковник, 1999.
- ВИНОГРАДОВ 2001: *Русский язык* / В. В. Виноградов. Москва: Русский язык, 2001.
- ЗАЛИЗЊАК 1977: А. А. Зализняк, *Грамматический словарь русского языка*, Москва: Русский язык, 1977.
- ЗЕМСКА 2009: Е. А. Земская, *Современный русский язык Словообразование* / Москва: Флинта, 2009.
- КИБРИК 2003: А. Е. Кибрик, *Константы и переменные языка* / Санкт-

- Петербург: Алетейя, 2003.
- КЛАЈН 2002 I: *Творба речи у савременом српском језику*. Први део. *Слагање и префиксација* / И. Клајн. Београд, 2002.
- КЛАЈН 2003 II: *Творба речи у савременом српском језику*. Други део. *Суфиксација и конверзија* / И. Клајн. Београд, 2003.
- МАРОЈЕВИЋ 1988: *Бошковићев метод творбено-семантичке реконструкције* (и његов значај за компаративно-историјску дериватологију словенских језика) / Радмило Маројевић. – I лингвистички научни скуп у спомен на Радосава Бошковића, Титоград.
- МАРОЈЕВИЋ 2001: Р. Мароевич, *Русская грамматика*, сопоставительная грамматика русского и сербского языков с историческими комментариями (в двух томах), том I, Типология. Фонология. Морфология имени / Радмило Мароевич. Москва – Белград, 2001.
- МАРОЈЕВИЋ 2005: *Творба речи у савременом српском језику Ивана Клајна* (I). [Приказ књиге: Клајн 2002 I] / Радмило Маројевић. – Студије српске и словенске. Серија I. Српски језик, број 10/1–2, година X, Београд, 2005, с. 685–779.
- МАРОЈЕВИЋ 2005¹: *Творбена и морфолошка анализа у граматичком систему савременог српског језика* (I) / Радмило Маројевић. – Наука и образовање: Зборник радова са научног скупа (Бања Лука, 11–12. новембра 2005). Бања Лука, с. 123–151.
- МАРОЈЕВИЋ 2007: *Творба речи у савременом српском језику Ивана Клајна* (II). [Приказ књиге: Клајн 2003 II] / Радмило Маројевић. – Студије српске и словенске. Серија I. Српски језик, број 12/1–2, година XII, Београд, 2007, с. 501–600.
- ОЖЕГОВ, ШВЕДОВА 2003: С. И Ожегов, Н. Ю. Шведова, *Толковый словарь русского языка*, Москва: РАН, 2003.
- СТАНОЈЧИЋ, ПОПОВИЋ ²2000: *Грамматика српског језика* / Ж. Станојчић, Љ. Поповић, Београд, 2000.
- СТЕВАНОВИЋ ⁴1981: *Савремени српскохрватски језик* (Грамматички

системи и књижевно-језичка норма) / М. Стевановић. Т. I. Београд, 1981, с. 401–624.

СТЕВАНОВИЋ и др. ²1990: *Речник српскохрватског књижевног језика* / М. Стевановић и др. Нови Сад, Загреб: Матица српска, Матица Хрватска, 1990.

ФАСМЕР ²1986: *Этимологический словарь русского языка* / М. Фасмер. Т. I. Москва: Прогресс, 1986.

ШВЕДОМА 1980: *Русская грамматика* / Н. Ю. Шведова и др. Том I. Москва: АН СССР, 1980.

Резюме. – В настоящей статье на материале русского и сербского языков рассматривается соотношение между словообразовательными процессами, путем которых образуются двутематические слова в русском и сербском языках, и утверждается какими способами образованы их лексико-семантические эквиваленты, или семантические замены, при переводе. – Предметом междязыковых сопоставительных исследований синхронного характера являются двутематические слова, подобранные из романа Достоевского *Подросток* и его перевода на сербский язык («Дечко»), и из романа М. Црнянского *Сеобе* и его перевода на русский язык («Переселение»). – В первой части настоящей работы проводится словообразовательно-семантический анализ двутематических слов русского и сербского языка, рассматриваются способы словообразования внутри междязыковой эквивалентной пары и, анализируя данный материал, автор утверждает, что существует пять главных типов отношений между двутематическими словами русского и сербского языков. – Во второй части настоящей работы рассматриваются междязыковые переводные эквиваленты двутематических слов и проблемы при переводе таких слов, происходящие от большой степени сходства близкородственных языков..

Јелена Благојева Лепојевић, магистар филолошких наука, асистенткиња на
Филозофском факултету Универзитета у Нишу (Србија): jelena.lepojevic@filfak.ni.ac.rs

Изворни научни рад (чланак), УДК 81 255

Рецензенти: др Радмило Маројевић, редовни професор, и Ана Пејановић, ванредни
професор

Srđan Nikolić¹

DE RECEPTIE VAN HET WERK VAN MULTATULI IN JOEGOSLAVIË EN POLEN VOOR EN VLAK NA DE TWEDE WERELD OORLOG

S. NIKOLIĆ

Dit essay onderzoekt de overeenkomsten en verschillen in de receptie van de beroemde Nederlandse schrijver Eduard Douwes Dekker, alias Multatuli, in Polen en het voormalige Joegoslavië, in de periode voor de Tweede Wereldoorlog en vlak er na. Deze twee landen zijn interessant voor de receptie van deze antiekoloniale schrijver in het feit dat beide landen deel van het zogenaamde "Oostblok" uitmaakten in de jaren na de Tweede Wereldoorlog. Voor de Tweede Wereldoorlog hadden ze verschillende perceptie van het oeuvre van deze auteur. In deze periode zijn er overeenkomsten die het best tot uiting komen in de rol van schrijvers en vertalers uit Duitstalige landen die dienden als tussenpersonen voor het werk Multatuli. In de periode waarin schrijvers in Joegoslavië onder de invloed kwamen van socialistische ideeën, had de perceptie van de antiekoloniale geest die de vertalingen en kritiek in Polen kenmerkt grote gelijkenis met die in Joegoslavië.

Trefwoorden: *Multatuli, Eduard Douwes Dekker, Marchlewski, Košir, receptie, vertalingen, Tweede Wereldoorlog*

1. INTRODUCTIE. – Een vertaling en alles wat met haar ontstaan en werking gepaard gaat, wordt door literatuurbeschouwers te vaak gezien als dé manier waarop kennis wordt genomen van een andere (nationale) literatuur en cultuur en te weinig als een wezenlijk bestanddeel van een eigen literair systeem. Dit blijkt onder andere duidelijk uit het feit dat bij afbakening van de periodes nauwelijks

¹ srdjan.nikolic@alfa.edu.rs

rekening wordt gehouden met de massa vertaalde literatuur. Men heeft gewoonlijk alleen oog voor beroemdheden die vertaald worden op momenten van vernieuwing en als wegbereiders van nieuwe artistieke concepten in een andere literatuur gezien kunnen worden. Maar echter zij en hun werken worden niet beschouwd als een onvervreemdbaar deel van de literatuur in de doeltaal.

Multatuli werd eerst gezien als verfijnd en principieel criticus van het koloniale systeem. Maar hij veranderde na het eind van de Tweede Wereldoorlog in een figuur die weliswaar de Nederlandse voorgedij in Indonesië bekritiseerde, maar niet radicaal genoeg. Jerzy Koch - een grote autoriteit op het gebied van het werk van Multatuli in Polen - beschouwt Julian Baltazar Marchlewski als één van de belangrijkste Poolse auteurs die bemiddelaars van het werk van Multatuli waren, en er moet meer aandacht worden besteed aan hem. Voor de ontvangst van Dekkers oeuvre in Polen waren andere belangrijke vertalers verantwoordelijk, die moeten ook vermeld worden.

Het werk van Eduard Douwes Dekker, alias Multatuli, was niet onbekend in Joegoslavië. Het stond weliswaar nooit op de 'primaire positie' van het Joegoslavische culturele systeem na de Tweede Wereldoorlog (zoals Maksim Gorki, Aleksandr Fadejev en andere Russische schrijvers), maar maakte wel jarenlang een belangrijk deel uit van de 'secundaire positie'. Dat is begrijpelijk omdat het werk van Douwes Dekker in nauw verband staat met de beginselen van filantropie en humaniteit. Deze beginselen werden, aan de andere kant, overvloedig gebruikt door de ideologen van het socialisme en het marxisme. In de eerste plaats voor de communistische intellectueel Mirko Košir met zijn promethëisme. Maar, de receptie van het werk van Multatuli begon in het jaar 1920 (bijna 20 jaar later dan in Polen) met de onbekende vertaler die het werk van Multatuli aan de ideeën van racisme verbond. Deze twee auteurs waren de belangrijkste bemiddelaars die invloed hadden op het beeld dat werd gevormd in Joegoslavië.

2. RECEPTIE IN POLEN EN JOEGOSLAVIË VOOR DE TWEEDE WERELDOORLOG. - Jerzy Koch vermeldt enkele belangrijke vertalingen van het werk van Multatuli in zijn werken "Multatuli in Polen. Proeve van een bibliografie. Addenda" en "Multatuli in Polen. Proeve van een literair-historische analyse van het verloop van de receptie in de periode van de eeuwwisseling". In de periode 1901-1907 verschenen er vier vertalingen in boekvorm. Als eerste kwamen twee bloemlezingen uit, vertaald en samengesteld door Maria Feldman (1901) en Malwina Posner-Garfein (1903, 1906) (zie: Koch, 1989: 317). Beide uitgaven bevatten lange inleidingen die op het essay van Spohr zijn gebaseerd, en de bloemlezing van Feldman verraaft de bron van de overname reeds in de titel "Multatuli. Oscbisrosó jegó i wybór pism" - een contaminatie van achtereenvolgens de titel van Spohrs boek en de titel van zijn inleidend essay (zie: Koch, 1989: 318). De bron mag dezelfde zijn, beide anthologieën wijken van elkaar af qua omvang en organisatie van het materiaal. Ook de doelgroep was een andere. De uitgave uit 1901 verscheen als bijlage van het tijdschrift *Przegląd Tygodniowy życia społecznego, literatury i sztuk pięknych*² dat zich inzette voor de verspreiding van positivistische idealen (zie: Koch, 1989: 318). Tussen 1880-1901, één keer per maand, vergezelde *Dodatek populamo-naukowy*³, het weekblad, zodat het totale aantal supplementen op 215 boeken kwam te staan (zie: Koch, 1989: 318). Hoewel *Księgarnia Naukowa*⁴, de uitgever van de bloemlezing uit 1903, een populairwetenschappelijk fonds had, hoefde deze editie niet zo goedkoop te zijn. De druk moest ook wel duurder uitvallen gezien de verzorgde vormgeving van typografie tot omslag waarmee de editie bij de toenmalige modernistische tendensen in de kunst aansloot (Koch, 2008: 27). De investering en de moeite loonden: als gevolg van de groeiende: vermaardheid van Multatuli beleefde het boek in 1906 een herdruk. *Maks Havelaar* van de hand van

² 1866-1905, 'Wekelijkse Revue van sociaal leven, literatuur en schone kunsten'

³ 'Populairwetenschappelijke bijlage'

⁴ 1902-1911, 'Wetenschappelijke Boekhandel'

Bronislawa Neufeldówna verscheen in 1903 als nummers 297 en 298 in de reeks 'Biblioteka Dzieł Wyborowych' (BOW)⁵ (zie: Koch, 1989: 318). BOW werd als een zeer populaire reeks in de periode 1897-1928 uitgegeven. Het vierde boek was een uitgave van de integrale tekst van *Idee 448. Kto z was bez winy...*⁶ zag in 1907 in vertaling van Izabela Zielińska het licht (zie: Koch, 1989: 318). Het onderwerp van *Idee 448* - een brief aan een vrouw na een abortus - vond men kennelijk geschikt om de tekst in de reeks *Biblioteka Abolicjonistyczna*⁷ te plaatsen. Vertaling uit Duits. Uit de ondertitel van *Kto z was bez winy...*, eensluitend met de toevoeging van Spohr *Entstanden und als 'Offener Brief' herausgegeben 1863; später in 'Ideen', Band II, aufgenommen*, kan men aflezen dat ook deze vertaling via het Duits tot stand kwam (zie: Koch, 1989: 318). In zekere zin los van deze groep vertalingen staat de uitgave van *Listy miłosne. Powieść z holenderskiego*⁸ (zie: Koch, 1989: 318). Deze verkorte versie van de Minnebrieven, vertaald door een zekere 'Aller', verscheen in de reeks *Skarbnica Polska*, uitg. *Ilustrowany Tygodnik Arcydziel Literackich*⁹ (zie: Koch, 1989: 318). Net als de reeks van *Przegląd Tygodniowy* of BDW-serie was dit een periodieke uitgave waarin tussen 1912. en 1915. elke week een boek, meestal een roman, werd gepubliceerd. Het verschil ligt in de nog populairdere vorm namelijk een boek in dagbladformaat (Koch, 2008: 28). Tevens markeert het jaar van de publicatie, 1914, "het einde van de eerste receptieperiode (Koch, 2008: 28)". Het probleem in Joegoslavië in dit periode was, als in Polen, dat een vertaler die Nederlands spreekt moeilijk te vinden was. Maar Joegoslavische vertalers hadden ook de bekende oplossing in dit soort situaties gevonden: het vertalen uit vertalingen - voornamelijk Duitse vertalingen. De volgende werken van Multatuli die in Joegoslavië werd vertaald voor de Tweede Wereldoorlog en vlak

er na zijn bekend: keuze uit de *Ideeën* in Een zelfstandige publicatie onder de naam *Parabolen* (1920), *Saidja en Adinda*, uit: *Max Havelaar of de koffiveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij*, in de bundel *1000 schrijvers ter wereld: bloemlezing van novellen* (1924, 1932), in de bundel *De mooiste novellen ter wereld* (1939), In de krant *Naprijed* (1945), een zelfstandige Sloveense publicatie (1947). Fragmenten uit: *Max Havelaar of de koffiveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij* verschenen in de krant *Naša književnost* (1946). Heel boek *Max Havelaar of de koffiveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij* was uitgegeven in de jaren 1939 en 1946 (twee drukken). (Nikolić, 2011: 117 - 118) De eerste vertaling van een werk van Multatuli verscheen in 1920, in het Koninkrijk SHS. Het bevatte onder titel *Parabolen* een keuze uit Multatuli's *Ideeën* en het was de eerste keer dat de Joegoslavische publiek kennis heeft gemaakt met deze schrijver. De vertaler bleef anoniem, de schrijver van het voorwoord is vrijwel zeker de Oostenrijkse schrijver, vertaler, publicist en rassentheoreticus Otto Hauser (1876 -1944), van wie al in 1913 een keuze uit *Ideeën* in het Duits verscheen. Hauser, van wie het voorwoord uit *Parabolen I* werd overgenomen, was duidelijk gefascineerd door de strijd die Multatuli heeft gevoerd. Geëxalteerd in zijn positie van de 'idealist', zoal hij Multatuli karakteriseert, gedragen door poëzie en kunst "wist hij alle conventie te omzeilen, en als hij schreef wilde hij alles vertellen op de meest waarachtige, de krachtigste en meest begrijpelijke manier die in een bepaalde situatie mogelijk was (Multatuli, 1920: 4)". Maar aan de andere kant heeft Multatuli volgens hem, een grote fout gemaakt. Zijn strijd kon niet goed aflopen omdat Multatuli ongeschreven regels had overtreden. Het racistisch standpunt van de auteur komt naar voren:

"Op deze manier deelde hij het natuurlijke, maar toch tragische, lot van de man die zich met de beste wens en bij het ras, dat aan hem inferieur is, aansluit, zonder dat hij deze openbare afvalligheid gebruikt om de nieuwe politieke leider (en de nieuwe

⁵ 'Bibliotheek van Allerbeste Werken'

⁶ 'Wie van u zonder zonde is' (Johannes 8,7)

⁷ 'Abolitionistische Bibliotheek'

⁸ 'Liefdesbrieven. Roman uit het Nederlands'

⁹ 'Poolse Schatkamer. Geïllustreerd Weekblad voor Literaire Meesterwerken'

*meester) te worden en op deze manier bevrediging van zijn
ijdelheid krijgt (Multatuli, 1920: 4)".*

De auteur onderbouwt zijn standpunt door de tragedie van Multatuli's leven aan te halen: "Op een echt idealistische manier van zijn ras, dat met bewondering zou worden gadeslagen, miste hij, als strijder voor de menselijke rechten van de slaven, de vruchten van zijn eigen leven (ibid.)". Zijn discussie over de rassen illustreert hij met een korte geschiedenis van 'Edward Douwes Dekker' en een kort overzicht van zijn werken. Uit *Max Havelaar* haalt hij alleen het deel aan waarin Dekker zijn 'type' beschrijft, met nadruk op de signaalwoorden "Blond" en "Germaan" die in *Ideeën* voorkomen. Hij concludeert dat Multatuli "de grootste Nederlandse dichter was (ibid.)", "bewust van zijn grootheid (ibid.)", en een aanhanger van het "rousseauïsme", wat zeker in tegenstelling met het "gobineauïsme" van de auteur staat. Het Joegoslavische publiek ontmoette dus Multatuli als een racist.

Jerzy Koch echter zegt over de periode van 1901 tot 1914 dat "Multatuli's antikoloniale en emancipatorische houding, zijn gevoel voor gemarginaliseerde mens en verwerping van de burgerlijke bekrompenheid beantwoordden aan vele aspecten die ingang vonden in de vernieuwing van de Poolse literatuur omstreeks de eeuwwisseling (Koch, 2008: 31)".

3. JULIAN BALTAZAR MARCHLEWSKI EN MIRKO KOŠIR. – De belangrijkste bemiddelaars van het werk van Multatuli in het voormalige Joegoslavië en Polen waren Julian Baltazar Marchlewski en Mirko Košir. Wat zijn de overeenkomsten tussen deze twee? Julian Baltazar Marchlewski was een Poolse revolutionair, oprichter van de Sociaaldemocratische Partij van het Koninkrijk Polen en Litouwen, samen met Rosa Luxemburg. Hij presteerde het in de jaren twintig om een van de topdiplomaten van de Sovjet-Unie te worden (Koch, 2008: 32). Een kwarteeuw voor zijn dood was deze Poolse revolutionair op Multatuli gestuit. Marchlewski's interesse voor Multatuli is

spectaculair en daarom al frappant. Zoals Jerzy Koch zegt in zijn werk "De Ontvangst van Multatuli in Polen":

"Bovendien zijn de vertalingen van Multatuli en een opstel over hem van de hand van deze radicaal in enkele opzichten kenmerkend voor de gehele Poolse receptie, zowel rond 1900 alsook na 1945, niet alleen in persoonlijk, individueel perspectief maar ook in het algemeen wat inspiraties, verloop en een aantal andere facetten betreft (Koch, 2008: 32)."

Marchlewski toonde zijn bewondering voor Multatuli in zijn hoedanigheid van kritisch econoom en overtuigd marxist en eveneens van *Vollmensch*, zoals een van de Poolse critici van toen hem noemde. Marchlewski publiceerde verscheidene artikelen over moderne kunstrichtingen en literatuur en samen met een vriend richtte hij in München in 1902. 'Dr. J. Marchlewski & Co., Verlag Slavischer und Nordischer Literatur' op, een kleine uitgeverij die tot haar faillissement in 1905 toch nog ongeveer vijftig titels in het Duits, Pools en Russisch op de markt bracht (Koch, 1991: 479). Het project was humanistisch en ethisch geïnspireerd: het ging onder andere om de verzekering van de auteursrechten van de Poolse en Russische schrijvers en de garantie dat ze hun tantièmes zouden krijgen, daar Rusland in 1886 niet tot de Conventie van Bern was toegetreden en de auteursrechten door menig vertaler en uitgever in het Westen op laakbare wijze geschonden werden (Koch, 1991: 479-480). Hij was dus voorstander van de dictatuur van het proletariaat maar wel genuanceerder. Marchlewski schreef enkele belangrijke essays over Multatuli in 1901. Eerst schreef hij een lange artikel over Dekker samen met de vertaling van "Geschiedenissen van gezag" uit "Minnebrieven". Voor de belangrijke rol die Marchlewski's essays uit 1901 in de naoorlogse receptie van Multatuli heeft gespeeld, spreken de talrijke heruitgaven van vertalingen van zijn opstel dat de vertalingen begeleidde. Jerzy Koch noemde 7 uitgaven: drie uit 1953, 1957, 1959, 1973 en 2000 (Koch, 2008: 33)

De eerste Joegoslavische vertaler van Multatuli (De eerste vertaler in Joegoslavië van *Max Havelaar*), Mirko Košir, had een vergelijkbare politieke oriëntatie, maar bijna 45 jaar later. Mirko Košir was Sloveense chemicus, professor, politicus, journalist en vertaler. Maar in tegenstelling tot zijn Poolse collega, vond Košir na de Tweede Wereldoorlog geen genade bij zijn collega-soldaten. De biografie van Mirko Košir is vooral onbekend gebleven omdat hij een politieke tegenstander van Tito, dus een politieke vijand was, wat in die tijd zwaar werd bestraft¹⁰. In april 1948 werd hij gearresteerd. Op het eerste grote Dachau proces is hij veroordeeld tot twintig jaar gevangenisstraf en ontneming van burgerrechten, en bovendien de confiscatie van alle bezittingen, vooral grote bibliotheek. Op 11 maart is hij overleden in het gevangenenkamp op het eiland Goli Otok. Košir ziet Multatuli als vertegenwoordiger van de "progressieve krachten" – een echte held van de communistische arbeidersideologie. Daardoor vond hij de ideeën van Multatuli een belangrijke erfenis in de wereld van het internationalisme en het proletariaat. Het is duidelijk zichtbaar in de manier waarop hij over Dekker schrijft:

"De echte bondgenoten van Javanen bleken de vertegenwoordigers van de USSR te zijn – Manuljinski en Višinski – die dit jaar, in februari, de belangen van Indonesiërs in de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties verdedigden. Alle volken van de USSR hebben hen ondersteund en zullen hen nog ondersteunen en alle progressieve krachten van de wereld scharen zich rond hen – van Indische arbeiders die militaire compagnieën en wapens niet wilden inschepen op de schepen naar Indonesië, tot Australische, Amerikaanse en Nederlandse arbeidersmassa's die tegen onderdrukking van de nationale

¹⁰ Meer gegevens kan men vinden in: Vesna Topić, *Het lot van Mirko Košir*, en de tekst die Ivan Kreft voor de krant Tribuna heeft geschreven: *Mirko Košir in "njegov" spor sa CK KPJ [Mirko Košir en "zijn" twistgesprek met CK KPJ]* In: Tribuna, n. 16 (30 april 1980), p. 3.

bevrijdingsbewegingen in de koloniën opstaan. Deze internationale solidariteit is een waarborg dat de Saidja's en Adinda's ondanks alle hindernissen toch zullen overwinnen (Košir, 'Uvod' in: Multatuli, 1947: 5)."

Een ander facet van Marchlewski als criticus van de burgerlijke samenleving wordt duidelijk als men ziet dat hij zijn essay over de door hem bewonderde Multatuli opbouwt rond de figuur 'Mynheer van Koek', ontleend aan Heinrich Heines gedicht "Das Sklavenschiff" (gepubliceerd in 1854). Jerzy Koch zegt er over: "Van deze formulering maakte Heine in de tweede versie van het gedicht gebruik (oorspronkelijk stond er "der Herr van Koek") en in navolging van Heine behoudt Marchlewski in zijn Poolse essay de Nederlandse aanspreekvorm. (Koch, 2008: 23)" "Mynheer" wordt in zijn spelfunctie:

"retorisch ten volle uitgespeeld om de individuele dimensie met een generalisatie aan te vullen — Marchlewski zegt iets over 'mynheer Lennep' wanneer hij het over details uit Douwes Dekkers leven heeft of over 'mynheer-Bourgeois' en 'mynheer staatsregering' wanneer hij zijn eigen sociaal-economische en politieke stellingen personifieert (Koch, 2008: 23)".

Met dit laatste aspect hangt een interessante overeenkomst qua tijd samen tussen Marchlewski's interesse voor Multatuli en zijn kritiek op de economische uitbuiting door de Europese mogendheden van de overzeese wingewesten (Koch, 2008: 23). Hij haalde in Zürich in 1896 zijn doctorstitel in de economie (Koch, 2008: 27), dus zijn belangstelling voor de koloniale uitwassen had een professionele basis. Uit de bibliografie van deze criticus van het imperialisme blijkt dat het aantal artikelen per jaar over de koloniale kwesties kort vóór 1901 begon te groeien (Jerzy Koch vermeldt enkele artikelen: in 1897 drie, in 1898 drie, in 1899 zeven en in 1900 zeven). Daarna zet er een daling in, wat verband kan houden met zijn werk als uitgever en zijn politieke betrokkenheid bij de revolutie 1905-1907 om vervolgens weer sterk roe te nemen: in 1908 vijftien, in 1909 negen, in 1910 dertien, in 1911 zestien en in 1912 twaalf bijdragen per jaar

(Koch, 2008: 24). Daar is een zekere wisselwerking tussen Marchlewski's ontvankelijkheid voor het optreden van Europese mogendheden op andere continenten en zijn kritiek op de koloniale exploitatie en anderzijds zijn interesse voor Multatuli uit af te leiden.

Vanuit zijn positie in Zwitserland (Zürich 1893-1896) en Duitsland (Copitz/Dresden 1896-1898 en München 1898-1905) volgde Marchlewski de politieke en sociaal-economische ontwikkelingen in het Duitse cultuurgebied nauwkeurig en van dichtbij (Koch, 2008: 24). Hij deed dit beroepshalve, onder andere als medewerker van Poolse en Duitse periodieken (*Sächsische Arbeiter-Zeitung*, *Vorwärts*, *Neue Zeit*, *Leipziger Volkszeitung* en *Münchener Post*) (Koch, 2008: 24). De golf Duitse Multatuli-vertalingen ontging hem niet maar in tegenstelling tot menig ander vertaler had hij consciëntieus zijn erkenning aan Wilhelm Spohr (1868-1959) gegeven als bron voor zijn eigen vertalingen. Jerzy Koch zegt dat deze Duitse vertaler, die niet weg te denken is uit de *Wirkungsgeschichte* van de auteur van de *Max Havelaar*, al in 1910 door Marchlewski een "vurig aanbidden van Multatuli" genoemd werd (Koch, 2008: 24).

Košir bleef vrij onbekend, ook al heeft hij, naast het werk van Multatuli, enkele boeken van Karl Marx en Friedrich Engels vertaald¹¹. Bovendien schreef hij pamfletten over de burgeroorlog in Spanje¹². Er zijn drie drukken van zijn vertaling van *Max Havelaar* verschenen: in 1939, 1946 en in 1965. Bovendien

¹¹ Zijn vertalingen verscheenen in *Izbrana dela: v petih zvezkih* (Marx, Karl) [*Geselecteerde werken: in vijf bundels*], *Ludwig Feuerbach in konec klasične nemške filozofije* (Engels, Friedrich) [*Ludwig Feuerbach en het einde van de klassieke Duitse filosofie*], *Osemnajsti brumaire Ludvika Bonaparta*, (Marx, Karl) [*Achttiende brumaire van Louis Napoleon*], *Mezda, cena in profit*, (Marx, Karl) [*Tonen, prijs en winst*] (zie: Nikolić, 2011: 120).

¹² Mirko Košir, *Španija na braniku demokracije, svobode in miru*: (1936-1939). Ljubljana: Cankarjeva založba 1946 [*Spanje op de wal van democratie, vrijheid en vrede: (1936-1939)*], O. Slakar, (pseudoniem van Mirko Košir), *Mučeniška Španija*. Ljubljana: 1937 [*Gemarteld Spanje*] (zie: Nikolić, 2011: 120).

heeft hij het verhaal over *Saidja en Adinda* in 1947 apart gepubliceerd (Nikolić, 2011: 120).

Net zoals Marchlewski had Košir belangstelling voor economie. Hij leerde de grondbeginselen van de politieke economie en sociale wetenschappen aan de Economische Faculteit, Faculteit der Technische Wetenschappen, Academie voor Beeldende Kunsten en de Faculteit der Rechtsgeleerdheid. Iets wat zeker was is dat Košir ook uit het Duits heeft vertaald. Ivo Hergešić vermeldt: "Ik heb ontdekt dat de Sloveense vertaler, hoewel hij zegt dat hij uit 'het Nederlands' heeft vertaald, gebruik heeft gemaakt van de Duitse vertaling wat hem af en toe op het verkeerde spoor heeft gezet (Hergešić, 1967: 344)". Hij was de eigenlijke vertegenwoordiger van wat we de "ideologische benadering" kunnen noemen:

"De bril van het sociale engagement en de maatschappijkritiek was het enige wat hij als belangrijk voor de analyse beschouwde. Het werk van Multatuli, in het bijzonder Max Havelaar, leende zich daar uitstekend voor. Multatuli is voor Košir een geïdealiseerde Don Quichot die, in plaats van voor zijn eigen eer, voor de eer, vrijheid en waardigheid van de Javanen wil strijden (Nikolić, 2008: 51)."

4. CONCLUSIE. – Wat bij deze opsomming in Polen opvalt, is ten eerste dat Polen, voornamelijk via Marchlewski als de belangrijkste bemiddelaar, Multatuli eerder hebben ontmoet dan het Joegoslavische publiek. Een tamelijk snelle openvolging van de publicaties in Polen: 1901, twee maal in 1903, 1906 en 1907 leidde toch niet tot aantoonbare toename in interesse voor de schrijver. In Polen moet de afname van de belangstelling gezien worden tegen de achtergrond van de politieke en ideologische veranderingen voor en na de Eerste Wereldoorlog. Vernieuwing van het denken en modernisering van de samenleving in Polen komen na de kwestie van de nationale onafhankelijkheid. Na de Tweede Wereldoorlog heeft het werk van Marchlewski – die altijd heeft gepleit voor dictatuur van het proletariaat die voor hem veel belangrijker dan het bestaan van

de natie was – beslissende invloed gehad op de receptie van het oeuvre van Multatuli.

Het werk van Multatuli in Joegoslavië stond altijd in nauw verband met het kolonialisme en het Nederlandse kolonialisme in het bijzonder. Er bestaat een groot verschil tussen de beschouwing van het werk van Multatuli in verschillende tijdperken in Joegoslavië. Dit verschil is voornamelijk gebaseerd op verschillende maatschappelijke omstandigheden. De onbekende auteur van het voorwoord van *Parabolen* had een benadering die, volgens de theorieën over het kolonialisme, als utilitaristisch beschouwd kan worden. Het was de periode (1920) van het jonge kapitalisme in het net gevormde Koninkrijk SHS. Verschillende nationalistische bewegingen die tegen de vereniging met Servië waren grepen naar invloeden en modellen uit het Westen om hun positie te versterken. De receptie van Multatuli in het voormalige Joegoslavië varieert dus van een racistisch paradigma tot een socialistisch en communistisch *rolmodel*.

Uit het bovenstaande zijn reeds twee constanten in de Poolse en Joegoslavische receptie zichtbaar die later – soms minder, soms meer spectaculair – steeds weer hun bevestiging zullen krijgen: ten eerste het sociale en dikwijls ook politieke engagement van Poolse en Joegoslavische vertalers, critici en bemiddelaars van Multatuli en ten tweede, het Duits als talig tussenmedium.

LITERATUUR

Primaire:

MULTATULI, *Maks Havelaar ali Nizozemska trgovska družba prodaja na dražbi kavo*. Ljubljana: Hram. 1939

MULTATULI, *Saidja in Adinda- indonezijska pravljica*, Ljubljana: Cankarjeva založba. 1947

MULTATULI, "Sandža i Adinda: odlomak iz romana Maks Havelar". In: *Dnevnik* (5 juni 1955).

MULTATULI, *Max Havelaar ali nizozemska trgovska družba prodaja kavo na dražbi*, Ljubljana: Mladinska knjiga, 1965.

MULTATULI, *Parabole*, Zagreb: Tipografija, 1920.

Najlepše novele svijeta. Vol 7. Zagreb: Hrvatska književna naklada. 1939.

Secundaire:

I. HERGEŠIĆ, *Književni portreti: novi izbor*. Zagreb: Stvarnost, 1967.

J. KOCH, Multatuli in Polen. Proeve van een bibliografie'. In: *Neerlandica Wratislaviensia IV. Acta Universitatis Wratislaviensis*, No 1130, 1989, p. 315-349.

J. KOCH, De eerste vermelding van Multatuli in het Pools'. In: *Over Multatuli*, jrg. 13 (1990) no. 24, p. 56-62.

J. KOCH, Multatuli in Polen. Proeve van een literair-historische *analyse van het verloop van de receptie in de periode van de eeuwwisseling*. K.U.Leuven: Leuven [Diss. Doet. Letteren en Wijsbegeerte], 1991.

J. KOCH, Multatuli in Polen. Proeve van een bibliografie. Addenda'. In: *Neerlandica Wratislaviensia V. Acta Universitatis Wratislaviensis*, No. 1299, 1991, p. 471-481.

J. KOCH, "Het wel en wee van de receptie". In: *Over Multatuli*, jrg. 30 (2008) no. 60, p. 20 – 47.

"Rat za kolonije". In: editie *Dokumenti današnjice* nr. 24, Beograd: Sedma Sila, 1940.

S. NIKOLIĆ, "De toekomst zal anders zijn, de toekomst zal mooier zijn!". In: *Over Multatuli*, jrg. 30 (2008) no. 60, p. 48 – 61.

S. NIKOLIĆ, "Tri jugoslovenska prevodioca Multatulija". In: *Reči*, (2011) no. 4, p. 116 – 127.

Rezime. – Ovaj rad proučava sličnosti i razlike u recepciji dela čuvenog holandskog pisca Eduarda Dauvesa Dekera, alias Multatulija, na prostorima

Poljske i bivše Jugoslavije, u periodu pre Drugog svetskog rata i odmah nakon njega. Ove dve zemlje, koje su za recepciju ovog antikolonijalnog pisca interesantne i po tome što su do pre dvadesetak godina bile deo takozvanog „istočnog bloka“, imale su veoma različitu percepciju dela ovog autora u godinama koje su prethodile Drugom svetskom ratu. Sličnosti koje postoje u ovom periodu najviše se ogledaju u ulozi pisaca i prevodilaca sa nemačkog govornog područja koji su služili kao posrednici u recepciji Multatulijevih dela, kao i u percepciji Multatulijevog dela u sklopu šireg društveno-političkog konteksta. U periodu tokom koga su autori u Jugoslaviji potpali pod uticaj socijalističkih i komunističkih ideja, postoje ekvivalenti u percepciji antikolonijalnog duha kojim odišu prevodi i kritike Multatulijevih dela i u Poljskoj i u Jugoslaviji.

МА Срђан В. Николић, рођен 1974. године, дипломирани филолог за холандски језик и књижевност и магистар опште лингвистике, ради на Факултету за стране језике АЛФА универзитета у Београду: srdjan.nikolic@alfa.edu.rs

Изворни научни рад (чланак),

УДК: 821.112.5.09 : 821.163.4.09; 821.112.5.09 : 821.162.09

Рецензенти: др Јелица Новаковић-Лопушина, редовни професор, и др Бранкица Бојовић, ванредни професор

Маја Ћук¹

ЈЕСТИВА ЖЕНА: „ЈЕСТИВИ“ И „КАНИБАЛИ“ У „ПРИМИТИВНОЈ“ И „ЦИВИЛИЗОВАНОЈ“ МИТОЛОГИЈИ МАРГАРЕТ ЕТВУД

М. Ћук

Ослањајући се на теоријско виђење Пени Ван Турн, у овом раду се анализира улога индијанске митологије у роману *Јестива жена* Маргарет Етвуд. Како истраживање показује, Етвудова у митолошким интертекстовима у поменутом роману дестабилизује и на нови начин осветљава и представља концепте „примитивне“ и „цивилизоване“ културе. Ова књижевница исмејава савремена супериорно наглашавана гледишта и облике понашања империјалистичке англофоне културе, иронично их поредећи са „примитивним“ индијанским митовима. Пародирани симболични прикази „примитивне“ митологије индијанске Мајке Земље, шамана, Духа водича и бога плодности у роману М. Етвуд заправо истичу извештаченост, отуђеност и угњетавалачки порив у оквиру културе која се именује „цивилизованом“ иако на најгори могући начин, попут канибала, „прождире“ идентитет и индивидуалност појединаца.

Кључне речи: *Јестива жена*, *Маргарет Етвуд*, *митологија*, *индијанска култура*, *Пени Ван Турн*

Први роман Маргарет Етвуд, *Јестива жена*, „са својим фокусом на 'симболички канибализам' брака у патријархалном друштву“

¹ maja.cuk@alfa.edu.rs

(Bouson, 1993: 14)² садржи многобројне мотиве тзв. „примитивне“ митологије који имају другачији одјек и призвук у оквиру савремених проучавања књижевности. Као у већини каснијих романа, Маргарет Етвуд у митолошким интертекстовима у *Јестивој жени* дестабилизује, прекраја и изврће позиције у канонизованим бинарним опозицијама у култури и уметности. Након кратког осврта на опште одлике индијанске митологије, у овом раду се истражује, уз теоријско виђење Пени Ван Турн, начин на који нас Етвудова (кроз пародираних симболичних приказа Бога плодности, Мајке Земље, шамана, светог предмета и духа-водича) наводи да се запитамо да ли су опаснији „примитивни“ или „цивилизовани“ канибали и како и зашто се извесне митологије и културни обрасци именују „цивилизованим“, док се неки други сматрају „примитивним“.

Религије Индијанаца, у поређењу са хришћанством и исламом, не делују „систематизовано“, с обзиром на то да немају „црквена здања, ни црквену хијерархију, или организовану структуру“ (Harc, 2002: 13). Оне се не ослањају на извесну централну историјску фигуру (попут Исуса, Мојсија, Буде или Алаха) и нису повезане са одређеним историјским догађајима (попут Исусовог рођења и распећа или Мојсијевог преласка из Меке у Медину). Ова чињеница навела је извесне проучаваоце културе из Европе да закључе како су индијанске религије „примитивне“ и инфериорне у односу на друге религије. Како наводи Паула Р. Харц:

По много чему духовност Индијанаца подсећа на друге религије које имају корене у народу, попут шинто религије или таоизма. Чињеница да не постоји писани кредо не значи да не постоје стандарди понашања или етика. Све културе староседелаца Америке имају строга правила вођења пристојног и етичког живота. Припадници племена учили су ова правила на

примерима и нису те принципе учили напамет у форми лекција, већ су они усађивани у њих током детињства и природно постајали део њихових живота.

Када су Европљани по први пут дошли у контакт са Индијанцима, разлике које су увидели навеле су их да закључе да Индијанци немају религију или бар да немају „праву“ религију. Староседеоци нису имали свој писани језик, па самим тим ни књиге из којих би придошлице могле научити нешто о њиховој религији. Уз то, веома мали број придошлица трудио се да научи језик Индијанаца и староседеоци су стога често намерно искључивали придошлице из својих најсветијих ритуала. Тек у раним годинама двадесетог века људи су коначно почели да испитују систем веровања Индијанаца. Открили су да веровања Индијанаца ни у ком случају нису једноставно „обожавање природе“, већ да су богата, дубока и комплексна. (Harc, 2002: 14)

У делу *Индијанске религије*, као важни концепти религије северноамеричких Индијанаца помињу се: Велики дух, Творац, Свет духова, Небески духови, Духови животиња, биљака, места, Свети предмети, Шаман, Духови водичи.

Велики дух или поменути Маниту, по мишљењу Пауле Р. Харц, „личи на Тао таоизма, бескрајну и универзалну моћ која је изнад свих ствари и у свим стварима“ (Harc, 2002: 19). Иако све произилази из Великог духа, он не представља творца света, већ, по предању, такву улогу има тзв. „културни херој“ (Harc, 2002: 21), који носи другачији назив у различитим културама (Први мушкарац, Прва жена, Творац света, Творац земље итд.).

Харцова наводи неколико врста тзв. Духова у северноамеричкој митологији:

- Небеска бића, попут богова звезда, Сунца и Месеца.

² "with its focus on the 'symbolic cannibalism' of marriage in patriarchal society."
[цитат у оригиналу, преведен од стране аутора рада у тексту]

- Духови атмосфере, попут четири ветра, вихора, кише и Громовите Птице, велике птице - вероватно налик орлу – чије махање крила ствара гром и чије блештаве очи стварају севање.

- Владари животиња и биљака, попут Буфало Духа или Духа Кукуруза. Постоје и они који су повезани са местима у природи, попут планина, водопада и мора.

- Силе подземног света попут Мајке или Баке Земље, змија и кугуара и владара мртвих. (Harc, 2002: 22)

За све ове појаве и појмове (небеска тела, природне појаве, животињски, биљни и минерални свет) који се могу видети и дотаћи, верује се да су „живи“, односно, да све „у себи садрже дух или дах“ (Harc, 2002: 21).

Међутим, највећи духовни значај, како појединачно, тако и колективно, за Индијанце има свети предмет „медицински завежљај“ (Harc, 2002: 27). Ово знамење, извештава П. Р. Харц, садржи „предмете који имају свету важност и духовну моћ, а који су замотани у животињску кожу или тканину“ (Harc, 2002: 27). У питању су предмети из природе (кристали, камење, шкољке, перје), извесне резбарије или алатке које представљају духовне богове, као и маске.

„Медицински завежљај“ користи се у ритуалима које спроводе шамани, духовне вође и чланови племена који успостављају посебну везу са светом духова звани „доктор за снове, сневач, певач, јасновидац или онај који је способан да јасно види будућност, човек – сенка, глава пуна песама“ (Harc, 2002: 29). Шамани могу бити мушкарци и жене, односно старије жене, с обзиром на то да жена не може постати шаман док поседује моћ плодности. Харцова објашњава: „Шамани се позивају да би излечили болест, пронашли изгубљене предмете, утицали на временске прилике или предвидели највероватнији исход одређене акције“

(Harc, 2002: 29). Шамани постају људи за које се верује да су их од детињства или током периода болести посећивали духови. Шаманске тајне се могу преносити генерацијама са колена на колена или научити као ученик од другог шамана, уколико код особе уопште постоје елементи „предодређености“ за овај специфичан позив.

Шаману помажу тзв. духови - помоћници или духови - водичи да ступе у контакт са духовима. Постоји, међутим, веровање да свака особа има личног духа - водича који га води и штити кроз живот, а призива се постом, молитвом и осталим ритуалима.

Иако не постоји једна „религија Индијанаца“, с обзиром на то да је пре насељавања Европљана на северноамерички континент међу милион Индијанаца постојало 2200 различитих језика и мноштво различитих обичаја, заједничка карактеристика међу племенима јесу ритуали кроз које се јача човекова веза са природом. Како се каже у књизи *Индијанске религије*:

У религији Лакота народа, људи себе сматрају делом циклуса целокупног постојећег живота. Плес Сунца их подсећа на свете корене и неопходност живљења у хармонији са ритмовима на земљи, како би се очувала равнотежа и уређеност у универзуму. То је важан део Лакота културе, једна од седам светих церемонија које Лакоте сматрају да је њиховом народу подарила Буфало жена, духовни гласник. (Harc, 2002: 7).

Неупућеност у карактеристике и вредности индијанске културе произвело је стереотипна виђења која су пореметила животе староседелачких племена у Северној Америци, о чему се опширно и систематично пише у раду „Писање домородаца“ (*“Aboriginal Writing”*) Пени Ван Турн (Penny Van Toorn). Преиспитујући однос северноамеричких Индијанаца према култури и писмености, ова теоретичарка долази до спознаје да је схватање да „културе еволуирају од усмене до писмене

форме“ (Van Toorn, 2004: 24)³ нанело огромну неправду северноамеричкој култури, у оквиру које је доминирало усмено казивање народних умотворина, а њиховим писаним облицима се није посвећивала пажња. Због чињенице да своје културне тековине нису чували у писаној форми, која је сматрана вишим степеном у културном развоју међу белцима, цела култура северноамеричких домородаца окарактерисана је као „примитивна“. Ван Турн закључује да је „такво веровање оправдавало мере асимилације, које су сматране само средством убрзавања неминовног 'прогреса' 'примитивног' домородачког становништва у модеран свет“ (Ibid, 24).⁴

Идеологија да се заједница без писаних културних трагова не може удостојити епитета „цивилизована“ и „културна“ подржавана је другим лукавим политичким средствима империјализма. Једно од оруђа наружавања домородачке културе било је истицање наклоности ка канибализму извесних домородачких племена. Међутим, како се у вези са канибализмом наводи виђење Вилијама Аренса (William Arens) у делу *Mum o jедењу човека: антропологија и антропофагија* (*The Man-Eating Myth: Anthropology and Anthrophagy*), описивање једне групе људи од стране друге као канибала је доследан пример „идеолошког и реторичког средства да би се утврдила запажена културна надмоћност“ (*Cannibalism*).⁵

Окарактерисана „примитивна“ култура не мора бити инфериорна, ако одступа од устаљених културолошких критеријума других култура, што Пени Ван Турн показује навођењем културних активности Индијанаца, од раздобља колонизације, преко деветнаестог века, до савременог доба. Како

сазнајемо, својом креативношћу и образовањем у деветнаестом веку, индијански ствараоци Питер Џоунс (Peter Jones), Пјер Фалкон (Pierre Falcon), Лидија Кембел (Lydia Campbell) и Емили Полин Џонсон (Emily Pauline Johnson) нису заостајали за англофоним књижевницима (Van Toorn, 2004: 28-31).

Нарочито је упечатљиво описивање начина на који је поменути Питер Џоунс, један од првих Индијанаца школованих за свештеника у Канади, уручио краљици Викторији петицију поглавица Оџибва заједнице која „би осигурала да се њихови поседи никада не одузму“ (Van Toorn, 2004: 22).⁶ Џоунс, или Kahkewaquonaby на индијанском, исписао је поруку поглавица „абecedом, и они су је потписали пиктографским симболима својих кланова“ (Van Toorn, 2004: 22).⁷

Уз овај документ су приложене специфично нанизане шкољке (wampum), чији су различити распореди боја у низу означавали другачије поруке у индијанској култури, и представљали особено средство којим су се идеје преносиле у писаној форми. Поменута молба није једноставно предата, већ је Џоунс, одевен у раскошну индијанску народну ношњу, и усмено саопштио са упечатљивом реторичком вештином, уз неколико својих коментара у знак подршке. Ван Турн сумира овај догађај: „Обухватајући три форме писања и две врсте усменог саопштења, петиција је била мултимедијални догађај, не само писани текст коме се може поверити да говори за себе“ (Van Toorn, 2004: 22).⁸

Међутим, упркос апелима да им се земља не дира, и настојањима да се уваже и да се повежу са англофоном културом, индијанска традиција,

³ "cultures evolved from orality to literacy." [цитат у оригиналу, преведен од стране аутора рада у тексту]

⁴ "This belief justified assimilation policies which were considered merely a means of hastening the inevitable 'progress' of 'primitive' Aboriginal peoples into the 'modern' world." [цитат у оригиналу, преведен од стране аутора рада у тексту]

⁵ "Ideological and rhetorical device to establish perceived cultural superiority." [цитат у оригиналу, преведен од стране аутора рада у тексту]

⁶ "that would ensure their lands could never be taken away."

⁷ "in the roman alphabet and they had signed it pictographically with their clan emblems."

⁸ "Consisting of three forms of writing, and two kinds of oral utterance, the petition was a multimedia event, not merely a written text that could be trusted to speak for itself." [цитат у оригиналу, преведен од стране аутора рада у тексту]

митови, културне тековине и нација нису биле поштоване како доликује деценијама. Као реакција на ову околност, нарочито на предлог из 1969. године „да се индијански статус укине“ (Van Toorn, 2004: 31)⁹ настала су многобројна књижевна дела канадских стваралаца индијанског порекла, са снажним политичким подтекстом осуде.¹⁰

Имајући у виду већину поменутих чињеница о омаловажавању индијанске културе, Маргарет Етвуд у роману *Јестива жена* намерно истиче извесне аспекте индијанске митологије и подсмехује се супериорном империјалистичком виђењу англофоне културе да су само њени митови и културна здања цивилизовани. Њено иронично приказивање извесних хваљених тековина „модерне“ и „напредне“ англофоне културе, као што су савремени приступи у васпитавању деце, или поједина либерална схватања за то време, наглашава се тобоже случајним поређењима са „примитивним“ индијанским митовима.

Мериен (Marian), нараторка првог и трећег дела и протагонисткиња романа, скреће пажњу на „примитивну митологију“, доводећи је у везу са чежњом њене цимерке Ејнсли (Ainsley) да има бебу: „Ејнсли је љубитељ цепних књига антрополога о примитивним културама, неколико њих је бачено на под међу одећом. На њеном коледу вас терају да похађате курс из тога“ (Atwood, 1963: 43).¹¹ Својим подмуклим намамљивањем и опијањем Лена како би са њим остала у другом стању, наваљивањем да је ожени, па потом трчањем Фишу у загрљај када је Лен одбио и понизио на Питеровој

забави, Ејнсли представља пародирану верзију величанствене и достојанствене индијанске богиње Мајке Земље. Штавише, како о Ејнсли пише Бусон Брукс: „Када Лен Сленк одбија да је ожени, она се удаје за Фиша, који је не посматра као особу, већ као оличење симболизма материце која га фасцинира“ (Atwood, 1969: 31).¹²

Занимљиво је да извесни критичари „жељу за бебом“ хероина М. Етвуд симболички доводе у везу са стваралачким чином, односно тежњом за остварењем и стварањем. Стога, у раду „Мапе зеленог света“ („Maps of the green world“) се каже „Мериен у *Јестивој жени* никад изистински не одрасте, делом због тога што одбија и оспорава женску моћ зачећа, која је опет симбол њеног потенцијала за уметничку креативност“ (Rigney, 1983: 5).¹³

Мериен се, међутим, ослобађа и остварује не онако како то чини Ејнсли, већ кроз другачију симболику, повезану са митологијом северноамеричких Индијанаца. Посебно знање ова јунакиња добија након свог несвесног поста, који се може упоредити са шаманским одрицањем од хране да би се задобила посебна моћ и визије. На подсвесном нивоу, протагонисткиња необјашњиво почиње да развија одбојност према извесној врсти хране, заправо се солидаришући са производима којима прети судбина да буду „сажвакани“ и „прогутани“.¹⁴

Оно што Мериен спасоносно увиђа, подсвесним шаманистичким техникама, јесте да људи нису успели да се вековима отресу канибалских нагона и „примитивних“ облика свести, само су их заоденули у

⁹ „that Indian status be abolished.“

¹⁰ Опширније о канадским ауторима индијанског порекла у другој половини двадесетог века видети: Penny Van Toorn, „Aboriginal Writing,” in Eva-Marie Kröller (ed.). *The Cambridge Companion to Canadian Literature*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004, 31-44.

¹¹ „Ainsley is fond of paper-back books by anthropologists about primitive cultures: there are several of them bogged down among the clothes on her floor. At her college they make you take courses in it.” [цитат у оригиналу, преведен од стране аутора рада у тексту]

¹² „When Len Slank refuses to marry her, she marries Fish, who views her not as a person but instead as an embodiment of the womb symbolism which so fascinates him.” [цитат у оригиналу, преведен од стране аутора рада у тексту]

¹³ „Marian in *Edible Woman* never truly grows up, partly because she rejects and denies her own feminine powers of procreation, which again are symbolic of her potential for artistic creativity.”

¹⁴ Поменути мотив је веома наглашен и у роману *Израњање* М. Етвуд.

„цивилизовано“ рухо. У суштини, како сматра Данкан, момак кога је Мериен најпре интервјуисала у анкети у вези са конзумирањем пива, а касније са њим развила специфичан однос у коме јој је извесним речима и поступцима служио као пародирани индијански Дух - водич,¹⁵ „глад је основнија од љубави“ (Atwood, 1969: 122).¹⁶ Глад за поседовањем води ка масовној потрошњи различитих производа, „глад“ за љубављу тера људска бића да „прогутају“ вољене својим жељама и нагонима, „глад“ за доминацијом подстиче жељне власти да „прождиру“ све испред себе како би остварили свој циљ. Етвуд конкретно настоји да прикаже како жене бивају „припремане“, „сецкане“, „барене“, „пржене“ и на крају „поједене“, односно „сажвакане“ зубима патријархалног система који им заувек мења форму и суштину.

Како би се ослободила „обичаја“ да буде „поједена“, односно асимиллована или уништавана попут индијанске културе о којој пише Пени Ван Турн, Мериен на крају романа спроводи „ритуал“ приликом кога прави колач у облику жене, као својеврсну замену, тј. индијански свети предмет, која ће бити конзумирана уместо ње. Према речима Бусона Брукса: „Након спремања колача-жене и његовог нуђења Питеру, Мериен је излечена од свог поремећаја исхране, веридба са Питером је раскинута и она је способна да мисли о себи у првом лицу јединине поново“ (Bouson, 1993: 34).¹⁷

Бусон Брукс анализира виђење Сузан Бордо о телима жена са анорексичним поремећајем која постају „снажно графички текст за тумача – текст који инсистира, заправо захтева, да се чита као културолошка изјава,

изјава о полу“ (Bouson, 1993: 26).¹⁸ Како Бусон Брукс преноси речи Бордоове: „Захтевајући да развије емоционалну економију потпуно усмерену на другог, жене уче да хране друге, не себе, и да тумаче било које жеље за бригом и храњењем себе као похлепне и претеране“ (Bouson, 1993: 26).¹⁹ Из наведеног разлога, жене остају гладне „за јавном моћи, за независношћу, за сексуалним признањем“ (Bouson, 1993: 26).²⁰

Није тешко уочити многобројне описе припремања, конзумирања и рекламирања прехрамбених производа у роману *Јестива жена*. У вези са храном у тзв. примитивним културама постоје различити табуи. Верује се да онај који окуси извесну супстанцу може задобити посебне карактеристике (на пример, ако се поједе срце лава, задобија се храброст). Насупрот таквом чину и веровању, Мериен спроводи својеврстан пост, јер не жели да поприми особине оних који „прождиру“ друге (Питера који би хтео да је „припреми“ и „аранжира“ по његовом укусу или друштва које захтева да жена буде „сервирана“ на одређени начин). У роману *Јестива жена* друштво је приказано као колонизујућа империјалистичка култура у критичком есеју Пени Ван Турн, у оквиру које се не мари за индивидуалност и потребе људи другачијих стремљења, гледишта и обичаја.

И Питер и Ејнсли оптужују Мериен што своју друштвену улогу не игра како треба, речима „ти само одбијаш своју женственост“ (Atwood, 1969: 96).²¹ Од Мериен се очекује да изиграва скромну, послушну и ћутљиву супругу, којом муж Питер може једноставно да управља као

¹⁵ Приликом једног разговора Данкан за себе каже да он „уопште није људско биће“, да „он долази из подземља“. (‘I’m not a human at all’, 176; ‘I come from the underground’, 176).

¹⁶ ‘hunger is more basic than love.’ [цитат у оригиналу, преведен од стране аутора рада у тексту]

¹⁷ ‘For after making the cake – woman and offering it to Peter, Marian is cured of her eating disorder, her engagement to Peter is broken, and she is able to think of herself ‘in the first person singular again’.

¹⁸ ‘an aggressively graphic text for the interpreter – a text insists, actually demands, it be read as a cultural statement, a statement about gender.’

¹⁹ ‘Required to develop ‘a totally other – oriented emotional economy,’ women ‘learn to feed others, not the self, and to construe any desires for self-nurturance and self-feeding as greedy and excessive’.

²⁰ ‘For public power, for independence, for sexual gratification.’ [цитат у оригиналу, преведен од стране аутора рада у тексту]

²¹ ‘You’re just rejecting your femininity.’

апаратом: „Одмеравао ју је као што би нову камеру, покушавајући да пронађе кључни сплет точкића и сићушних механизма, могуће слабе тачке, врсту перформанса која се очекује, окидаче машине. Желео је да зна шта је чини чврстом“ (Atwood, 1969: 189).²²

Њена фамилија је готово одахнула са олакшањем када је чула да ће се Мериен удати упркос чињеници што је починила незамислив преступ за жену у то време похађајући студије: „Они су вероватно бринули да ће се претворити у наставницу у средњој школи, неудату тетку, наркоманку, директорку, или да ће проћи кроз неку шокантну физичку трансформацију, као што је развијање мишића или дубок глас или пуштање длака. Могла је да замисли забринута дошаптавања уз шоље чаја. Али сада, њихове очи пуне одобравања говоре да је испала добро након свега“ (Atwood, 1969: 221-222).²³

Међутим, Мериен се не осећа пријатно док спроводи наметнуте друштвене церемоније. Дотеривање фризуре у салону, пре важне Питерове забаве, Мериен под хаубом доживљава као трауматичну операцију у хируршкој сали, па у описивању овог искуства фризера назива „доктором“, а фризерке „медицинске сестре“:

Након што је једна од сестара прогласила сувом, вратили су је у докторову столицу да јој се изваде конци; било јој је чудно што је нису у колицима отпремили назад на сто. Прошла је дуж лагано прженог реда оних

које још нису готове, и ускоро је њена глава била одвијена, ишчеткана и ишчешљана. Онда се доктор смејао и држао огледало под углом да она може да види задњи део своје главе. Погледала је (Atwood, 1969: 270).²⁴

Своју трансформацију на овакав начин Мериен доживљава као узнемиравајући, непотребан и неприродан чин, још једну тековину цивилизације која „прождире“ природну суштину људског бића. Заправо, кроз цео роман, савремене друштвене вредности и производи приказују се као сурови угњетачи и средства манипулације над инстинктивним и стварним људским потребама. Утврђена позитивна конотација концепта „цивилзације“ непрестано бива дестабилизвана у подтексту романа.

Концепт „примитивне митологије“ појављује се у ироничном опису Клариног и Џоовог синчића Артура као бога плодности. „Он је право природно дете, воли да обавља нужду у дворишту“ (Atwood, 1969: 35).²⁵ коментарише Клара навику свог сина. Такође додаје: „Он мисли да је бог плодности. Ако га не бисмо чистили ово место би постало једно велико поље за стајско ђубриво. Не знам шта ће да ради кад падне снег“ (Atwood, 1969: 35).²⁶

Доза ироније присутна је и у Фишеровом говору, у току Мериенине посете његовом, Треворовом и Данкановом стану, и призивању „катаклизме“ (Atwood, 1969: 256), након које „бисмо могли да се вратимо племену, старим боговима, мрачним боговима земље, богињи земље,

²² "He was sizing her up as he would a new camera, trying to find the central complex of wheels and tiny mechanisms, the possible weak points, the kind of future performance to be expected: the springs of machine. He wanted to know what made her tick."

²³ "They had probably been worried she would turn into a high-school teacher or a maiden aunt or a dope addict or a female executive, or that she would undergo some shocking physical transformation, like developing muscles and a deep voice or growing moss. She could picture the anxious consultations over cups of tea. But now, their approving eyes said, she was turning out all right after all." [цитат у оригиналу, преведен од стране аутора рада у тексту]

²⁴ "After one of the nurses had pronounced her dry she was returned to the doctor's chair to have the stitches taken out; she found it rather incongruous that they weren't wheeling her back on a table. She passed along the gently-frying line of those who were not yet done, and soon her head was being unwound and brushed and combed; then the doctor was smiling and holding a hand mirror at an angle so that she could see the back of her head. She looked."

²⁵ "He's a real nature-child, he just loves to shit in the garden."

²⁶ "He thinks he's a fertility-god. If we didn't clean it up this place would be one big manure field. I don't know what he's going to do when it snows." [цитат у оригиналу, преведен од стране аутора рада у тексту]

богињи воде, богињи рођења и раста и смрти. Потребна нам је нова Венера, раскошна Венера топлоте, вегетације и обнављања, нова Венера великог стомака, која буја од живота потенцијала, која рађа нови свет у његовим мноштвима, нова Венера која се издиже из мора...” (Atwood, 1969: 257).²⁷ Своју пародичну „Венеру“ и „Небеску жену“, Фишер, као што је поменуто, проналази у Ејнсли.

Пародичним прекрајањем и заменом улога и симболике „примитивне“ и „цивилизоване“ митологије, у роману *Јестива жена* се скреће пажња на стереотипе између култура и унутар једне културе. Маргарет Етвуд кроз подсмех критикује савремене хваљене и истицане погледе и поступке у оквиру империјалистичке англофоне културе, иронично их поредећи са „примитивним“ индијанским митовима. Пародирани симболичке верзије „примитивне“ митологије индијанске Мајке Земље, шамана, Духа водича, бога плодности у роману *Јестива жена*, заправо наглашавају извештаченост, лицемерје и угњетавалачки нагон у оквиру културе и митологије која се назива „цивилизовано“ иако на окрутан начин, попут канибала, симболички „прождире“ идентитет и индивидуалност појединаца.

ЛИТЕРАТУРА

ATWOOD, Margaret. *The Edible Woman*, Canada: Random House of Canada Limited, 1969.

²⁷ “we could return to the tribe, the old gods, the dark earthgods, the earth goddess, the goddess of waters, the goddess of birth and growth and death. We need a new Venus, a lush Venus of warmth and vegetation and generation, a new Venus, big-bellied, teeming with life, potential, about to give birth to a new world in all its plenitude, a new Venus rising from the sea...” [цитат у оригиналу, преведен од стране аутора рада у тексту]

BOUSON, J. BROOKS. *Brutal Choreographies: Oppositional Strategies and Narrative Designs in the Novels of Margaret Atwood*, Amherst: The University of Massachusetts Press, 1993.

VAN TOORN, Penny. “Aboriginal Writing,” in Eva-Marie Kröller (ed.). *The Cambridge Companion to Canadian Literature*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004.

Cannibalism. Wikipedia. “As used to demonize colonized or other groups.” Интернет. Доступно на: <http://en.wikipedia.org/wiki/Cannibalism> [16.9.2011].

RIGNEY, Barbara Hill. *Margaret Atwood (Women Writers)*, United Kingdom: Macmillan Education, 1983.

HARC, Paula R. *Indijanske religije: svetske religije*, Beograd: Čigoja štampa, 2002.

SUMMARY. — *The Edible Woman*: “The Edible People” and “Cannibals” in “primitive” and “civilized” mythology of Margaret Atwood. This paper examines the role of Indian mythology in Margaret Atwood’s novel *The Edible Woman*, by relying on Penny Van Toorn’s theoretical views. As our analyses reveal, Atwood confronts and depicts in new way concepts of “primitive” and “civilized” cultures. In *Edible Woman*, superior imperialistic views, attitudes and characters of “civilized” anglophone culture are ridiculed by ironic comparison to Indian myths. Those parodied aspects of “primitive” Indian mythology in the novel (the Earth Goddess, Shamans, the Fertility God, Indian Spirit Guide) represent a foil of “civilized” anglophone culture. Atwood shows how current civilized products of Western culture, consumerism and gender stereotypes, which “devour” and destroy the identity and individualism of people, symbolically resemble the behaviour of “primitive” cannibals.

Доц. др Маја Њук ради као доцент на Факултету за стране језике АЛФА Универзитета у Београду.

Изворни научни рад (чланак)

УДК: 821.111(71).09-31 Етвуд М.

Рецензенти: др Зоран Пауновић, редовни професор; др Бранкица Бојовић, ванредни професор

МИЛАН Д. ЈОВАНОВИЋ

Милан Д. Јовановић¹

ТРАДИЦИЈА, КУЛТУРОЛОГИЈА И ЕТИКА

М. Д. ЈОВАНОВИЋ

У овом тексту разматрају се: традиција као вредност која за човека има онтолошки статус; културологија као једна од наука о духовним вредностима, као и потреба за применом и дограђивањем етичких принципа вредновања традицијских вредности. Методом анализе оних садржаја културологије, који за свој предмет имају, између осталог и традицијске вредности, може да се закључи да традиција није само темељ човекових вредности и стална инспирација за његово стваралаштво, већ темељ изграђивања човековог смисла постојања као „бића културе“. На основу резултата анализе неетичких односа према традицији, показује се да је за објективно и поновно вредновање свих вредности, потребна стална усмереност на традицијске вредности а у том процесу потребно је избећи неетички однос и стално дограђивати етичке принципе вредновања традицијских вредности.

Кључне речи: *традиција, културологија, вредновање вредности, вредновање традиције, етички принципи*

1. УВОД. — Традиција (укупност материјалне и духовне културне баштине) је квинтисенција једног народа, скуп битних вредности које се преносе будућим генерацијама са сврхом опстанка, напретка и проналажења колективног смисла постојања. Традиција је одувек имала онтолошки статус, тј. она је увек била темељ нашег постојања и мишљења, и основа за наше непрекидно самоосвешћивање и самопросвешћивање ради проналажења смисла постојања. Она је веза између прошлих генерација и

¹ jovanovicdmilan@gmail.com

наших појединачних и општих планова за будућност у којима вечито трагамо за смислом постојања. Сврха правилног вредновања традицијских вредности је у томе да се између старих и проверених вредности и новонасталих, у увек новим условима и околностима, непрестано проналази смисао појединачног и колективног постојања.

Данас, у новим условима и околностима, потребан је нови поглед на будућност из аспекта схватања улоге националне историје у историји човечанства и са аспекта доприноса свих вековној борби против фашизма, нацизма, тероризма и других теорија и идеологија које се сада јављају у новим облицима.

„Природно неизбежан однос народа у расејању и матичног народа који се данас широм Европе (а нарочито на брдовитом Балкану) злослутно актуелизује и третира као политичко питање превасходно је питање цивилизацијског значаја, будући да се заснива не само као прост и дневни однос према голом преживљавању појединаца, група, већих заједница народа већ као сретање и вишесмерна стваралачка и људска комуникација са духовним наслеђем и баштином, са језичким, верским и националним ентитетом и идентитетом“...

2. ОНТОЛОШКИ СТАТУС ТРАДИЦИЈЕ. – У најширем значењу термин традиција означава појам који се односи на процес преношења духовних вредности човечанства са генерације на генерацију. Она је квинтисенција једног народа, скуп битних нематеријалних културних вредности које се преносе будућим генерацијама.

Подразумева се да те вредности као сазнање из погледа уназад (одакле смо дошли) треба сачувати од заборава и на њиховој основи градити нове вредности које су нам потребне за наше схватање прошлости, садашњости, као и на наш поглед ка будућности у којем је сакривено питање: који је смисао постојања?

Традиција је један од важних темеља за правилно разумевање човековог битка (универзалног темеља човечанства) и човекове бити или суштине (целокупност најважнијих карактеристика човекових индивидуалних сврха ка остваривању смисла његовог оригиналног постојања) у затеченим условима и увек другачијим и непредвидљивим околностима историје одређене цивилизације.

Битак није обичан скуп свих суштине, а суштине се не остварују све одједном нити се остварују у потпуности. Појединачне суштине су процес непрекидног дограђивања и изналажења нових сврха за човекову индивидуалну тежњу ка остваривању његовог посебног смисла постојања. Сврха и смисао народа не постоји јер народ није обичан збир индивидуа, па због тога традиције играју улогу једног од темеља (битка), схваћеног као неизбежну основа за већину човекових појединачних сврха постојања и смисла живота.

Све функције оног дела човекове свести, које се активирају за време процеса социјализације и сазнавања (стицање знања искуством и помоћу учења чињеница, затим, интуицијом, помоћу уметности, религије, али и на све друге до сада познате и још непознате начине) утичу на схватање и прихватање традиције једног народа. "Ово јединство између бића за друго биће, или између самопретварања у ствар и бића за себе, та општа супстанција говори свој општи језик у *обичајима и законима једног народа*;"

Сваки човек појединачно учествује у процесу социјализације - најпре као ученик а касније као онај који учи друге - од своје деце па до утицаја на културу свога народа, као најистакнутији појединци, ерудите, славни уметници, научници или свештена лица.

Можемо их звати и интелектуалцима ако под тим подразумевамо јавно и несебично а увек хумано коришћење интелигенције и других

личних способности (урачунавајући и генијалност) за опште добро свога народа. На тај начин се обогаћује традиција једног народа, његова нематеријална, тј. духовна културна баштина, и истовремено, обогаћују се вредности конкретне цивилизације.

Традиције у себи садрже и однос према читавом људском роду - човечанству, али истовремено и посебност која се изражава односом према својој нацији, религији, култури, језику итд. Тај однос општег, посебног и појединачног код сваког човека је другачије формиран па може бити и супротстављен (између индивидуа, друштвених група и нација или држава).

Традиције обједињавају емотивну са сазнајном и вољном компонентом човекове личности која се социјализацијом и самоизграђивањем формира као комплексна, слободна и стваралачка. Међутим, она је истовремено и конзервативна, јер покушава да задржи и спречи промене које су нужне на основу напретка науке, уметности и утицаја других култура.

„У наукама које су у служби антропологије, етнографије и лингвистике може се уочити непрекидна веза и њихова зависност од основних група: биолошких и хуманистичких наука, при чему се антропологија у цјелости налази у групи природних наука, етнографија - у групи хуманистичких и дјелимично техничких, а лингвистика улази у обје групе. Ове три науке у њиховим закључцима, у стварању свих њима заједничких закона обједињује млада наука - етнологија, која као свој циљ поставља *откривање везе између различитих страна човјека којег проучавају антропологија, етнографија и лингвистика, и утврђивање закона који условљавају живот посебних етноса.* ... тако је *етнологија врхунац знања човјека.*“

Не морамо да се сложимо са овом дефиницијом коју је Фјодоров наменио етнологији. Међутим, овако схваћен предмет етнологије највише

одговара великој групи резултата и вредности једног народа, које као традицију или нематеријалну културну баштину желимо да сачувамо, обогатимо и предамо наредним генерацијама на чување и унапређивање.

Понекад се појам "традиција" може погрешно поистоветити са "менталитетом народа". Ова сложена синтагма више наглашава психолошко-социолошке карактеристике већине индивидуа у великој групи људи (као што је нација). Разлика је у чињеници да традицијске вредности, као духовне вредности човекове културне баштине, обједињавају све карактеристике човека као природног, друштвеног и историјског бића а не само психо-социјалне особине.

„Човекова тежња за смислом примарна је сила у његовом животу, а не тек "секундарна рационализација" његових нагонских тежњи. Тај је смисао јединствен и специфичан за сваког човјека који га ваља испунити да би смирио своју вољу за смислом. Има писаца који тврде да су смисао и вредности 'ништа друго него одбрамбени механизми и реакцијске формације и сублимације'. Али што се мене тиче, не бих хтео живети само ради својих 'одбрамбених механизма', нити бих хтео умрети ради својих 'реакцијских облика': човек је способан живети па чак и умрети за своје идеале и вредности.“

Традиције су део једне комплетне вредносне оријентације (део свести) која у себи садржи целину духовне културе, затим, целину наших вредности, мишљења, ставова, уверења и опредељења у вези са набројаним односима и процесима који се дешавају у нама и којима смо дали једно заједничко име.

Условно, традиције могу да се посматрају као слободарске, борбене, верске и културне традиције, због тога што свака од њих обједињава специфичан део културне баштине, која се преноси са генерације на генерацију и утиче на посебне вредности у човековој свести, као што су:

слобода, одбрана, вера, нација, смисао живота, итд.

Традиције нису, дакле, само духовно, тј. културно наслеђе из којих се рађа човекова вредносна оријентација, већ она за човека има онтолошки статус, тј. она је темељ изграђивања његове суштине и смисла постојања у будућности.

3. КУЛТУРОЛОГИЈА И ТРАДИЦИЈА. - Културологија се бави проблемима дифузије и ентропије културе. У најширем смислу значења култура се изједначава са позитивним наслеђем људског рода на планети Земљи (баштина или хуманизована територија), а у ужем са позитивним духовним тековинама једне културе као дела овако схваћене (само замишљене) целине. У најопштијем значењу, љубав према роду - човечанству, укључује и позитивне ставове према тековинама сваке традиције посебно из аспекта њеног доприноса историји човечанства. Тај допринос се састоји од посебности сваког склопа историјско-културног наслеђа, као што су: митови и легенде, језик, обичаји, друштвени поредак, историјске личности, историјски догађаји, ратничка слава, успони на пољу науке и уметности, узвишене трагедије, народна ношња, песме и игре, предмети из свакодневног живота, итд.

Под културним миљеом може да се подразумева само једна одређена култура или скуп специфичних утицаја више култура на одређеном простору. Тако се до сада говорило о утицају источне и западне културе на Балкан и на специфични културни миље у којима су се формирали људи као Балканци. Без обзира на конотацију коју овај термин има, може да се уочи чињеница да укупност културног миљеа не зависи само од једне нације, нити само од једне културе, већ да се на нашим просторима укрштају традиције многих, различитих култура и њихових различитих историјских искустава на свим подручјима људских делатности.

Територија Балкана је специфична и јединствена комбинација

култура са посебним културно-историјским наслеђем. Временом оне су се стопиле у један специфичан "Балкански миље" којег понекад вреднујемо позитивно и са њиме се поносимо пред лицем остатка Планете земље, а понекад га се, нажалост, стидимо. Оне нису међусобно нетрпељиве саме по себи нити по свом културном наслеђу, већ су, напротив, делимично или у целини прихватиле нужност постојања различитих и међусобно повезаних култура.

„Два века раније, Имануел Кант је опазио да природа упошљава два средства да раздвоји народе: "разлике у језику и у вери", од којих оба теже да произведу "узајамну мржњу и изговор за рат." Временом, Кант се надао, "прогрес цивилизације" ће коначно довести до мирног споразумевања међу свима. Можда хоће једног дана; али докази за сада сугеришу да морамо да пређемо дуг пут и да прогрес "цивилизације" не држи корак са оним трендовима који преображавају нашу планету и упућују изазов нашим традиционалним политичким аранжманима. Напротив, фундаменталистичке снаге, делом као реакција на глобализацију, скупљају снагу да узврате ударац, док чак у демократијама, националистички покрети и покрети против странаца освајају терен - што све штети њиховим дугорочним шансама да се "припреме" за будућност."

Традиције су, дакле, део једне комплетне човекове оријентације, или свести о култури, која у себи садржи целину његових вредности, идеја, идеала и мишљења, ставова, уверења и опредељења у вези са свим односима и процесима који се човеку дешавају - којима се даје само једно име - традиције - када се мисли на позитиван утицај претходних генерација на човекову свест и на ток слагања његове свести са још не оствареним а замишљеним смислом постојања.

Културологија, као наука о култури (на Западу је називају „студијама културе“), за свој предмет има, између осталог и традицијске вредности које, не само да су стална инспирација за човеково стваралаштво,

већ су и темељ изграђивања човековог смисла постојања као „бића културе“.

4. ВРЕДНОВАЊЕ ТРАДИЦИЈСКИХ ВРЕДНОСТИ. – Сви желе да вреднују, сви имају право да вреднују, сви стално вреднују. Вредносни судови нису научни, али, ипак, вреднује се све и свашта. Чак и историјски догађаји, који више не могу да се измене, поново се и другачије вреднују, као и неке традицијске вредности које никада нису биле проблематичне. Вреднује се непрестано, скоро за сваку дневну потребу и за сваки посебан циљ а резултати вредновања се често злоупотребљавају, углавном, за дневно-политичке сврхе. Како се вреднује? На све могуће начине, углавном емотивно, без објективног одабирања од многих могућности које нам се свакодневно нуде, с ким и зашто да идемо тамо куда смо се упутили. Само одговори на ова питања могу, донекле, да одговоре на наше суштинско питање: који је смисао нашег живота и, у крајњој инстанци, да ли вреди живети.

Научници и стручњаци имају посебну одговорност код изношења својих ставова, судова и резултата вредновања традицијских вредности, због тога што се њихови критеријуми и методи уважавају а научни извештаји користе као основа за свака друга посебна вредновања и опште вредносне оријентације. Бити одговоран према традицији у њеној историјској и историчној димензији никада не значи само одговорност према нашим прецима, према нама самима у садашњем времену, већ и одговорност према будућим генерацијама - што је за садашње време још битније.

Процес "вредновања" или "суђења" и "про-суђивања" о вредностима, било да су оне универзалне или посебне и индивидуалне (личне), врло је комплексан. Он у себи садржи следеће компоненте: проблемску ситуацију у којој се захтева вредновање; предмет вредновања и

суђења (наш или туђи поступак, поступак пријатеља или непријатеља, поступак са малим или великим и трагичним последицама итд); средства која су нам доступна да би дошли до чињеница и извршили анализе и синтезе које су нам потребне; метод који може и сме да се примени у поступку вредновања и суђења (понекад је најбољи метод онај који није дозвољен, као нпр. експеримент или стављање човека у критично-моралне ситуације у којима би се објективно показала његова етичност, итд); услови вредновања (наслеђене историјске неправде, сујеверја, предрасуде, мржње и непријатељства, штетне последице претходних генерација, припадност раси, нацији, држави, вери, итд); околности вредновања (повољне и неповољне околности: рат, ванредна стања, сиромаштво, болест, страх, паника, ужас, мржња, завист, умор, исцрпљеност, безизлазност без обзира на исход вредновања и суђења, итд); простор у којем се вреднује и суди (довољан или стешњен, свој или туђ, са условима за преживљавање или критичан, итд.); време за које је потребно одређену појаву вредновати и донети свој суд (понекад је то време врло кратко па својим трајањем може да утиче на објективност и квалитет вредновања и суђења); резултат вредновања и суђења (оптималан, неприхватљив, негативан, опасан, мора остати тајна, катастрофалан, погубан, итд).

На традицијске вредности утиче мноштво чинилаца и околности, спољашњих и унутрашњих (према узроцима настајања и облицима појављивања). О процесу формирања индивидуалних етичких вредности и процесу њихових мењања и дограђивања, може се само посредним путем закључивати на основу исказа речима и на основу понашања (оно је само резултат како промене у мишљењу и циљевима, тако и у вредносним ставовима који су мање или више сагласни са њима).

„Постоје три типа метода којима се може утврдити и измерити свака потреба или циљ: (1) извођење закључака из акција, (2) коришћење субјективних извештаја, (3) употреба разних врста пројекционих техника.

Та три метода су комплементарног карактера и сви су погодни за коришћење у сваком истраживању људске мотивације.“

146

Предмет вредновања могу бити предмети, процеси у којима учествују људи (или не желе да учествују), као и сами људи. У овој последњој сврси вредновања могу да се идентификују процеси вредновања сопствене личности (самовредновање), затим, вредновање других људи и на крају вредновање свега што јесте у вези са човеком и његовим смислом постојања, као што су сврха и смисао универзума, итд. Уколико се било који од процеса који су за човека битни вреднује негативно, он полако улази у подручје бесмисла - размишља о самоубиству. Тако се свака сврха вредновања показује као одржавање и испуњавање смисла живота и као полазна основа за сва друга вредновања.

Ако се посматрају досадашњи резултати вредновања традицијских вредности, може да се уочи да они никада нису до краја објективни, било да се ради о субјективном пропусту или грешци у примени критеријума за вредновање, или да се ради о намерним злоупотребама средстава и метода вредновања. Један од могућих метода вредновања традицијских вредности је коришћење скале за процењивање вредносних ставова великог броја људи који припадају одређеној културној баштини.

Ако њихово вредновање традицијских вредности посматрамо на Ликертовој двосмерној и двостепеној скали процењивања, која на средини има неутралан вредносни став према традицијским вредностима, на једном делу скале налазио би се традиционализам (као нижи степен), и фундаментализам (највећи степен традиционализма). На супротном делу скале, били би ставови који одражавају критички традиционализам (нижи степен негирања и преиспитивања неких традицијских вредности) и потпуно одбацивање или негирање сваке вредности традицијским вредностима (тотални антитрадиционализам).

Наравно да није добар амбивалентан емотиван однос (истовремено позитивне и негативне емоције према традицији) или неутралан вредносни став према традицијским вредностима. Овакав однос према традицијским вредностима тешко може да буде део темеља на којима човек може да дограђује суштину свог бића и да тражи смисао живота.

Екстремни вредносни ставови према традицијским вредностима (традицијски фундаментализам и тотални антитрадиционализам) не само да су лоша основа за надограђивање постојећих позитивних вредности сопствене културе, већ представљају тешку препреку за разумевање туђих култура и несавладиву баријеру за укључивање у савремене токове мултикултуризације савременог света.

Национална културна традиција је увек конзервативни моменат у мотивацији грађана да прихвате и уживају у страним културама. У том смислу, прихватање мултикултуралности је процес који се може комплексно сагледати само сагледавањем односа између критички прихваћене националне културне традиције и позитивног утицаја страних култура.

Ипак, најгоре је када се традицијске вредности потпуно занемарују (као да цивилизација почиње од ове генерације) или када се користе са лошим намерама без обзира на вредносни став према њима. У оваквим случајевима не ради се о грешкама у методологији научних истраживања (примена погрешних научних метода на предмете из области традицијских вредности), већ се ради о злоупотребама традиције за било које дневне потребе.

Метод научног мерења ставова великог броја људи о традицијским вредностима сопствене културне баштине има и недостатака. Самопроцењивање вредносних судова не може увек да буде објективно онолико колико би то наука захтевала. Ипак, научна методологија и

статистички тренд (када се појава мери више пута у одређеним временским интервалима) омогућава већу објективност па се резултати могу користити са више поузданости од сваког појединачног мишљења или јавног мњења које може да буде заведено.

5. НЕЕТИЧКИ ОДНОС ПРЕМА ТРАДИЦИЈИ. – „Понекад човек у себи осети две супротне силе: једна тежи реду, миру и сигурности коју јемчи поредак норми и установа, а други га нагони да све то пошаље дођавола и да пусти са ланца све нагоне својих предака који су затворени у култури. Не можеш имати слободу и поредак у исти час: понекад си везан законом, а понекад уживаш у дивљини скитачког живота. Ово стање добро је уочио Хесе: 'Никад више' - говорила је заповеднички његова воља. 'Сутра опет' - грцајући је преклињало његово срце."

Жан-Мари Венсан, у свом тексту: Конзервација и вредновање баштине, наглашава три препреке које треба избећи у вредновању баштине. То су: банализација, мумификација и претерана туристичка експлоатација.

Он сматра да је банализација претерано упрошћавање баштине или неких традицијских вредности за потребу очигледнијег сагледавања. На пример, код такозваних рестаурација некадашњих споменика културе или значајних зграда, неправилно се дрвене конструкције и скромни материјали замењују јачим (металним) лепшим и ласкавијим. Овакви поступци рестауратора могу да доведу до погрешног вредновања или игнорисање правих и заиста вредних и аутохтоних историјских вредности.

Мумификација је конзервација баштине или њено заустављање на једној представи, слици. Традиција се одржава у животу као нешто што нас спаја с прошлошћу, али нас у непроменљивом облику стално прати ка нашем напредовању у будућности.

Претерана туристичка експлоатација је последица схватања да је

економска добит од баштине једини критеријум за вредновање традицијских вредности. На први поглед, туристе привлачи оно што они сматрају највреднијим за одређену нацију или културу. Међутим, реклама туристичких агенција може у потпуности да скрене ток туристичке привлачности и да у потпуности замагли, искриви или погрешно схвати неке или све традицијске вредности. У граду - музеју тешко може да се живи савременим животом отвореним за нове вредности.

Поред набројаних аргумената које је Жан-Мари Венсан систематизовао као три препреке у вредновању баштине, аутор овог текста сматра да се традицијске вредности, нажалост, поред ненамерног, стално и намерно оштећују или злоупотребљавају.

Немаран однос према баштини, или ЗАНЕМАРИВАЊЕ традицијских вредности је један од начина намерне злоупотребе традиције. Заборављање је једина човекова ментална активност која није под његовом свесном контролом. Људи не могу намерно да забораве оно што желе, посебно не оно ружно из традицијског наслеђа чега се сви стиде и што би и вредело предати забору. Међутим, намерно занемаривање неких или свих традицијских вредности чини се са намером наметања нових, сасвим другачијих и од традиције битно различитих вредности са намером да се управља људима и њиховим ставовима, мишљењима, уверењима и опредељењима.

На пример, у последњих неколико година, на прослави Дана победе коалиционих снага у Првом светском рату, једино је делегација из Србије изостајала иако је управо Српска Војска дала велики допринос тој победи. Дан победе у Другом светском рату, такође, прошао је незапажено а уједно је тај исти дан пре неколико година (можда и ради занемаривања неких других традицијских вредности, као што су антинацизам и антифашизам) проглашен Даном Европске Уније.

Слично занемаривању је и намерно ПРЕНАГЛАШАВАЊЕ неких традицијских вредности са намером да се неки историјски догађаји или личности прикажу у другачијем светлу са сврхом другачијег (погрешног) вредновања. Примера за овакав облик злоупотребе традиције има много а најтежи су они вредносни судови који на националној основи глорификују једну (своју) културу и нацију а туђе културе и нације генерално проглашавају кривим за ратове и друге сукобе (геноцидна нација).

Најтежи облик злоупотребе је ФАЛСИФИКОВАЊЕ историјских података ради поновног вредновања са сврхом употребе за дневно политичке потребе. Како да се објасни, осим фалсификовањем историје, да се победници проглашавају за поражене а ратни злочинци за победнике?

Сваки облик злоупотребе традиције и њених вредности, било да се ради о споменицима културе, историјским личностима и догађајима или неким другим духовним традицијским вредностима, утиче на структуру и хијерархију система општих и посебних вредности у једној култури, нацији или друштву.

Сваки пут када се дивимо официрима који су убили краља (положили су заклетву пред Краљем да ће бити одани управо њему и притом споменули Бога) или, када се дивимо некоме који је према универзалном светском критеријуму починио ратне злочине, ми оштећујемо наше сопствено биће, наш битак, сврху и, на крају, обесмишљавамо сопствени живот.

Није случајно што се после великих несрећа, катастрофа или ратова повећава број самоубистава. Шекспировско питање: бити или не бити, односи се на све људе, на сва времена и баш сада на сваки тренутак у којем се увек преклапају наше прошле, садашње и будуће вредности и смисао опстанка.

Процес мултикултурализације савременог света није уперен против

поништавања неких (малих) култура на рачун других (већих), већ неизбежан процес ширења и преплитања традицијских вредности свих култура са циљем обогаћивања њихових посебних вредности дограђивањем са универзалним вредностима човечанства. Овом процесу највише доприносе научници из подручја хуманистичких наука али и новинари и сви други интелектуалци који, као своју дужност схватају обавезу да промовишу универзалне вредности човечанства и посебне традицијске вредности сваке културе које не угрожавају друге културе већ их допуњују и обогаћују.

6. ЕТИЧКИ ПРИНЦИПИ ВРЕДНОВАЊА ТРАДИЦИЈЕ. — Етика вредновања традиција би била једна од посебних етика која се не би односила само на припаднике неке одређене професије или групе људи, већ на све припаднике било које културе или цивилизације која се разликује од других. Као и сваку етику, њу прихвата и дограђује сваки човек добровољно. Он је спроводи без икаквог притиска средине (морала) и са храброшћу која је потребна да се издржи и супротстави другачијим мишљењима и деловањима по цену негативних последица за себе.

Етика вредновања традиције могла би да има следеће универзалне принципе:

1. залагање за мир као највећу традицијску вредност у свим културама и цивилизацијама, као услов нормалног живота и општег напретка друштва и сваке индивидуе;
2. залагање за равноправност свих народа и етничких група, супротстављање националној митоманији и потцењивању других народа и њихових култура;
3. залагање за превазилажење трагичних последица верских, етничких и националних сукоба и рата, и за успостављање узајамног поверења,

- обнављање и проширење свестране сарадње са свим земљама;
4. залагање за равноправан, објективан, тј. научни и стручно-професионални однос према свим периодима у историјској прошлости народа и цивилизација и према свима који су живели на истим просторима и утицали на позитивне традицијске вредности;
 5. залагање за афирмацију неоспорних историјских истина о стварним циљевима, основним носиоцима, условима и околностима који су утицали на вредности традиције;
 6. супротстављање кривотворењу и ревизији традицијских вредности, једностраном тумачењу историјских периода развоја без покрића објективним чињеницама;
 7. супротстављање брисању значајних датума и уклањању спомен-обележја која се односе на било које важне историјске догађаје;
 8. залагање за објективно вредновање традицијских вредности историјске прошлости и за давање одговарајућег места тим вредностима у области културе, образовања и васпитања у историографији, публицистици и у едукацији младих;
 9. залагање за објективно третирање традиције у јавним медијима у духу етичких кодекса новинарске професије и других етичких кодекса, и
 10. развијање односа и сарадње са научним, стручним и другим установама и организацијама у земљи и у иностранству које деле исте вредности и теже сличним циљевима.

Ови етички принципи су само основа која може да буде корисна свакој појединачној индивидуи за изграђивање сопствене етике вредновања традицијских вредности.

Етички принципи и сугестије не могу да се намећу било којим научним или ненаучним методима и средствима. Научници, експерти (који

раде на пројектовању нових закона из области традиције и културе) и други стручњаци на подручју културе и новинари, могу знатно да допринесу да се, генерално, однос према традицији побољша.

Методи научног истраживања на подручју неговања и уважавања традицијских вредности за потребе дефинисања етике вредновања традиције могу бити: самопроцењивање сопствених вредносних ставова према традицијским вредностима своје и туђих култура и традиција; мерење степена уважавања традиција код великог броја индивидуа у неким колективима који су значајни за одржавање и развијање традиције (на стратификованом узорку), посредним и пројективним техникама; анализа ставова, мишљења и процена о заступљености појавних облика и манифестација уважавања традицијских вредности у колективима разних заједница и етничких група, које живе на истом географском простору.

7. ЗАКЉУЧАК. - Културе и цивилизације на нашој планети су још увек битно различите а толеранција и међусобно уважавање различитости су на ниском нивоу. Традицијске вредности нису једном задата и непроменљива хијерархија вредности, већ оне нестају и настају. Оне су опште вредности и резултат, али и критеријум вредновања нових вредности. Када се промене друштвени односи, када наступи другачија хијерархија вредности, или када је универзални човеков вредносни систем угрожен, оне добијају нове вредносне аспекте.

Традицијске вредности су неравномерно распоређене а предрасуде тешко искорењиве, тако да, још увек, нажалост, чак и подручје културе са неким својим посебним вредностима (који би требало да буду богатство различитости а не предмет спорења) могу да постану подручје настанка изазова ризика и претњи безбедности глобалне заједнице. Сваки сукоб, рат, па чак и тероризам, који су настајали као последица етничке, националне, верске или културне нетрпељивости, углавном су последица искривљеног

вредносног система, а један од узрока за то је погрешно вредновање туђих и својих традицијских вредности.

Када се превазиђу претеране националистичке концепције, које су карактеристичне за погрешно вредновање традицијских вредности националних баштина и када се умање драматичне последице недавних сукоба на Балкану, разнолике традицијске вредности могу да представљају само богатство овог подручја и допринос универзалним вредностима човечанства.

Из објективног сагледавања прошлости човечанства и из схватања могућности садашњег стања, у којем је сваки човек затечен и заточен, могу да се креативно изроде многе различите могућности за опстанак и остваривање замишљене будућности. Тек три димензије времена, обједињене у тренутку "баш-сада" човеку дају могућност сазнавања сопствене суштине у којој је, можда, сакривен и смисао постојања људског рода.

ЛИТЕРАТУРА

- ВУКАДИНОВИЋ, М.: *Приближавања*, Критерион, Букурешт, 1992. стр. 9.
- ЖАН-МАРИ ВЕНСАН: *Конзервација и вредновање баштине*, Интернет издање, Француска Амбасада у Београду, 2002. www.ambafrance-yu.org/article.php?id_article=598 <http://www.амбафранце-уу.орг/артикле.пхп?id_артикле=598>
- КЕНЕДИ, П.: *Припрема за XXI век*, Службени лист СРЈ, Београд, 1997.
- КРЕЧ, Д. Крачфилд, Р.С. Балаки, И.Л.: *Појединац у друштву*, 1972. стр. 90.
- ФРАНКЛ, Е.В.: *Зашто се нисте убили?* (Увод у логотерапију), "Око три ујутро", Загреб, 1978. стр. 88.
- ХЕГЕЛ, Г.Ф.В.: *Феноменологија духа*, БИГЗ, Београд, 1974. стр. 210.
- ШИРОКОГОРОВ, С.: *Етнос*, ЦИД Подгорица, 1998. стр. 40

ШУШЊИЋ, Ђ.: *Дијалог и толеранција*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, Нови Сад, 1994. стр. 29.

TRADITION, CULTURAL STUDIES AND ETHICS

ABSTRACT. – The paper discusses the following: tradition as a value with ontological significance, cultural studies as one of the sciences that are researching spiritual values and the need for apply and upgrading ethical principles for evaluation of traditional values. By analysis of cultural studies contents that have for their subject, among other, traditional values, it can be concluded that the tradition is not only the foundation of human values and constant inspiration, but also the ontological base for development of the human sense for the meaning of life as a "creature of culture". Based on the analysis of unethical relation to tradition, it is shown that the objective evaluation and re-evaluation of all values require continued focus on traditional values and in this process is necessary to avoid unethical relation and to constantly updated evaluation of the ethical traditional value principles.

РЕЗИМЕ. – У овом тексту разматрају се: (1) традиција као вредност која за човека има онтолошки статус; (2) културологија као једна од наука о духовним вредностима и њена утемељеност у традицијама, (3) Вредновање традицијских вредности, и (4) неетички однос према традицији, и (5) потреба за применом и дограђивањем етичких принципа за вредновање традицијских вредности. Циљ је да се докаже савремена потреба за сталним вредновањем традиције и за дограђивањем објективних, тј. етичких принципа вредновања традицијских вредности.

У првом делу текста традиција се схвата не само као човеково културно наслеђе из којих се рађа човекова вредносна оријентација, већ она за човека има онтолошки статус, тј. она је темељ изграђивања његове суштине и смисла постојања у будућности.

У другом делу, методом анализе оних садржаја културологије, који за свој предмет имају, између осталог и вредновање традицијских вредности, може да се закључи да традиција није само темељ човекових вредности и стална инспирација за његово стваралаштво, већ темељ изграђивања човековог смисла постојања као „бића културе“.

У трећем и четвртом делу, на основу резултата анализе вредновања традиција и неетичких односа према традицији, показује се да је за објективно вредновање свих вредности, потребна стална усмереност на традицијске вредности. У петом делу се разматра могућност заснивања етичких принципа за вредновања традицијских вредности.

На основу целине текста може да се закључи да из објективног сагледавања прошлости човечанства и из схватања могућности садашњег стања, у којем је сваки човек затечен и заточен, могу да се креативно изроде многе различите могућности за опстанак и остваривање замишљене будућности. Тек све три димензије временитог постојања традицијских и културолошких вредности, обједињене у тренутку "баш-сада", човеку дају могућност сазнавања сопствене суштине у којој је, можда, сакривен и смисао постојања људског рода.

Проф. др Милан Д. Јовановић, ради као ванредни професор на Факултету за стране језике АЛФА универзитета у Београду: milan.jovanovic@alfa.edu.rs

Изворни научни рад (чланак)

УДК: 316.722

Рецензенти: др Радмило Маројевић, редовни професор; др Бранкица Бојовић, ванредни професор

Зоран Бранковић¹

ФРАКТАЛНИ СТАДИЈУМ ДИСКУРЗИВНЕ СИМУЛАЦИЈЕ

З. БРАНКОВИЋ

Моћ театрализације стварности уз употребу информационих технологија XXI века наводи на потребу промишљања медијских садржаја у свом тоталитету као дискурзивног опозита читавој природи, читавом универзуму. Стварност се гради моделовањем, умножавањем минијатуризованих хелија које су кадре да се репродукују небројено пута (Бодријар). Тај процес умножавања, производње стварности, под својом контролом држи поредак изговорене и написане речи преко принципа селекције, организације и расподеле исказа – у оквиру одрживог склопа жеље, моћи и знања (Фуко). За симболичку стварност као производ друштва се може рећи да и сама представља својеврстан универзум, медијски универзум – опозит целокупној природи. И као што у материјалном свету владају закони физике – симболичким концептом влада поредак дискурса. Читав систем је одржив на основу правила која су садржана у језику: 1) односу знака и објекта; 2) правилима формације и трансформације знакова; 3) применом једних и других у пракси. Правила прве категорије називамо семантичким правилима, друге категорије синтактичким, а треће прагматичним, односно прагматским. Али, сваки дискурзивни поредак поседује сопствени капацитет представа, илузија и неистина јер само у склопу такве везе свет може бити схваћен у довољној дози саморазумљивости. Стога, можемо рећи да човек истовремено егзистира у две стварности: материјалној и симболичкој. На основу теоријских погледа два прослављена аутора може се тумачити и друштво раног XXI века: окарактерисано као друштво фракталног стадијума дискурзивне симулације. Па ипак, да би се оваква поставка

¹ zrn.brankovic@gmail.com

додатно приближила читаоцу, треба се вратити корак уназад. Стога, рад почиње кратким освртом развоја комуникационих система кроз епохе.

Кључне речи: *дискурс, симулација, модел, медији, стварност*

158

1. ПРЕЦЕСИЈА СИМУЛАКРУМА. – Медији нас воде у само срце васељене, продиру у структуру атома, обесмишљавају просторно-временски оквир пролазне материјалности симулацијом. И пословна и ванпословна сфера за човека јесте функционално могућа једино у новом просторно-временском кључу који је драстично различит од континуума простор-време-материја-енергија који данашња физика изучава. Оно што у материјалном свету нисмо кадри да учинимо због силних ограничења, у симболичком свету јесмо, готово без икаквог бремена материјалности.

Прецесија симулакрума, за Бодријара, је претходница сваке стварности. Модел је оно што стварност ствара, производи, умножава. Модел је тај који генерише стварност, он је тај који компоненте одржава „у животу“ синтезом комбинаторијског зрачења. Изван модела нема стварности, нема никаквих референцијала, ничега. „Нема више замишљене коекстензивности: димензија симулације је генетичка минијатуризација. Стварно се производи од минијатуризованих ћелија, матрица и меморија, модела управљања – и, полазећи од тога, може да се репродукује безброј пута“.²

Бриткошћу сопственог ума, Бодријар указује на „измештање“ референцијала из домена *стварног* у домене *система знакова*, на *вештачко васкрсавање референцијала* у оквиру простора који није омеђен стварношћу, нити истином: већ искључиви исијавањем компоненти модела.

Са одређеном дозом „презира“, све оно што је негативно Бодријар износи на површину, разоткрива. Он се „руга и подсмева“ човеку изгубљеном између *две стварности* – стварне и надстварне – човеку сазданом од симбола, који је пренатрпан порукама као плакат, до те мере да је изгубио сву дубину, постао прозрчан, празан, а опет горд и недодирљив у својој супериорности, у свом техничком савршенству.

За Бодријара модел је претходница свега, саме суштине постојања, јер једино модел нема потребе да се „трансцендује“ у сферу стварности, зато што стварност и не постоји изван њега самога. Једино модел не упућује на нешто изван себе, једино је модел сам себи довољан, и као такав, може бити репродукован изнова и изнова. Стварност је производ модела који категоријама стварности влада на сваком нивоу поимања.

Прецесија симулације јесте прелаз из стварног у симболички свет. „У том прелазу у неки простор чија закривљеност не припада стварном, епоха симулације започиње, ликвидацијом свих референцијала, или – што је још горе: њиховим вештачким васкрсавањем у системима симбола и знакова. Ради се, заправо, о процесу замењивања стварног његовим знацима – који, иако то нису, нуде све ознаке стварног.“³

Поредак симулакрума јесте директна последица човекове урођене моћи говора. Ликвидација свих референцијала „стварног света“ јесте димензија дискурзивног режима, димензија симулације. По њему је, дакле, моћ језика код људи толика, да језиком можемо обухватити све аспекте стварности.

Даљим одређењем, можемо закључити да је симулакрум као *атом сваке стварности* плод поретка надређености дискурс – ум – природа. То одговара тријади Nomos – Logos – Physis (при чему би: Nomos преузео

² Бодријар, Ж, *Симулакруми и симулација*, Светови, Нови Сад, 1991. Стр. 6.

³ Исто.

функционалност дискурса да објекат именује и одреди; Logos ауторитет ума да изврши синтезу имена и објекта; а Physis позицију објекта). Та тријада јесте *дубинска тријада симулације*, тријада скривеног модела као основа поимања сваке стварности, сваке категоризације.

Симулакрум је производ дејства ограниченог скупа фактора настао у процесу симулације. Симулакрум је плод поретка који датим моделом влада, и као такав, он не може бити привид или неистина. Напротив. Симулакрум никада није оно што прикрива истину, већ заправо обратно: истина прикрива симулакрум. Симулакрум је истинит.⁴

2. ЧЕТИРИ ФАЗЕ СИМУЛАЦИЈЕ. – Четири раздобља од раног *Homo Sapiens* до кибернетског човека XXI века Бодријар је описао као четири узастопне фазе развоја слике:

- 1) Она је одраз дубоке реалности
 - 2) Она маскира и извитоперава дубоку реалност
 - 3) Она прикрива одсуство дубоке реалности
 - 4) Она раскида са сваком реалношћу и постаје чист сопствени симулакрум
- 1) *Природни или дубоко-реални симулакруми* – почетни стадијум симулације, стадијум природних закона вредности. Ово је најранија фаза за човека. За људе који су живели од лова и риболова, по пећинама, примитивним селима, у племенским заједницама – речи су врло прецизно одређивале објекте, референцијале, оно „што“ именују и „шта“ именују. Речи су биле одраз природе, али толико слаб, прозрачан, неприметан, да све што се чинило, чинило се унутар скромног симболског система. Простор деловања којим се маркирала природа – скроман и по квантуму речи и по

⁴ Еклезијаст.

техникама бележења, границе модела, чији је потенцијал био тек незнатно искоришћен – представљао је хоризонт стварности за човека.

Никакви симптоми симулације у то време нису се могли видети голим оком. Али језик, као дискурзивни опозит природи, чак и тада, носио је *божанску* моћ у себи. Модели управљања почели су да се умножавају, да се памте, акумулирају кроз генерације. Читав низ дискурзивних техника памћења је човек развио кроз време, а све њих можемо грубо класификовати на технике памћења изговореног исказа и технике бележења.

Кључни контекст *оралне културе* јесте памћење.⁵ Човеково памћење је, међутим, такво да је ограничено. Управо из тог разлога је од изузетног значаја одвојити битно од небитног, централно од периферног. Људи су се на различите начине довијали не би ли успели да различита искуства сачувају од заборавља.

Усмено песништво би нам могло послужити као добар пример. Оно у себи садржи читав низ мнемотехничких помагала која нам користе да „садржај“ лакше запамтимо: строфе, риме, ритам. Па, ипак, квалитативан скок за човека је настао тек када је људском памћењу придодата *екстерна меморија* кадра да складишти и чува информације, јер објективно знање у вези са било којом појавом или догађајем, добија смисао тек у тренутку бележења.⁶

Стара кинеска пословица гласи: „И најбоље памћење је слабије од најлошијег мастила.“ Међутим, није само мастило *то* које је „победило“ памћење. Пре би се могло рећи да је то универзални симболички систем

⁵ Инглис, Ф., *Теорија медија*, Барбат, Загреб, 1997. Стр. 8.

⁶ Исто. Стр. 8.

кадар да подржи различите језичке и мисаоне конструкције, и који се показао у „правом светлу“ тек са открићем фонетског писма.⁷

Фонетско писмо је, као културна творевина, новијег датума. Пре фонетског, људи су употребљавали различите врсте „сликовних“ писама, а та писма су настајала, на различитим временским и просторним локацијама. Узмимо за пример само кинеско идеограмско писмо, чији трагови сежу далеко у прошлост – неких три хиљаде година пре Христа, и које је у употребу стављало више од педесет хиљада различитих симбола.

Тај гломазан систем експлоатисан од стране скромног броја људи, од елите тога доба, за одабране је сачињавао ризницу. У Кини, елиту су чинили Мандарини, појединци слављени због својих тајних и заштићених знања, због своје способности да владају системом симбола, за који је чак и данас потребно потрошити више од пола живота да би се њиме у потпуности могло овладати.

На овом ступњу поредак тријаде јесте *Physis – Nomos – Logos*. Речи су те које се вежу за објекте под контролом *Logosa*, ауторитетом ума. Преко поретка дискурса човек почиње да именује природу у којој живи. Да је усисава у свој симболички концепт тако што објектима додељује име и значење. Релате унутар симболског алгорита почињу да ткају мрежу, прву верзију програма којим је кодирана човекова стварност.

Та мрежа је мапа пута којом се човек тога доба кретао, мапа на основу које се свет схватао као саморазумљив, самообјашњив. Вера код људи, у то време, била је јака, садржана у самим атомима првобитних симулакрума. И исказ и делање на основу исказа су одисали природношћу, док се сама природа театризовала. Представа је увек имала јаку потпору, везу са референтом, која је била уочљива сваком члану заједнице.

⁷ Исто. Стр. 8.

2) *Тржишни симулакруми или маскирани и извитоперени симулакруми* – друга фаза симулације, фаза тржишних закона вредности. Кумулацијом техника, шема, поступака, човек је почео да шири простор деловања модела. Све драстичније и драстичније је оперисао унутар природе, окружењу у коме је живео. Почео је да гаји стоку и обрађује земљу, да гради објекте различитих намена, средства за транспорт. Почео је да производи и да се трампи. Да тргује.

Прелазак са идиограмског на фонетски систем знакова, установљен у северносемитском консонантском писму, у Стару Грчку стиже неких осам векова пре нове ере. О каквом се „квалитативном скоку“ радило и какве је позитивне ефекте тај помак донео, из перспективе савременог човека, није лако појмити. За њега антрополог Гуди (*Goody*) каже: „Појам приказивања звука графичким симболом по себи је тако запањујућ скок имажинације да није важно то што се он збио релативно касно у људској историји, већ чињеница да се уопште збио.“⁸

У античко време, старогрчко писмо се развијало поприлично брзо, тако да је већ 403. године пре нове ере фонетско писмо прихваћено за службени облик писма у Атини. Вербална комуникација, заснована на говору, чулно опажајна уз помоћ чула слуха, била је предоминантни облик општења међу људима хиљадама година, од настанка *homo sapiens* па све до појаве првих медија масовног комуницирања.

Првобитном производњом и трговином човек је из система дубоке реалности, склада на релацији *Physis – Nomos*, искорачио у разменски систем *Physis – Physis*, што је образовало нову тријаду *Nomos – Physis – Logos*, где су *Physis* и *Nomos* заменили места. Унутар тог новог концепта где се трговало референтима, где су настајали обавезујући односи по слову

⁸ *Goody, J. & Watt, I., The consequences of literacy, Cambridge University Press, 1972. Стр. 38.*

уговора: симулакруми су поседовали природу магије која извитоперује стварност.

Размена физичких објеката у материјалном свету, као последица артикулисања и верификовања жеља, ефектом повратне спреге стимулативно је деловала и на продукцију и размену знакова. Како се Physis трампио за Physis тако се и Nomos који је именовао објекат, трампио за нови Nomos, име које је одређивало други објекат.

Logosu као ауторитету ума је све теже било да одржава привид природности, склада између Physis-a и Nomos-a услед нестабилности једне од компоненти. Нестабилност Physis-a је изазвала и нестабилност у именовању објекта и у значењима које тај објекат са собом носи. Та нестабилност међу релатама је покушала да се замаскира настанком новца.

Новац је коначан производ ума, симулакрум, без обзира у ком појавном облику се појављивао (злато, сребро, бакар, касније и папирни новац...). Али, новац не само што је плод поретка симулације, већ је и означитељ референта унутар датог поретка, сводилац вредности између Physis-a и Physis-a прилоком размене, односно Nomos-a и Nomos-a који дате објекте именују.

Новац је привид који се никада не размењује за стварно, него се мења са собом самим, унутар себе самог, при чему ни референцијалност, ни обим те размене нигде изван модела и не постоје. Симулацију покреће нестварна размена раскоши, фасцинација генерисања, умножавања објеката и назива које ти објекти носе.

Шта божанство постаје када се пропагира у иконама, када се умножава у иконама, пита се Бодријар. Остаје ли онда врховна инстанца која се напросто оваплоћује у сликама у неку видљиву теологију? Или се извитоперава у киповима који, сами, шире своју раскош и своју моћ

фасцинације – при чему видљива машинерија икона замењује чисту и разумљиву идеју бога?

Да су иконокласти могли поверовати да слике само прикривају или маскирају платонску идеју о богу, вероватно их не би тако бесно уништавали. Али њихов је метафизички очај проистицао из идеје да слике нису ништа прикривале, већ да су оне савршени идоли који ће заувек зрачити својом сопственом фасцинацијом.⁹

3) *Структурални симулакруми* – трећи ниво симулације кога карактеришу производни односи, масовна продукција знака, објеката, појмова. Тек са проналаском штампарске пресе са покретним словима од стране Јохана Гутенберга (Johannes Gensfleisch zur Laden zum Gutenberg 1398 - 1468) 1455. године, отворен је пут за настанак, до тада, сасвим новог типа медија – *медија масовног комуницирања*.

Време масовног умножавања симбола и знакова, претходило је масовној индустријској производњи. Књиге, новине, часописи, временом, све више су заокупљали људску пажњу. Све више је било оних који су налазили задовољство у садржајима дистрибуираним путем тих нових медија, али су се почели јављати и они који су задовољство тражили унутар самих медија, независно од садржаја (колекционари, пасионирани заљубљеници). Растао је број писмених људи у свету, отварао се велики број школа, и улога визуелних система комуникације све је више добијала на значају. Овај период карактерише настанак *културе* засноване управо на том систему – *визуелне културе*.

Врхунац своје моћи штампани медији досежу на прелазу XIX у XX век. Сервантес, Достојевски, Толстој, Толкин, Иго, Дикенс, Стендал, све су то била имена која су већ у то време имала „светску“ славу. Новине су

⁹ Бодријар, Ж, *Симулакруми и симулација*, Светови, Нови Сад, 1991. Стр. 8.

премашиле свакодневне милионске тираже.¹⁰ На једној страни, човек је проналазио *катарзу* у размишљањима изузетних умова, у њиховој *имагинацији* и *логици*, у њиховој *естетици* и *етици*, на другој, задовољавао своју глад за *информисаношћу* о актуелним догађањима.

Читав низ научно-технолошких проналазака током XIX века, довео је до појаве нових медија масовног комуницирања – филма,¹¹ а потом и радија.¹² Пут који је штампа превалила за стотину година, филм је превалио за десет, док радију није требало ни толико. Нови медији, који су човечанству даровали такође нове, до тада *незамисливе*, потенцијале у

¹⁰ 1880. године у Сједињеним Америчким Државама дневне новине су збирно премашиле тираж од три милиона примерака, док је у Великој Британији *Daily Mail* још 1901. године сам премашао коту од милион дневних примерака.

¹¹ Кинематографу – уређају који је истовремено био у могућности да снима, али и репродукује снимљени материјал, и уз помоћ кога су браћа Лимијер, Луј и Огист, организовала прву јавну филмску представу (1895. године у башти *Гранд кафеа* у Паризу), предходили су силни покушаји различитих научника и проналазача, ентузијаста, који су у крајњу руку и резултирали „покретним сликама“: трака од шеснаест цртежа монтирана унутар ваљка који је садржао прорез кроз који се гледало; *праксиноскоп*, сложенији уредјај француског проналазача Шарла Емила Рејна, који је такође садржао ваљак, али и огледала унутар њега; *кинематоскоп*, дело америчког проналазача Колимена Селерса, ротирајући уређај који је покретао фотографије на падајућим клатнима; *унапредјена фотографска камера* Едварда Мајбрица, кадра да сними двадесет четири узастопне фотографије; *кинетограф* Томаса Алве Едисона, уређај за снимање, али не и репродукцију; *филмска трака са осетљивом емулзијом* на снажном целулоиду америчких проналазача Ханибала Гудвина и Џорџа Истмана.

¹² Фарадејево откриће електро-магнетне индукције 1831. године; Хенријеви експерименти за постизање високофреквентних електронских осцилација 1840. године; Максвелова теорија електро-магнетних таласа (1867 – 1873); експерименти Рудолфа Херца са електро-магнетним и светлосним таласима 1877. године, доводе до тога да Никола Тесла 1895. године први успева да пренесе сигнал без посредства жица, док већ четири године касније Гиљерму Марконију полази за руком да креира радио-мост између Енглеске и Француске, а потом и 1901. године, пошаље сигнал преко Атлантика. Конструисање вакуумске цеви са три електроде 1906. године, од стране Ли Де Фореста представљало је уклањање и последњег камена спотицања у настанку првог електронског медија масовног комуницирања – радија.

области комуницирања, и уз изузетан утицај штампе, убрзали су „точак историје.

Потенцијали су изашали на видело и током предатних и ратних активности. Штампа, на свој, и радио, на свој, узимају учешће у Првом и Другом светском рату, информисујући и дезинформисујући публику, па тако ратови XX века остају забележени у историји као ратови глобалних размера који су се, сем на бојном, водили и на пољу мас-медија (медијски ратови).

Поредак тријаде Nomos – Physis – Logos бива поново заротиран, промењен у Logos – Physis – Nomos, тржишни стадијум симулакрума почиње да се трансформише у структурални. Из друштва маскиране и извитоперене реалности, човек прелази у друштво које прикрива одсуство дубоке реалности масовном продукцијом симбола и знакова на основу функционалног модела.

4) *Фрактални симулакруми* – четврти ступањ симулације, вирусни ступањ, у коме долази до поистовећивања знака са стварним, Logos-а са Physis-ом.

Последњи ступањ симулације, вирусни стадијум или фрактални стадијум, ниво је деконструкције самог модела. На овој равни посматрања долази до *распада* читаве структуре, до декомпозиције тријаде Logos – Physis – Nomos. Тачку распада, тврди он, ми смо већ прошли. *Па шта је онда остало*, можемо да упитамо?

Остао је модел, одговара Бодријар. Остала је матрица као форма реверзибилности, цикличног поништавања, унакрсног укидања времена и простора, резмене и акумулације, линеарности и поретка: форма уништења, смрти.

Током историје, представе су почивале на стварности, оне су театризовале стварно, објекте, референцијале природе. Данас, у ери космичких симулација, у ери цепања атома, оперисања на нивоу нанометарских величина, чак и матрица Logos – Physis – Nomos, је

превазиђен, застарео концепт: Као шема још постоји у култури и традицији, обичајности и етици. Прошлости.

168

Тријада Logos – Physis – Nomos није ни лажна, ни неистинита, нити је тако треба тумачити, њена функционалност једино све мање допире до нас: јер бива затрпана медијским садржајима супериорних нано-технологија, дискурзивним опозитима који врше функцију стварног.

„Ако смо некад могли најлепшом алегоријом симулације сматрати Борхесову басну у којој картографи царства изграђују његову карту тако детаљно да она на крају веома тачно покрива целу територију (али се са опадањем царства та карта мало по мало крза и пропада, тако да се од ње могу разабрати још само неки парчићи у пустињи) – та басна је за нас превазиђена и поседује још само дискретни шарм другоразредних симулакрума.

Данас апстракција није више апстракција карте, дупликата, огледала или концепта. Симулација није више представа неке територије, неког референцијалног бића, неке супстанце. Она је производња, помоћу модела, нечег стварног без порекла и стварности: нечег надстварног. Територија више не претходи карти и не наивљава је. Сада карта претходи територији – као прецесија симулакрума – она је та која зачиње територију тако да – ако се треба вратити поменутој басни – данас остаци територије полако труну на површини карте. Остаци стварног, а не карте, још постоје ту и тамо у пустињама које не припадају царству, него су наша пустиња. Пустиња самог стварног.“¹³

То је вирусни ступањ симулације, зона у којој вредност пута потпуно празна, без референта, икаквог објекта. Информације се продукују по законима вероватноће, линеарним и експоненцијалним функцијама,

¹³ Бодријар, Ж, *Симулакруми и симулација*, Светови, Нови Сад, 1991. Стр 5.

вештачким путем конструисаних модела. Улогу Physis-a преузео је Logos. Стварно више не претходи представи, сада представа претходи стварности. Догађаји су симулације!

„Тако свугде живимо у свету који чудно личи на свој оригинал – ствари су у њему замењене по сопственом сценарију. Али то што их замењује не значи, као у традицији, њихову блиску смрт – оне су већ очишћене од своје смрти, још боље него за свог живота, ведрије су, аутентичније, у светлости свог модела као лица дотерана у погребним предузећима.“¹⁴

Тријада Logos – Physis – Nomos постоји понегде још, међу нама, у сенкама, дубокој тами, једва да њен одраз и назиремо од новог модела, тријаде Logos – Logos – Nomos која је увелико превазишла границе планетарног.¹⁵

¹⁴ Бодријар, Ж, *Симулакруми и симулација*, Светови, Нови Сад, 1991. Стр 15.

¹⁵ Све до средине двадесетог века појам сателит се користио за означавање небеских тела која круже око других (масивнијих) небеских тела, баш на начин на који Месец облеће око Земље. Данас се, међутим, у употреби користе два изведена појма – природни сателити и вештачки сателити. Природни сателити, који су преузели дато значење, и вештачки, који указују на структуре које су лансиране у орбиту од стране човека (људски сателити). Први вештачки сателит лансиран је далеког 4. октобра 1957 године, са називом Спутник 1 (Рус: пратилац; сапутник), од стране Совјетског Савеза, а у част Октобарске револуције. То је био и први примерак из серије назване Спутник програм, космичког програма, у то време, једне од две суперсиле у свету. Његово лансирање, уједно је означило и почетак Хладног рата. Животни век Спутника 1, првог сателита послатог у орбиту конструисаног људском руком, није био дуг. Сачињен од алуминијума, магнетијума и титанијума, лоптастог облика пречника 58 цм, испуњен инертним гасом под одређеним притиском, и са четири штап антене, пуне три недеље је слао радио сигнале на фреквенцијама од 20.005МХз – 40.002МХз, након чега су му се испразнили акумулатори. Кружио је на 250 километара од земље брзином од 29000 километара на час пуна 93 дана, након чега је зашао у гушће слојеве орбите у којима је нестао. Трећег новембра 1957 године у орбиту је лансиран Спутник 2, други сателит Совјетске Уније, и први сателит који је икада понео живот са земље у орбиту. Реч је о чувеном псу по имену Лајка.

Фрактална симулација је разрешење конфликта изазваног нескладом на релацији *Physis – Nomos*, који је кроз епохе постајао све израженији. Човек измештањем из модела стварне стварности прелази у домен виртуелне стварности¹⁶, односно надстварности¹⁷.

3. ЗАКЉУЧАК: ПОСТМОДЕРНА ФРАГМЕНТАРНОСТ. – *Дизиниленд* је савршен модел свих врста испреплетених симулакрума, каже Бодријар. То је, пре свега, једна игра илузије и фантазма у којој се бришу границе између *стварног* и *имагинарног*, једна бајковита језичка игра, претрпана симболима и минимизирана до те мере да се може сместити у главу сваког појединца, да се може увући у сваки џеп, транцендентовати у дигитални код платне картице.

Спутник 5, такође знан и као Корабл – Спутник 2, био је први вештачки сателит конструисан да понесе жива бића у орбиту, али и да их безбедно врати на Земљу. Лансиран 19 августа 1960, са собом је понео два пса, два пацова, 40 мишева и различите биљне културе. Осим тога, био је опремљен и телевизијском камером која је снимала његову „посаду“. Мисија је била краћа од ранијих, трајала је само један дан, и сви чланови Корабл – Спутника 2 су је преживели.

Експлорер 1, назив је првог сателита Сједињених Америчких Држава. Као одговор на совјетски Спутник програм, Експлорер 1 је лансиран 31 јануара 1958 године, и то је био први сателит конструисан да издржи Вен Аленов Радијацијски појас. Конструисан на Калифорнијском институту за технологију (Цалифорниан Институте оф Тецхнологи) и уз подршку Џејмса Ван Алена (Van Allen) са Ајова универзитета (University of Iowa), тежио је близу четрнаест килограма (13, 97 kg).

Експлорер 1 је престао са трансмисијом 23 маја исте године, када су му се батерије потпуно испразниле, али је остао у орбити више од 12 година. Пао је у Пацифик 19 марта 1970.

Уједињено краљевство је свој први сателит лансирало 1962 године, исте године, свој сателит је лансирала и Канада. Две године касније свој први сателит лансира Италија, а годину дана након тога и Француска.

Од тада, па до данас, у орбиту је лансирано на хиљаде сателита. Своје космичке програме развиле су многе земље.

¹⁶ Милетић, М.

¹⁷ Бодријар, Ж.

Природа више није узор, идеал за човека са краја XX и почетка XXI века. Традиције и културе нестају са светске позорнице, нови обрасци понашања смењују дотрајале. Природа бива усисана од стране моћних медијских система, увучена у процес симулације уз помоћ својих операторних двојника, програмибилних структура са свим одликама стварног. У оквиру владајуће језичке игре синонимије, „*physis*“ постаје само једно од коначних исходништа, једна алтернација реалности у читавој лепези могућих алтернација.

Стварност постаје чист сопствени симулакрум, производ модела који категоријама стварности влада.

2012. године, чак и Дизиниленд бива превазиђен, застарео, и баш као и Борхесова басна о картографима царства, поседује још само дискретни шарм *другоразредних* симулакрума. Токио, Хонг Конг, Пекинг и Шангај, Њујорк, Лондон, Париз и Москва – *мегаполиси* нашег времена. Какве илузије сви ти градови носе, какве представе: 2Д, 3Д, 6Д, 9Д? Растућа, несагледива мрежа симбола и знакова у коју су појединци уроњени да проживе свој живот, да се транцендентују изнова и изнова, симулирају све што дотакну разумом.

У оквиру разматрања дела Жана Бодријара, критика се фокусира на проблем *симулације*, као процеса производње надстварности од стране моћних медијских система базираним на новим технологијама.

Бодријар тврди да се киша информација може тумачити као изузетно висок ниво несклада између „*physis*“-а и „*nomos*“-а, јер се нови искази све више доносе на основу медијске презентације „*physis*“-а, а не самог „*physis*“-а.

Ако се треба вратити поменутој тријади *logos-physis-nomos*, онда можемо рећи да се та тријада симулацијом трансформише у шему *logos-logos-nomos*, где друга, нова тријада преузима улогу старе.

Такве исказе који праве раскид са природом можемо назвати *дискурзивни симулакруми* – који уместо „*physis*“-а садрже представу природе, репрезентацију. Њих никако не можемо тумачити као лажне исказе, исказе који *a priori* не одговарају природи, али их по истом принципу не можемо прихватити ни као природу – јер они нису настали природним путем, већ их је компоновао човек.

Њихов настанак је плод размене, трансфера вредности између природе и њених симбола. Због тога Бодријар каже да је простор симулације простор који не припада ни стварности ни истини. Тај замишљени простор је *закривљен*, или другим речима *ишчашен*, услед деловања спреге чинилаца, матрице која је кадра да се репродукује небројено пута. Пошто је кадра да се репродукује без референта, постаје сама себи довољна. Преко самодовољности модел постиже херметизам.

Читав свет је постао Дизниленд.

Бескрајна језичка игра из угла владајућих дискурса у којој се стварност замењује за знак.

ЛИТЕРАТУРА

- БАРТ, Р, *Књижевност, митологија, семиологија*, Нолит, Београд, 1971.
- БАЛ, Ф, *Моћ медија: мандарин и трговац*, Клио, Београд, 1997.
- БАЊАНИН, М, *Комуникациони дизајн пословне кореспонденције*, Мегатренд универзитет примењених наука, Београд, 2002.
- БОДРИЈАР, Ж, *Симболичка размена и смрт*, Дечије Новине, Горњи Милановац, 1991.
- БОДРИЈАР, Ж, *Симулакруми и симулација*, Светови, Нови Сад, 1991.

- БОДРИЈАР, Ж. (1994): *Друго од истог*, Ларис, Београд.
- БОДРИЈАР, Ж. (1995): *Илузија краја*, Рад, Београд.
- БРИГС, А, и КОБЛИ, П, *Увод у студије медија*, Цлио, Београд, 2005.
- ДЕ СОСИР, Ф, *Опита лингвистика*, Нолит, Београд, 1989.
- ЕКО, У, *Границе тумачења*, Пандеа, Београд, 2001.
- ЕКО, У, *Казати готово исту ствар*, Паидеа, Београд, 2011.
- ИНГЛИС, Ф, *Теорија медија*, Барбат, Загреб, 1997.
- Група аутора, *Годишњак Факултета за културу и медије Мегатренд универзитета у Београду: комуникације, медији, култура*, Мегатренд универзитет, Београд, 2010.
- Група аутора, *Годишњак Факултета за културу и медије Мегатренд универзитета у Београду: комуникације, медији, култура*, Мегатренд универзитет, Београд, 2011.
- Група аутора, *Годишњак Факултета за културу и медије Мегатренд универзитета у Београду: комуникације, медији, култура*, Мегатренд универзитет, Београд, 2012.
- GOODY, J, & WATT, И, *The consequences of literacy*, Cambridge University Press, 1972.
- КАНТ, И. (2012): *Критика чистог ума*, Дерета, Београд.
- КЕЛНЕР, Д, *Медијска култура*, Клио, Београд, 2004.
- КИН, Џ, *Медији и демократија*, Филип Вишњић, Београд, 1995.
- КУПЕР, Е, Д, *Светска филозофија*, Светови, Нови Сад, 2004.
- ЛОРИМЕР, Р, *Масовне комуникације*, Цлио, Београд, 1998.

- МЕКЛУАН, М, *Познавање опитила човекових продужетака*, Нолит, Београд, 1971.
- МАКЛУАН, М, *Гутенбергова галаксија*, Нолит, Београд, 1973.
- МИЛЕТИЋ, М, *Менаџмент медија*, Факултет за мала и средња предузећа, Београд, 2003.
- МИЛС, Р, *Знање и моћ*, Вук Караџић, Београд, 1969.
- ПАВЛОВИЋ, М, АЛЕКСИЋ, М, ШИЉЕГ, Д, *Оглашавање у медијима*, Мегатренд универзитет, Београд, 2008.
- ПРАЈС, С, *Изучавање медија*, Клио, Београд, 2009.
- РАДОЈКОВИЋ, М. и Ђорђевић, Т, *Основе комунологије*, Факултет политичких наука и Чигоја штампа, Београд, 2001.
- РЕГ, Д, *Односи с медијима*, Клио, Београд, 1996.
- РОРТИ, Р, *Консеквенце прагматизма*, Нолит, Београд, 1992.
- ВУКСАНОВИЋ, Д, *Филозофија медија: онтологија, критика, естетика*, Чигоја штампа, Београд, 2007.
- ТОМИЋ, З, *Комунологија*, Београд, 2003.
- ЋАЛОВИЋ, Д, *Увод у теорију медија*, Мегатренд факултет, Београд, 2009.
- ФИДЛЕР, Р. (2004): *Медиаморфозис*, Клио, Београд.
- ФИСК, Џ, *Популарна култура*, Клио, Београд, 2001.
- ФУКО, М. (2007): *Поредак дискурса*, Карпос, Лозница.
- ФУКУЈАМА, Ф, *Наша постхумна будућност*, Цид, Подгорица, 2003.

SUMMARY. - The power of the theatricalization of reality accompanied with the use of the information technology of XXI century suggests the need of rethinking of

the media content in its totality as a discursive opposite of the nature, and the whole Universe. The reality is constructed by modeling, by miniaturization of cells that are capable to reproduce themselves many times (Baudrillard). The process of reproduction – the production of the reality – exists under the control of the order of the spoken and written word, which controls them by means of the principles of selection, organization and distribution of the statement - within the sustainable frame of desire, power and knowledge (Foucault). Symbolic reality as a product of society can be considered as a kind of Universe – the Media Universe – the opposite of the whole nature. And as the laws of physics govern in the physical world – the concept of the symbolic order is governed by the discourse. The whole system is sustainable on the basis of the rules contained in the language: 1) the relation between sign and object, 2) the rules of formation and transformation of the signs, and 3) their application in practice. Therefore, we can say that man exists simultaneously in two realities: physical and symbolic. Early twenty-first century society can be interpreted on the basis of the theoretical views of two celebrated authors: as a society of the fractal stage of discursive simulations. The paper begins with a brief overview of development of the communication systems through the ages.

Бранковић, Зоран, рођен 1973. године, Ради на Универзитету Мегатренд у Београду

Прегледни рад

УДК: 94(497.11) "1912/1913"

Рецензенти: др Радмило Маројевић, редовни професор; др Милан Д. Јовановић, ванредни професор

Irena Popović Grigorov ¹

176

(NE)KULTURA MEĐUNARODNIH ODNOSA I
OFANZIVNI NEOREALIZAM DŽONA MIRŠAJMERA

I. POPOVIĆ GRIGOROV

U ovom radu biće izloženi rezultati istraživanja najvažnijih pretpostavki i problematizovanje, u komparativnom kontekstu, jedne od najuticajnijih teorija međunarodnih odnosa u novije vreme - ofanzivnog neorealizma - u svetlu naučnih radova jednog od vodećih mislilaca u oblasti teorije međunarodnih odnosa današnjice, profesora političkih nauka na Univerzitetu u Čikagu - Džona Miršajmera. Od drevnih vremena do danas ljudi su razmišljali o protivrečnoj prirodi sveta oko sebe, koji, poput starog boga Janusa, ima dva potpuno različita lika, čiji sadržaj - rat i mir - ispunjavaju i obeležavaju život čovekov i opstanak njegovog društva. U spisima starih vremena, kao i u najnovijim knjigama i člancima uvaženih profesora i teoretičara međunarodnih odnosa i bezbednosti, zabeležena su promišljanja o tome koliko su čovek i država sigurni - bezbedni i kako da se svetski mir i bezbednost na najbolji mogući način čuvaju, i kako ih nekultura međunarodnih odnosa ugrožava.

Ključne reči: kultura međunarodnih odnosa, realistička teorija međunarodnih odnosa, ofanzivni neorealizam, bezbednosna kultura, nacionalni interes

1. UVOD. – Savet bezbednosti Ujedinjenih nacija je najvažnije telo te institucije. Zadužen je za održavanje mira i bezbednosti među narodima. Dok ostali organi Ujedinjenih nacija samo daju preporuke vladama zemalja članica, Savet bezbednosti ima ovlašćenja da donosi odluke koje vlade zemalja članica moraju poštovati, kako stoji u Povelji Ujedinjenih nacija. Suština postojanja međunarodnih odnosa je čuvanje svetskog mira, kao najveće vrednosti

IRENA POPOVIĆ GRIGOROV

savremenog čovečanstva. Kao što postoji „politička kultura“ i „bezbednosna kultura“, podrazumeva se da postoji i potreba za kulturnim međunarodnim odnosima, zasnovanim na teorijama koje bi bile naučno (politikološki) i etički (humano) zasnovane kako bi se čuvao svetski mir i obezbedilo da države ne realizuju svoje strateške interese na štetu drugih država i naroda.

Mnogi teoretičari političkih nauka na svoj način su definisali potrebu za postojanjem teorija međunarodnih odnosa. One, pre svega, pomažu u nastojanju da se stvarnosne činjenice organizuju, sistematizuju i tako učine upotrebljivijim u razumevanju i analizi sveta u kome živimo, kao i za donošenje konkretnih odluka (političkih, vojnih, bezbednosnih...). Pomoću njih oni koji se bave tom oblašću opisuju međunarodnu stvarnost, predviđaju događaje i preporučuju akterima međunarodnih odnosa kako da se ponašaju u datoj stvarnosti. „Teorije uopštavaju politiku i objašnjavaju obrasce koji se pojavljuju tokom vremena ili na više mesta u isto vreme. Teorije su u srcu političkih nauka.“

Kegli i Vitkopf smatraju da je „teorija - skup hipoteza razvijenih da opišu, objasne ili predvide pojave i daju preporuke (recepte) o tome kako pozitivne promene treba da budu isplanirane da bi se ostvarili određeni etički principi.“ Prema Smitu i Bejlisu, „teorija je neka vrsta sredstva za pojednostavljivanja koje vam dopušta da odlučite koje su činjenice bitne a koje ne.“ Kenet Volc teoriju definiše „kao sliku, mentalno formiranu, o ograničenom području ili domenu aktivnosti. Teorija oslikava organizaciju područja i veze između njegovih delova. Neograničeni materijali bilo kog područja mogu biti organizovani na bezbroj načina. Stvarnost je složena; teorija je jednostavna. Pojednostavljivanjem, teorije uvode suštinske elemente u igru i pokazuju odnose uzroka i međuzavisnosti - ili predlažu gde da se oni traže.“ Mnogi se slažu u tome da neorealističke teorije pokušavaju da objasne ishode međudržavnih aktivnosti - ratove između velikih sila, stvaranje i trajanje saveza ili verovatnoću saradnje među državama (Kenet Volc, Čarls Glaser, Robert Džervis, Randal Šveler, Džon Miršajmer i drugi).

¹ irena.popovic@yahoo.com

2. REALISTIČKA I NEOREALISTIČKA TEORIJA. – U uvodu svoje knjige *Tragedija politike velikih sila* i Miršajmer razmatra pitanje potrebe teorija međunarodnih odnosa, polazeći od toga da niko ne bi mogao da razume svet u kom živi ili da donese dobre odluke bez teorija i da se svi teoretičari i praktičari međunarodne politike oslanjaju na teorije kako bi shvatili okruženje u kojem žive. One, međutim, imaju ograničenu moć jer ne mogu da objasne sve pojave u međunarodnoj stvarnosti.

Najpoznatija teorija međunarodnih odnosa jeste realistička teorija. Bila je preovlađujuća teorijska tradicija od kad je su međunarodni odnosi postali akademski predmet, naročito tokom hladnog rata. Međutim, realizam ima mnogo dužu istoriju. Tako se elementi i obrasci realizma u poimanju odnosa među državama nalaze kod raznih mislilaca, od drevnih vremena do danas. Klasični, doktrinarni realizam se naziva i realizmom ljudske prirode koja se shvata kao objektivno određujući okvir ponašanja država: ljudi teže moći (jer je to imanentno ljudskoj prirodi), kao i država. Realistička teorija je bila dominantna tokom Hladnog rata upravo zato što je nudila jednostavna i moćna objašnjenja rata, vojnih saveza, imperijalizma, prepreka i saradnje i drugih međunarodnih pojava tog vremena. Iz realističkog „šinjela“ proistekle su mnoge teorijske struje ili grane, koje imaju tri zajedničke odlike: usredsređenost na državu (ova odlika predstavlja jezgro realizma; država je glavni subjekt međunarodnog sistema, svi ostali akteri svetske politike imaju manji značaj; najvažnija je bezbednost države); opstanak (prvenstveni cilj države je opstanak, sve što čini - čini da bi opstala; opstanak je vrhovni nacionalni interes kojem su privržene sve nacionalne vode; svi ostali ciljevi su drugorazredni) i samopomoć („U međunarodnoj politici Bog pomaže samo onima koji pomažu sebi“ - Miršajmer). Anarhična struktura međunarodnog sistema „ne dozvoljava“ prijateljstvo, poverenje i čast. Zbog nedostatka centralnog autoriteta, države su prinuđene da se same pobrinu za sopstvenu bezbednost.

Ključne zamisli i pojmovi u realističkom i neorealističkom shvatanju bezbednosti su: Anarhija u međunarodnim odnosima, hijerarhija u unutrašnjim odnosima; Anarhičan sistem - analogija između pojedinca u prirodnom stanju i države; Država; Moć i borba za moć; Bezbednosna dilema; Ravnoteža snaga; Sposobnosti (pri čemu se pretežno misli na vojne); Dvostruki moralni standardi; Etika odgovornosti; Međuzavisnost; Hegemonija i teorija hegemonije stabilnosti.

Ključni pojam i moto realističke teorije - *borba za moć* - odredio je jedan od glavnih mislilaca klasičnog, doktrinarnog realizma - Hans Morgentau u podnaslovu svoje knjige *Politics among Nations*. Taj autor je definisao međunarodnu politiku kao borbu za moć. Ona je večna i nepromenljiva jer je takva i ljudska priroda. Čovek je zao i po prirodi i teži moći, odnosno da poveća svoju moć na štetu drugih. U tome se ne razlikuje od država. Zato se klasični realizam naziva realizmom ljudske prirode. To nije novo, ni autentično shvatanje, zastupali su ga mnogi mislioci tokom istorije. Prema ovoj teoriji, osnovni odnos između država na međunarodnoj sceni jeste nadmetanje i sukob. Ako država nije nadmoćna, ona teži postizanju *ravnoteže snaga*, koja je ključna ustanova realističke teorije. Budući da je cilj država u međunarodnim odnosima dostizanje moći, bezbednost se shvata prvenstveno kao moć i nalazi se na preseku između pretnji i sposobnosti da se na pretnju odgovori.

Neorealistička teorija je preuzela neke tipično realističke zamisli i koncepte, kao što je *nacionalni interes*, bilo da je shvaćen objektivistički - kao nepromenljiv u vremenu i prostoru, ili subjektivistički - kao nešto što zavisi od dogovora onih koji odlučuju na spoljnopoličkoj ravni. Otac klasičnog realizma Morgentau kaže da je nacionalni interes „zvezda vodilja državne politike“ i da je „nesvodivo jezgro nacionalnog interesa“ - nacionalna bezbednost. Blizak im je i koncept *bezbednosne dileme*, za koju Robert Džervis, profesor međunarodnih odnosa na Univerzitetu Kolumbija, kaže da je čine postupci pomoću kojih jedna strana, jedna država, pokušava da povećava svoju bezbednost istovremeno smanjujući bezbednost drugih. Takvo ponašanje država obeležilo je

hladnoratovske međunarodne odnose.

180

Teoriju neorealizma ili strukturalnog realizma zasnovao je Kenet Volc, u svojoj knjizi *Teorija međunarodne politike* iz 1979. godine. Kada se pojavila, ta teorija je „unela 'svežu krv' u već tada anemičnu realističku paradigmu koja je sve manje bila u stanju da daje uverljive odgovore na izmenjenu međunarodnu stvarnost. Volcova teorija je u velikoj meri pomogla realističkoj teoriji međunarodnih odnosa da zadrži potrebne veze sa realnošću...“. Tom svojom teorijom Volc je stekao svetsku slavu i svrstan je među vodeće istraživače međunarodnih odnosa druge polovine XX veka. Prevazilazeći individualni nivo, nivo psihologije, odnosno ljudske prirode, karakterističan za klasični realizam i u istraživanju uzroka sukoba, rata i mira, Volc polazi od teze da struktura međunarodnog sistema opredeljuje države da se bore za moć. Ta struktura je anarhična jer nema neke središnje vlasti i, kao takva, ona nagoni države da se staraju o sopstvenoj bezbednosti primenjujući *samopomoć*, koja postaje osnovni princip neorealističkih teorija. Na taj način Volc prvi povezuje bezbednost i moć. On prvi uvodi pojam *struktura*, objašnjavajući strukturu međunarodnog sistema pomoću njenih elemenata: *načina organizacije vlasti* (u spoljnim odnosima vlada anarhija, a u unutrašnjim hijerarhija) i *raspodele moći u međunarodnom sistemu* (koji je bipolaran). Razmišljajući o spoljnim odnosima, Volc dolazi do zaključka da među političkim jedinicama međunarodnog sistema ne postoje razlike (jedinice međunarodnog sistema su funkcionalno slične suverene države, pa su njihove razlike /unit-level variation/ nebitne za objašnjenje ishoda u odnosima među državama). Da bi opstale, države moraju da liče jedna na drugu i da obavljaju iste funkcije. Zato su neorealisti smatraju da nije bitno ko predvodi takve države, niti da li su demokratske ili autokratske, već se one razlikuju samo u veličini i kapacitetima (količini moći) koje poseduju.

Dakle, glavni cilj države je opstanak, a ne moć, i zato ona mora da se ponaša prema pravilima sistema, strukture. Države treba da sačuvaju svoje pozicije u sistemu i ne treba da razmišljaju u obrascu bezbednosne dileme. Ovo

su glavne pretpostavke defanzivnog neorealizma Keneta Volca. U svom teorijskom razmatranju, Miršajmer je polemisao sa nekim Volcovim pretpostavkama i otišao korak dalje - u ofanzivni neorealizam. Neorealizam usvaja i varira osnovne pretpostavke klasičnog realizma, manje ili više se udaljavajući od njega, kao što i ofanzivni neorealizam predstavlja korak dalje u odnosu na neorealističku teoriju, što je generalna hipoteza ovog rada.

3. TEORIJA OFANZIVNOG NEOREALIZMA. – Ofanzivni neorealizam je jedna od dve strukturalne (ili moderne) realističke teorije. Najznačajniji predstavnik te teorije je Džon Miršajmer. U ofanzivnom neorealizmu, kao i u drugim neorealističkim teorijama, polazi se od teze da odnose među državama na međunarodnoj sceni određuje anarhična struktura u međunarodnim odnosima, koja opredeljuje države da se bore za opstanak, a ne za moć, kao što tvrde klasični realisti. Za bezbednosno nadmetanje između velikih sila kriva je, dakle, anarhija, a ne ljudska priroda, kako tvrde klasični realisti poput Hansa Morgentaua. „Nadmetanje u bezbednosti je jedina stalna i nepromenjiva crta, a ratovi su poput kiše u prirodi, uvek prisutna mogućnost u životu anarhičnog međunarodnog sistema država.“

Za razliku od druge strukturalne realističke teorije - defanzivnog neorealizma, ofanzivni neorealizam ističe da države nisu zadovoljne količinom sile kojom raspolažu, zbog čega nastoje da za sebe obezbede što je moguće više moći - hegemoniju (regionalnu ili globalnu) jer je to najbolji način da osiguraju sopstvenu bezbednost. Ukratko - prema jednoj teoriji, defanzivnom neorealizmu, države su *security maximizers*, prema drugoj, ofanzivnom neorealizmu - države su *power maximizers*. Takođe, te dve teorije se razlikuju i na osnovu koncepta apsolutnih/relativnih dobitaka. Prema defanzivnom neorealizmu, država treba da uđe u sve bezbednosne aranžmane u kojima može da ostvari dobitak, nezavisno od toga koliki (apsolutni dobitak).

S druge strane, Miršajmerov ofanzivni neorealizam pokušava da objasni ponašanje pojedinih država u anarhičnom svetu, u kome ne mogu da računaju na pomoć drugih jer moraju da imaju u vidu da mogu da budu prevarene. Prema tome, države mogu da se oslone samo na sebe, mogu da opstanu samo ako maksimalno povećaju moć, treba da teže relativnim dobicima. To znači da treba da treba da uzmu moći onoliko koliko mogu, što je ostvarljivo samo ako ulaze u bezbednosne aranžmane u kojima mogu da ostvare najveću moguću količinu moći. Drugim rečima, *države treba da uzmu onoliko moći koliko mogu jer samo maksimalna moć garantuje maksimalnu bezbednost.*

Miršajmer je svoje najznačajnije tekstove napisao u vreme posle Hladnog rata, kada su mnogi teoretičari smatrali da će u međunarodnim odnosima najzad zavladati racionalno ponašanje koje će doneti mir. On je, međutim, u svom tekstu „Back to the Future: Instability in Europe after the Cold War“, detaljno ispitivao posledice kraja Hladnog rata po Evropu, naročito posledice fundamentalne promene - prelaska bipolarnog poretka, koji je u Evropi vladao od kraja Drugog svetskog rata, u multipolarni. Njegovo stanovište je pesimistično: decenije koje će uslediti posle Hladnog rata možda neće biti nasilne kao prvih 45 godina 20. veka, ali neće doneti ni očekivani mir. „Sukobi posle hladnog rata, razdoblja koje Miršajmer ocenjuje kao istorijsko doba mira i stabilnosti, izbijaće uglavnom zbog etničkih, verskih i nacionalnih suprotnosti“. Stabilnost će ugroziti nestanak Rusije kao evropske supersile i podela moći na nekoliko velikih sila u Evropi, uz uklanjanje velikih arsenala nuklearnog oružja iz srednje Evrope, što je doprinosilo stabilnosti i imalo miroljubive političke efekte. Prema njegovom mišljenju, bipolarni sistem obezbeđuje ravnotežu snaga, koja je narušena novonastalom poslehladnoratovskom multipolarnošću, kojom je povećan rizik od rata.

Svoju teoriju ofanzivnog neorealizma Miršajmer je razvio u knjizi *Tragedija politike velikih sila*. To je njegova najznačajnija knjiga, remek-delo ove teorije, koje je objavljeno 2001. u Njujorku, a na srpski jezik prevedeno 2009.

godine. Već u predgovoru ove knjige, autor ističe svoje iskustveno duboko ukorenjeno mišljenje i jednu od glavnih teza ofanzivnog neorealizma da će u novom milenijumu krug nasilja biti nastavljen, da mir neće biti moguć jer se „velike sile plaše jedna druge i zbog toga se nadmeću za moć“. Postoji mnogo dokaza da su izgledi za trajni mir i nestanak nebezbednosnog nadmetanja i rata između velikih sila neosnovani i jalovi. To su objektivni dokazi - veličina vojnih snaga koje još uvek u mnogim delovima sveta drže velike sile, pri čemu se pre svega misli na Sjedinjene Američke Države (SAD), ali i subjektivni, psihološki znakovi - duboko usađeni strahovi u odnosima između velikih sila.

Teorija ofanzivnog neorealizma tvrdi da se iz tog straha rađa potreba države da povećava svoju moć na račun drugih država, da povećava što je moguće više svoj udeo u raspodeli svetske moći. Ta želja ne jenjava, nego stalno raste jer su velike sile u traganju za moći bezobzirne. Gde je tome kraj? Miršajmer navodi da je krajnji cilj globalna hegemonija, ali ne veruje da je ona moguća, što znači da su odnosi između država u međunarodnom poretku zauvek obeleženi takmičenjem i nestabilnošću. Ovaj veliki protivnik rata svet smatra da je vojnu silu dozvoljeno koristiti samo u slučaju krajnje nužde, odnosno da je rat „suprotan američkim nacionalnim interesima“ (konkretno navodeći slučaj rata u Iraku). S druge strane, on propagira da u surovom svetu u kome živimo samo maksimalna moć obezbeđuje maksimalnu bezbednost.

Autor u ovoj knjizi pokušava da nam pomogne da razumemo juče i danas i da predvidimo sutra u odnosima između velikih sila jer one, prema njegovom mišljenju, ostaju glavni akteri u međunarodnim odnosima i u 21. veku. Iako sumorno zaključuje da je takva situacija „istinski tragična“ i „deprimirajuća“, Miršajmer nam poručuje da svet treba da posmatramo onakvim kakav jeste, a ne onakvim kakav bi trebalo da bude, ako želimo da ga razumemo.

Miršajmer polazi od teorijskog stava da su „multipolarni sistemi koji sadrže izrazito moćne države - potencijalne hegemonije, najopasniji od svih“. Pri tom treba imati u vidu da su velike sile, prema shvatanju ovog autora, one koje

imaju „dovoljno vojnih efektivna da izdrže ozbiljnu borbu u otvorenom, konvencionalnom ratu protiv najmoćnije države u svetu“. To znači da treba da imaju izgleda u takvom ratu, a ne da moraju i da pobeđu. Miršajmer je, osim toga, u ovoj knjizi želeo da pokaže da je teorija značajna ne samo za shvatanje i savremenih odnosa, nego i za razumevanje zagonetki istorije međunarodne politike, imajući u vidu vreme od kraja 18. do kraja 20. veka. Ne manje važan cilj je da pokuša da uz pomoć teorije predvidi politiku velikih sila u 21. veku. Prema tome, ofanzivni neorealizam je pre svega deskriptivna, a zatim i preskriptivna teorija, kako i sam autor kazuje. Čini se kao da je taj sloj teorije značajniji u praktičnom smislu: „Države bi trebalo da se ponašaju onako kako ofanzivni neorealizam preporučuje jer on pokazuje najbolji način da se opstane u opasnom svetu.“ Delovi knjige *Tragedija politike velikih sila* najčešće nose naslove ključnih pojmova i pitanja na koja ofanzivni realizam daje ili treba da ponudi odgovore.

Da bi bolje osvetlio sopstvene teorijske stavove, Miršajmer se na početku osvrće na druge prestižne teorije međunarodnih odnosa, kao što su liberalizam, klasični realizam, defanzivni neorealizam, teorija demokratskog mira itd. Koristeći poređenje kao metod, on ubedljivo sugeriše preimущества teorije čiji je on zastupnik. Kao i najuglednija imena realističke teorije, kao što su Edvard Kar, Hans Morgentau i Kenet Volc (odnosno njihove misli iskazane u tri njihova dela - najznačajnije knjige realističke teorije: *Twenty Year's Crisis 1919-1939*, *Politics among Nations* i *Theory of International Politics*) - Miršajmer smatra da su teze liberalne teorije utopijske i da stvaranje i održavanje ekonomske međuzavisnosti, odnosno liberalnog ekonomskog poretka ne može da osigura bezbednost i mir. Neke liberalne teorije tvrde da međunarodne ustanove smanjuju mogućnost rata jer nameću pravila po kojima države treba da sarađuju. Realističke teorije, naprotiv, smatraju da međunarodni sistem ne dopušta saradnju između međunarodno-političkih aktera, da su jedino mogući vojni i dinastički savezi (klasični realizam). Teoretičari liberalnih teorija smatraju da u međunarodnom

sistemu postoje dobre i loše države i da su dobre one koje su osvojile demokratski poredak. Realisti, pa i neorealisti, međutim, veruju da sve države deluju prema istoj logici - nadmeću se, bore se za moć između sebe - nezavisno od vladajućeg političkog poretka. Ne razlikuju se po tome da li su dobre ili loše, nego po tome koliko imaju moći. Veoma je slikovita metafora Keneta Volca da su države iste, različite, bilijarske kugle koje se razlikuju samo po veličini, a štap koji ih pokreće jeste moć. Hegemonistička teorija stabilnosti, koja kombinuje neorealističke i neoliberalne elemente, tvrdi da međunarodni poredak može biti izgrađen na jednoj moćnoj državi, koja dominira zahvaljujući vojnoj i ekonomskoj nadmoći.

Miršajmer ističe da se ofanzivni neorealizam razlikuje u odgovoru na pitanje koliko moći države žele i od defanzivnog neorealizma, prema kome je glavni cilj država da očuvaju moć koju imaju, a ne da je uvećaju. Nasuprot tome, ofanzivni neorealizam tvrdi da je glavni cilj države da postane hegemon u međunarodnom sistemu. Razmatrajući ponašanje pojedinih država u međunarodnom sistemu, ovaj teoretičar posebnu pažnju posvećuje SAD. Ličnosti koje su obeležile politiku SAD, predsednici, ali i obični građani, nisu skloni pesimističkoj predstavi sveta i odnosa u njemu koju nude realističke teorije jer je ona u suprotnosti sa vrednostima američkog društva kao što su optimizam, individualizam, moral, nada i vera u pobeđu dobra nad zlom. Zbog toga su u SAD mnogo prihvatljivije liberalne teorije, koje nude bezbednost za pojedinca, optimizam, nadu da je mir moguć, da se saradnjom mogu prevazići razmišljanje i ponašanje u kategorijama vojne moći i nadmetanja.

4. BORBA ZA MOĆ. – Šta je moć? Ovo je takođe jedno od ključnih pitanja Miršajmerove teorije. On moć definiše kao „ništa više nego određena dobra i materijalna bogatstva koja država ima na raspolaganju“. Ne umanjujući, naravno, značaj moći, on smatra da na ishod, odnosno uspeh u sukobu odlučujuću ulogu ima ravnoteža bogatstava, naročito u dugotrajnim ratovima. U određivanju sadržaja pojma moć, on polemizuje sa Robertom Dalom, koji moć vidi kao „ishod interakcije među državama“, kao ravnotežu snaga. Dal, tako, tvrdi da „A ima moć

nad B do obima do kog A može da natera B da učini nešto što inače B ne bi uradio“. On se ne slaže sa Dalom i zaključuje: „Sigurno je da države pre žele da imaju više a ne manje moći u odnosu na svoje rivale jer što više bogatstva imaju na raspolaganju, verovatnije je da će pobediti u ratu. Ovo je, naravno, objašnjenje zbog čega države žele da maksimiziraju svoj udeo u svetskoj moći.“

Moć, međutim, ne treba izjednačavati sa ishodom jer se ishod, odnosno ravnoteža snaga, može videti samo posle sukoba. Osim materijalnih, i nematerijalni činioci, kao što su strategija i obaveštajni rad, na primer, mogu da prevagnu na račun jedne od strana u sukobu (navodi primere rusko-francuskog i Vijetnamskog rata, u kojima su materijalno slabije države pobedile one moćnije, jer su nematerijalni razlozi uticali na ravnotežu snaga). Miršajmer smatra da je za stvaranje vojne moći važan kvantitativni princip, odnosno moć se meri bogatstvom države i veličinom njenog stanovništva. Za to obrazuje jednostavnu jednačinu: velika sila = velika vojska = brojno stanovništvo. Država koja ima malobrojno stanovništvo, dakle, ne može da bude velika sila. Pre nego broj stanovnika, mera latentne moći države („društvena bogatstva koja su na raspolaganju državama prilikom izgradnje njihovih vojnih snaga“) predstavlja njeno bogatstvo, izraženo u bruto nacionalnom proizvodu (iako je tokom Hladnog rata Kina bila mnogoljudnija od SAD ili Sovjetskog Saveza, nije postala supersila). Vojna moć, tvrdi Miršajmer, ima ekonomsku moć. Osim toga, kod Miršajmera moć i strah predstavljaju nerazdvojivo dvojstvo. Koliko se velike sile plaše jedna druge, zavisi od raspodele vojne moći, odnosno ofanzivnih kapaciteta drugih velikih sila. Iz toga proizilazi da se velike sile plaše zemalja sa velikim ekonomskim i demografskim rastom, koji lako može da se pretvori u vojnu moć.

U asimetričnom svetu države nemaju dovoljno informacija da bi mogle da znaju namere drugih država niti mogu da predvide njihovo ponašanje. Mogućnost prevazilaženja stalne neizvesnosti i straha u međunarodnim odnosima Miršajmer vidi u bipolarnoj raspodeli moći, u kojoj ima manje straha nego u „uravnoteženoj multipolarnosti“ (multipolarnost bez hegemoni).

Zašto velike sile žele moć? U odgovoru na prvo ključno pitanje Miršajmer polazi od svojih osnovnih polazišta da „velike sile uvek traže mogućnost da steknu moć na račun svojih rivala, pri čemu je hegemonija njihov konačan cilj“ i da one „teže da maksimiziraju svoj udeo u svetskoj moći“. To proizilazi iz pet pretpostavki - hipoteza o međunarodnom sistemu, koje sadrže surovu predstavu o stvarnom svetu kao pozornici na kojoj se dešavaju odnosi među državama. To su:

1. Međunarodni sistem je anarhičan, što proizilazi iz činjenice da ne postoji više, vladajuće telo (središnja vlast) u međunarodnom sistemu.
2. Države poseduju ofanzivne kapacitete, zbog čega predstavljaju potencijalnu opasnost za druge države.
3. Države nikada ne mogu da budu sigurne u namere druge države.
4. Glavni cilj velikih sila je opstanak.
5. Velike sile su racionalni akteri.

Miršajmer ne tvrdi da iz ovih pretpostavki nužno proizilaze neprijateljstvo i agresija, ali na osnovu njih se stvaraju obrasci ponašanja država koji podstiču ofanzivno razmišljanje i ponašanje - to su: strah, samopomoć i maksimalno povećanje moći. U svetu kakav jeste nema mesta za *status quo* države. Velike sile imaju ofanzivne kapacitete i namere da se ponašaju agresivno u spoljnoj politici. Velike sile imaju revizionističke namere, sa ciljem da poboljšaju svoju poziciju. Ipak, to ne znači da su one „iracionalni agresori“ - one razmišljaju o tome kakvi su izgledi i kolika je cena agresivnog ponašanja. Države ne prezaju ni od toga da, ako je potrebno, lažno predstave stanje svojih vojnih kapaciteta (preuveličavajući na jednu ili na drugu stranu). Kao primer navodi obmanu koju je izveo Adolf Hitler. Kao i ostale realističke teorije, ofanzivni neorealizam uvažava logiku koncepta bezbednosne dileme, začaranog kruga anarhije u kome se kreću neizvesnost, strah i nadmetanje za moć. Baveći se konceptom hegemonije u međunarodnim odnosima, Miršajmer se poziva na

definicije hegemonu koje su dali Gilpin i Volfort, iz kojih zapravo proizilazi da je hegemon jedina velika sila u sistemu, supersila. Ako u sistemu postoji još neka velika sila, u sistemu ne postoji hegemon. Kao primer navodi situaciju u Evropi 19. veka, kada je postojalo pet velikih sila, pa nije moglo da bude hegemon, odnosno sistem je bio multipolaran. On smatra da je dominacija nad celim svetom, odnosno globalna hegemonija (samim tim i pozicija *status quo*) nemoguća jer je njen ograničavajući faktor „zaustavljajuća moć vode“, odnosno prenošenje, „projektovanje moći preko okeana“. Naime, razmišljajući tipično realistički, Miršajmer naglašava da je vojna sila - kopnena moć glavni atribut velike sile. Ali, da bi se osvojio svet, koji je velikim delom prekriven vodom, potrebni su brodovi ratne mornarice. Autor ovu tezu potkrepljuje, između ostalog, činjenicom da su SAD tokom Hladnog rata bile nadmoćnije nad Sovjetskim Savezom zbog toga što su imale moćnije pomorske snage.

Razmišljajući i savremenoj istoriji, Miršajmer sagledava da ni SAD danas nemaju status hegemonu; ipak, one su jedini regionalni hegemon. Zbog želje da očuvaju tu poziciju u međunarodnom sistemu, SAD preduzimaju sve mere da spreče druge velike sile da zadobiju takav status (što potvrđuje istorija odnosa SAD sa Sovjetskim Savezom, Nemačkom, Japanom).

5. STRATEGIJE OPSTANKA. – Već je rečeno da velike sile teže da maksimalno povećaju svoj udeo u svetskoj moći. One nastoje da promene svoju poziciju u međunarodnom sistemu, da promene ravnotežu snaga u svoju korist ili da, ako ništa drugo, onemoguće druge da ravnotežu snaga poremete na njihovu štetu. Za to države kotiste različite *strategije opstanka*. Miršajmer razlikuje dve vrste takvih strategija. Prve su strategije za sticanje relativne moći, od kojih je najznačajniji rat. Osim rata, on navodi i ucenu i strategiju „izazovi pa pusti krv“. Druge strategije se koriste za sprečavanje poremećaja ravnoteže snaga, odnosno za zaustavljanje agresora, a to su uravnotežavanje i prebacivanje odgovornosti. Postoji i koristi se i alternativa tim strategijama, a to su strategije i ponašanja popuštanja i svrstavanja uz jačeg, ali ovaj neorealista smatra da njih treba

izbegavati jer „remete logiku ravnoteže snaga“ i ne donose dobar ishod za stranu koja ih primenjuje. Politika popuštanja će opasnu stranu učiniti samo još opasnijom.

6. KONCEPT SVETSKOG PORETKA. – Još jedan veliki koncept u svekolikom, formalnom ili neformalnom, razmišljanju o međunarodnim odnosima jeste uspostavljanje svetskog poretka iz koga će proisteći svetski mir (večni mir Imanuela Kanta) i pravda. Jedan od ciljeva tog koncepta je stvaranje uslova da države budu bezbedne. S tim u vezi, „više puta je... istaknuto da nije glavni zadatak ravnoteže snaga da očuva *mir*, nego da zaštiti sâm međunarodni sistem i poredak da osvajanjem ne bude pretvoren u 'univerzalnu imperiju'.“ Međutim, polazeći od uverenja da velike sile uvek teže da uvećaju svoju moć, uprkos javnim govorima njihovih predstavnika, Miršajmer tvrdi da velikim silama nikada nije cilj da postignu ili sačuvaju mir. I kada izgleda da pokušavaju da spreče rat, one to čine iz duboko sebičnih razloga - iz straha da se ne promeni, da ne bude ugrožena njihova pozicija u sistemu. Drugim rečima, svetski mir je moguće postići jedino ako iz odnosa među državama nestanu nadmetanje i borba za moć. Ovaj teoretičar smatra da je sebično ponašanje supersila tokom Hladnog rata, Sovjetskog Saveza i SAD, obeleženo međusobnim nadmetanjem, omogućilo da u Evropi skoro pola veka traje jedan poredak u kome nije bilo šansi za svetski mir. U svom razmatranju o konceptu uspostavljanja svetskog poretka, on ne tvrdi da su za to odgovorne samo velike sile, već navodi i žalosnu istinu da i teoretičari i oni koji donose političke odluke u tome imaju svoj deo odgovornosti. Prvi ne mogu da se dogovore kako bi ta zamisao trebalo da se uobliči, a drugi ne mogu da se dogovore o praktičnom načinu da se ta (teorijski maglovita) zamisao/koncept sprovede. Za to navodi karakteristične primere iz istorije međunarodnih odnosa.

7. KULTURA SARADNJE MEĐU DRŽAVAMA. – Koncept saradnje, prema Miršajmerovom shvatanju, zavisi od relativnih ili apsolutnih dobitaka. On rečju

ne negira mogućnost uspostavljanja odnosa saradnje među državama, ali takvi odnosi imaju Velike sile, koje razmišljaju o tome da ne poremete ravnotežu snaga, sarađuju jedino kada mogu da ostvare relativnu dobit, odnosno koliko je (više) dobila u odnosu na druge učesnike bezbednosnih aranžmana.

Ostvarenje ovog koncepta ometa stalno nepoverenje među državama, koje proizilazi iz mogućnosti da budu prevarene. Zato on, ipak, zaključuje: „Nikakav nivo saradnje ne može poništiti dominantnu logiku bezbednosnog nadmetanja. Istinski mir, ili svet u kome se države ne nadmeću za moć, neće biti moguć sve dok međunarodni sistem bude anarhičan.“

8. ZAKLJUČAK. – Miršajmerova teorija ofanzivnog neorealizma obojena je „strukturno neotklonjivim pesimizmom“ (D. Simić). Jedini spas za opstanak države i očuvanje njene moći je u neprekidnom nadmetanju u moći, što znači u neprekidnom naoružavanju, jačanju vojne moći. Pristajući na takvo ponašanje, države se neminovno osuđuju na to da zauvek ostanu u Okudžavinom metaforičnom „krugu iscrtanom kredom“, u kome nikada neće prestati da vladaju neizvesnost i strah. Politički fatalizam Miršajmerovog neorealizma izložen je opravdanoj kritici, imajući u vidu da su međunarodnih aktera u promenjenim bezbednosnim okolnostima potražili i neke druge, različite puteve da bi prevazišli napetost i neizvesnost u spoljnopolitičkim odnosima. Koliko god da je Miršajmer ofanzivan u svojim shvatanjima, on je istovremeno zagovornik uvažavanja bezbednosne kulture u međunarodnim odnosima.

LITERATURA

Dragan R. Simić, *Nauka o bezbednosti - savremeni pristupi bezbednosti*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2002.

Dragan R. Simić, *Svetska politika*, Fakultet političkih nauka i Čigoja štampa, Beograd, 2009.

Miroslav Hadžić (prir.), *Reforma sektora bezbednosti - zbornik radova*, Institut G 17, Centar za civilno-vojne odnose, Beograd, 2003.

Steve Smith, John Baylis (prir.), *The Globalization of World Politics - An Introduction to International Relations*, Oxford University Press, New York, 2005.

Robert Jackson, Georg Sørensen, *Introduction to International Relations, Theories and approaches*, Oxford University Press, Oxford, 2003.

Edward Kolodziej, *Security and International Relations*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.

Džon Miršajmer, *Tragedija politike velikih sila*, Udruženje za studije SAD u Srbiji, Beograd, 2009.

John J. Mearsheimer, „The False Promise of International Institutions“, *International Security*, Vol. 19, No. 3 (zima 1994/1995).

John J. Mearsheimer, „Back to the Future: Instability in Europe After the Cold War“, *International Security*, Vol. 15, No. 4 (leto 1990).

John J. Mearsheimer, „Why We Will Soon Miss the Cold War“, *The Atlantic*, avgust 1990.

Hans Morgenthau, *Politics among Nations*, Knopf, New York (1948), 1975.

Russell Hardin, John J. Mearsheimer, Robert E. Goodin, Gerald Dworkin, eds. *Nuclear Deterrence: Ethics and Strategy* (Chicago, IL: University of Chicago Press, 1985).

John J. Mearsheimer, "Structural Realism," in Tim Dunne, Milja Kurki, and Steve Smith, eds., *International Relations Theories: Discipline and Diversity* (Oxford: Oxford University Press, 2006).

John J. Mearsheimer, „Conversations in International Relations - Interview with John J. Mearsheimer“ (Part I and Part II), *International Relations*, Vol. 20, No. 2 (2006).

John J. Mearsheimer, „Reckless States and Realism“, *International Relations*, Vol. 23, No. 2, jun 2009.

<http://mearsheimer.uchicago.edu.html>, <http://ire.sagepub.com>,

<http://belfercenter.ksg.harvard.edu>

http://muse.jhu.edu/journals/international_security

http://muse.jhu.edu/login?uri=/journals/international_security

SUMMARY. – John Mearsheimer is an American professor of Political Science at the University of Chicago. Mearsheimer is the leading proponent of offensive

realism theory. It is a structural theory which blames security competition among great powers on the anarchy of the international system, not on human nature. In contrast to another structural realist theory, the defensive realism, offensive realism maintains that states are not satisfied with a given amount of power, but seek hegemony for security because the anarchic makeup of the international system creates strong incentives for states to seek opportunities to gain power at the expense of competitors. Mearsheimer summed this view up in his 2001 book *The Tragedy of Great Power Politics*, which was translated to serbian language in 2009.

Поповић-Григоров, Ирена, 1962- Ради у Министарству одбране Републике Србије

Прегледни рад, УДК: 327

Рецензенти: проф. др Милан Д. Јовановић; проф. др Радмило Маројевић

Слободан Бранковић¹

САМООСЛОБОЂЕЊЕ ЈУГОИСТОКА ЕВРОПЕ

Балкански ратови 1912-1913. Нови погледи: догађаји и процеси

С. БРАНКОВИЋ

Овај текст је настао као резултат научног истраживања „Култура и цивилизација у савременој српској и европској историји“, с интердисциплинарним приступом. Садржи и нове погледе на догађаје и процесе уочи Првог светског рата, критички интониране у односу на стереотипе и митове о Балкану. Догађаји су се одвијали у духу крилатице „Балкан-балканским народима“. Борбом, не само на бојиштима, него и у политичком и дипломатском погледу, као и у сфери међународних односа, освојена је слобода после више векова османске владавине. У историјски кратком временском периоду остварено је самоослобођење Југоистока Европе. Оформљен је Балкански савез, планирана и изведена ратна дејства, постигнуте победе, ослобођена велика територија, чији су поједини делови постали проблем спорења и напада Бугарске на своје савезнице, Србију и Грчку. У Други балкански рат су ушле и Црна Гора и Румунија против Бугарске, као и османске трупе, повративши Једрене. Мир је наступио споразумом у Букурешту након пораза и молбе за примирјем од стране Бугарске.

Кључне речи: *Балкан, рат, мир, споразум, слобода*

БАЛКАНСКИ РАТ 1912.

С Берлинским конгресом 1878. наступиле су промене у односима великих сила које су имале далекосежан значај. Нарушена је равнотежа снага, на којој је почивао мир у деветнаестом веку, у коме, упркос кризама и

¹ Проф. Др Слободан Бранковић sbrankovic@yahoo.com

сукобима, као и слабостима дипломатија, свет није заратио. После Берлинског уговора, нестало је с међународне политичке сцене Тројни савез (Аустроугарска-Русија-Немачка), истовремено је уследило ново прегруписивање великих сила.

Победа Руског царства против троконтиненталног Османског царства у рату 1877-1878 изазвала је бојазан у Аустроугарској и Немачкој од њеног уплива на Балкан. Беч и Берлин су у Русији видели колоса са Истока коме су били наклоњени народи словенског порекла као ослоњу у борби за национално ослобођење, као и за уједињење и стварање сопствене државе. Немири на Балкану потресали су османски поредак, ионако у све дубљој кризи, поготово без корених реформи, које су у дугом периоду најављиване и изостајале, тако да нико више не би ни поверовао у њихово пропагандно лансирање. Да ли је уопште било могуће да се анахрона оријентална деспотија ревитализује најављиваним мерама, чије провођење не би ни долазило у обзир, и без додира вековне праксе насилне владавине, којој најзад није било лека. У лето 1912. у крвавим нередима у Кочанима, Беранама и Сјеници Срби су били највеће жртве. Албански побуњеници су ушли у Пећ, Приштину, Призрен и Скопље, што је значило најаву ширења покрета и распламсавања сукоба, а не њихово гашење. Нису утихнули ни немири на црногорско-османској граници, него су претили да прерасту у неминовну ратну конфронтацију. Зато се с османске стране приступило војним припремама, које су изазвале реакцију балканских држава. У знак протеста, оне су, 30. септембра 1912. провеле ратну мобилизацију. Балкански рат је био на помолу. Аустроугарска и руска дипломатија су се споразумеле да, као мандатарни Европе, упозоре нотом од 8. октобра 1912. балканске савезнице: нема промене територијалног статуса, без обзира на исход њиховог евентуалног рата против „Европске Турске“. Нота, међутим, није имала никаквог ефекта, као ни ранији покушај Француске и Италије да одврате балканске државе од ратног савеза.

Операцијама црногорске војске против османских трупа, управо истог дана кад је послата нота Аустроугарске и Русије, 8. октобра 1912. почео је Балкански рат. Представници Србије, Бугарске и Грчке упутили су ноту Порти и тражили реформе на македонском тлу под надзором балканских држава. Будући да је изостао одговор, војске ових земаља су кренуле у напад.

Ратни планови, однос снага, распоред, концентрација, морал, решеност војника за остварење циљева...били су на страни војски чланица Балканског савеза. Војне снаге држава Балкана бројиле су око 600.000(578.000) војника, мада су касније могле да нарасту (по неким а јесу) и на милион људи под оружјем. Биле су надмоћније два према један (2:1) у односу на расположиво бројно стање војске Османског царства за рат. У изради ратног плана војске Османског царства учествовао је немачки генерал von Der Golc, који је, полазећи од објективних процена, предложио да османска војска иде на првобитне положаје. Министар војске Османског царства, Назим-паша је преценио сопствене снаге, нарочито на вардарском и трачком бојишту, што се показало већ у првим борбама.

Балкански рат Србије имао је масовну подршку, можда као ниједан други у модерно време. Сви у борбу за коначно ослобођење „колевке српства“! Борбено расположење није обузело само становништво из Србије, него и српског живља из још неослобођених области. Из тих средина био је велики прилив добровољаца. Највише из Босне, Војводине и Далмације, одакле је упућивана и материјална помоћ, посебно у новцу и лековима. Сматрало се срамотом за онога ко би изостао из учешћа у великом делу ослобођења и испуњења косовског завета. Чули су се поклича „У бој за ослобођење старих српских престоница: Скадра, Раса, Призрена, Скопља!“. Балкански рат је назван и *светим ратом* (Јован Скерлић).

Војска Србије је, од свих војски балканских савезница, била најбројнија. Укупно под оружјем је било 402. 200 људи, што је представљало висок проценат у односу на број становника: 2. 922.000!

Официри су испољавали изузетну иницијативу и храбро држање, оглашавајући се командом за напад: „За мном!“. Балканске војске биле су усмерене на три одвојена ратишта, без да је постојао јединствен ратни план и ратна команда нити план координираног садејства. Војне команде балканских савезница су имале своје ратне планове и стратегијске циљеве против заједничког противника.

Бугарске снаге су кренуле у офанзиву према Тракији и Цариграду; грчке јединице су се упутиле према Егејској Македонији и Епиру, уз подршку домаћег становништва; војска Србије наступала је у више праваца: ка Вардарској Македонији, Новопазарском санџаку, Косову, Ћустендилу, потом ка Једрену и Албанији, управо проглашеној током Првог балканског рата. Савезничке војске имале су успеха на свим бојиштима.

План српске Врховне команде био је усаглашен с политичким циљевима: а) Прва армија под командом престолонаследника Александра Карађорђевића да продире ка Куманову и Скопљу; б) Друга армија под командом Степе Степановића да дејствује ка Ћустендилу; в) Трећа армија под командом Боже Јанковића да избије на Косово; г) Ибарска војска, предвођена Михаилом Живковићем, била је усмерена на Новопазарски санџак, с циљем спајања с црногорским снагама.

Прва армија војске Србије постигла је изузетно значајну победу у дводневној бици, 23. и 24. октобра 1912. на Куманову. Кумановска битка српске војске у многоме је одредила даљи ток рата, османски пораз. У одсудном моменту, када је изгледало да српској војсци нема спаса против османске Вардарске армије под командом Зеки-паше, мајор Војислав Николајевић изненада је устао на брисаном простору и са високо подигнутом заставом кренуо с војницима у јуриш. Куманово је освојено. Слављено је и као „Куманово за Косово“. Пут победе српске војске у рату био је отворен. Након два дана, 26. октобра српска војска је ушла у Скопље, стару српску престоницу. Наступ српских јединица продужен је потом ка истоку и југу. Средином новембра 1912, после победе код Монастира,

продрле су до Битоља, да би се потом убрзо спојиле с грчком војском код Флорине. Степа Степановић је притекао у помоћ бугарској војсци у борби за Једрене, изузетно важан град за овај део Османског царства. Продор јединица Треће српске армије успорен је отпором на Мердару. Током наступања према Косову наишле су на око 16.000 наоружаних Албанаца, који су одступили после првих већих борби. За кратко време српска армија је продрла у Нови Пазар и 25. октобра се спојила с црногорским јединицама. Након два дана ослободила је Приштину, 30. октобра и Призрен, а потом и Ђаковицу. У Грачаници је присуствовала свечаном богослужењу.

Михаило Живковић је успешно предводио Ибарску војску у Новопазарском санџаку, сусревши се код Пљеваља с црногорском војском. Српска војска је ослободила Косово и део Метохије почетком новембра 1912. остваривши ратни циљ: *ослобођење своје поробљене браће*. Српско становништво је у дугом периоду било изложено прогонима, насиљу и злочинима од стране Албанаца-муслимана, који су имали подршку османских власти из ланисламистичких побуда у процесу отоманизације поданика. У бежању са својих вековних огњишта налазило је спас, што је представљало својеврстан вид етничког чишћења српских територија, које су насељавали Албанци.

Од 1804. до 1912. број српских становника се смањивао за половину, а албанских удвостручио! Аустроугарска пропаганда је хушкала Албанце против српске војске. На то је одговорено са српске стране прокламацијама албанском покрету о миру и предаји оружја. Већина је одустала од сукоба, док су вође прешле на албанску територију. Косово је ушло у састав Србије, у лапски, призренски и приштински округ. Српска војска је за само месец дана ослободила територију од Ристовца до Битоља, потиснувши османске трупе и власт вишевековног владара. Тако је остварила оно чему су тежиле генерације предака, како се говорило, још од Косова!

Црногорске јединице су на јужном фронту ослободиле већи део Метохије, који је потом подељен на пећки и ђаковички округ. Црногорска војска, оријентисана ка јужном Јадрану, опседала је Скадар на Бојани и продрла до Медове.

Војска Грчке је, попут српске и црногорске војске, постигла значајне победе. После пробијања османске одбране код Сарантапороса и Селфице, опколила је Јанину, продужила продор ка Битољу и Солуну, који је ослободила 8. новембра 1912. Бугарске трупе су у Тракији извојевале победу код Кирк Килисе, затим опколиле Једрене.

Вести о ослободилачкој борби балканских народа наишле су на симпатије у слободном свету. За становништво словенског порекла, посебно унутар Аустроугарске био је то дуго очекивани сан. Мисије и добровољци из више земаља на балканском ратишту открили су *нови свет* посвећен борби за слободу. Мисионари из Скандинавије били су импресионирани вишевековном жељом српског народа за слободом. Дивили су се Црногоркама које су снабдевале фронт у изузетно тешким ратним, земљишним и временским условима. Војске балканских држава су за око месец дана савладале одбрану Османског царства на Балкану. То је био почетак краја османске петовековне владавине на европском тлу. Порта је проценила да неће моћи да избегне неповољан ратни исход и немогућност да одржи балканске поседе, тако да се већ 4. новембра обратила великим силама за посредовање. Балкански рат се може посматрати у два дела, до и после примирја, први део од 8. октобра до 4. новембра 1912, други део од 29. јануара до 30. априла 1913.

СРПСКА И ЦРНОГОРСКА ВОЈСКА НА ЈАДРАНУ, ПОДРШКА И ПРОТИВЉЕЊА

Србија је у Балканском рату 1912. планирала излазак на Јадран. Био је то њен главни стратешки циљ. Истоветан циљ је био и у ратном опредељењу Црне Горе. У томе се најбоље огледала могућност њихове

сарадња на војном и дипломатском плану. Таква стратегијска оријентација две савезнице косила се с настојањима албанског покрета за стварањем државе албанског народа на подручју за које су испољиле претензије Црна Гора и Србија, као и Аустроугарска и Италија. Аустроугарска је сасвим очекивано стала на албанску страну. Догађаји су се одвијали тако да су проузроковали супротности и заоштравање односа међу појединим великим силама, запретивши да изазову европски рат.

Српска војска је по ослобођењу Косова, формирала, према плану Генералштаба, две колоне, које су 9. и 10 новембра кренуле ка Јадрану. У прогласу српске војске „Албанским трупама“, наведено је и ово: „... наша је неодољива тежња...да нашој отаџбини отворимо слободан пут и за цео свет“, због чега и водимо рат. После десетодневног марша, преко планинског терена и у неповољним зимским условима, не наилазећи на организован отпор, избиле су на Јадранско море северно од Љеша. Освојиле су Љеш, Тирану и Драч, што није било у духу народносног начела, на кога се Србија иначе традиционално позивала. Томе су се с правом супротстављали српски социјалисти.

Сви који су подржавали освајање, почев од државног врха, па до дела интелигенције, сматрали су да „албански народ није до краја оформљен, већ да је то скуп племена, подељени вером и обичајима и у међусобном сукобу, помешани са српским и грчким живљем“. Наступ српске војске је наишао на оштру реакцију Аустроугарске, која је захтевала њено моментално повлачење како би се успоставила аутономна Албанија. Политика Беча видела је у Албанији интересну сферу на Јадрану, којом би се осујетио утицај Италије у овој области и компензовали губици Новопазарског санџака и Косова, запоседнути од стране српске војске.

ПРОГЛАШЕЊЕ АЛБАНИЈЕ

Челници албанског покрета, окужени аусторугарском подршком, одлучили су се на историјски корак. Велика народна скупштина, у Валони,

28. новембра 1912. прогласила је нову државу: Албанију. Највише заслуга за њен настанак имао је Исмаили Ћамили. Формирана је албанска влада, с Исмаилом Кемалом Бејом на челу. У врху оснивача сматрало се да је створено језгро „Велике Албаније“, у духу програмског концепта Албанске лиге. Сам назив „Велика Албанија“ указивао је и на комплекс малих народа да стварају такозване велике државе. Процењивано је и да мале државе немају будућност. Аустроугарска и Италија су подржале стварање нове државе Албаније, рачунајући да ће им такав однос обезбедити геостратешки значајну сферу утицаја. Међународно признање Албаније стигло је с конференције из Лондона. Албанска држава је настала супротно плановима и очекивањима балканских савезница, Грчке, Србије и Црне горе.

КАРАКТЕР ПРВОГ БАЛКАНСКОГ РАТА

Ослободилачки смисао наступа српске војске у балканском ратовању огледао се, како се истицало, у коначном ослобађању своје *поробљене браће*, после више векова *тамновања* у Османској империји. Била је искрена, масовна и спонтана побуда српских војника и великог броја добровољаца да се ослободи територија која је за српско становништво, расуто на балканском и другим просторима, представљала *колебку српства*.

Стара Србија је име за српску земљу која је постојала у средњем веку, којим се изражавао њен насилно промењен идентитет османским освајањем и вишевековном владавином. *Старом Србијом* се означавала првобитна српска држава, након што је зачета кнежевина Србија („Нова Србија“), Првим српским устанком (1804), и стварана током модерног доба. Успон Србије у средњем веку је означен и као *српско цветно доба*. Србија је постала царевина, Стефан Душан цар Срба и Грка. *Стара Србија* је захватала, по Јовану Цијићу, Рашку, Косовскометохијску и Скопско-тетовску област (Горње Повардарје). На том простору био је велики број

српских манастира, цркава и црквишта, према попису новијег датума 1.445, а подаци су прикупљени за 1.300.

Седиште Патријаршије Српске православне цркве било је у Пећи од 1346. године. Међу значајнијим српским духовним достигнућима и светињама су Грачаница, Високи Дечани, Милешева, Богородица Љевишка, Ђурђеви Ступови, Сопоћани, Свети Арханђели код Призрена...од којих су најзначајније уврштене у светску културну баштину од стране УНЕСК-а. На тлу средњовековне Србије био је велики број задужбина. Од значајнијих око Скопља и Куманова, биле су: Марков манастир, Андреаш, Псача, Свети Спас, Старо Нагоричино, Матеич...Државне престонице биле су у Расу, Приштини, Призрену и Скопљу. Међу познатијим српским средњовековним дворцима били су: Сврчин, Пауни, Неродимља, Штимље, Рибник код Призрена и други. У тим оквирима су *корени српског историјског, духовног и културног идентитета*. Све до почетка осамнаестог века српско становништво је на том простору у апсолутној већини. Етничка структура се у мења насилно, антицивилзацијски, исламизацијом православног живља и њиховим потискивањем од стране муслимана, уз насељавање албанских колониста. Ма како да је тај процес био стихијски, могао је да се одвија уколико је одговарао османској власти. Након Берлинског конгреса 1878., протеривање српског становништва је у фокусу политике Албанске лиге, у духу пројекција о етнички чистој „Великој Албанији“.

НАЦИОНАЛНО ОСЛОБОДИЛАЧКИ КАРАКТЕР БАЛКАНСКОГ РАТА 1912.

Може се идентификовати у лицу народа који су стекли слободу оружаном борбом и могућност да се уједине и живе у сопственој слободној држави. Када је у питању македонски народ и право на ослобођење, његово очекивање је изневерено. Вође покрета Албанаца и Македонаца су сматрали да је дошло само до „промене господара“, тако да је продужена борба за национално ослобођење. Међу балканским савезницама манифестовали су

се спорови око појединих територија, што је указивало на манир освајача, а не истинских ослободилаца. Бугарска је тражила од Грчке посед Солуна и освојене области у Егејској Македонији и Тракији. Захтев за поседом Солуна је образлаган тиме што је то подручје с бугарске стране сматрано „вратима западне Македоније“.

ЛОНДОНСКА КОНФЕРЕНЦИЈА

Да би се предупредила аустроугарска оружана интервенција у „балканске конфликте“, Рејмон Поенкаре, француски председник, предложио је да се ангажују велике силе. Њихове владе су се одазвале позиву и сазвале конференцију својих амбасадора у Лондону, како би се мирним путем решили спорови у вези с Балканским ратом. Одлуком конференције, 17. децембра 1912. призната је независна држава Албанија. То је значило неминовно повлачење војске Србије и Црне Горе са спорних територија. Сазанов, руски министар спољних послова, био је принуђен да попусти и саветује то исто својим штићеницама, српској и црногорској влади. Српска политика се руководила максимом „Што јачи отпор-сукоб ни по коју цену“ и прихватила савет великих сила, настојећи да границу помери што више на запад. Неуспех османске војске принудио је Порту да призна новонастало стање остварено Балканским ратом. Тако су, 25. новембра 1912. затражени преговори о примирју, потписано 3. децембра. Грчка је настојала да добије Јанину пре потписивања примирја, што је условило отежање њених представника на преговорима у Лондону. Порази су имали за последицу нови преврат у Цариграду, 23. јануара 1913.

СКАДАРСКА КРИЗА 1913.

Црногорска војска је од почетка Балканског рата покушавала да освоји Скадар. Ратни савет Црне Горе је, под председништвом краља Николе, заседао на Цетињу 20. септембра 1912. Разматрано је питање ратног плана. Донета је одлука да главне снаге иду на Скадар, који био од

животне важности за Црну Гору, а помоћне на Новопазарски санџак и Метохију. Ка Скадру је упућено 35.000 војника. Том операцијом је почео Балкански рат.

Српска влада је позитивно одговорила на позив краља Николе да упути војне снаге у помоћ за освајање Скадра. Српска Врховна команда је формирала јединицу, Приморски кор, под командом ђенерала Петра Бојовића. Наредбом краља Николе црногорска војска је стављена под Бојовићеву команду. У обраћању војницима, командант, ђенерал Бојовић је истакао да је достојан велике части да командује братским војскама у овладавању и последњом тачком разломљене османске царевине и гордим Скадром: „Јунаци, ви сте досадашњом храброшћу и побједама осветили Косово и задивили цио свијет, с вама се дичи и поноси српство, на вас и на Скадар сада су управљене очи и наде цијелог српства.“ Борбе су се одликовале оштрином, што је имало за последицу велике губитке. Мотив војника Краљевине Црне Горе и Краљевине Србије био је да се ослободи Скадар и као некадашња престоница старе српске земље Зете, у чије зидове је сазидана млада Гојковица, како ју је опевала чувена епска песма. Црногорско-српска опсада је узнемирила заинтересоване силе за Балкан, заоштривши врхунац кризе у марту 1913.

Аустроугарска је претила да ће напустити конференцију у Лондону, приставши да Србији припадне Ђаковица, а Скадар Албанији, што су прихватили и амбасадори, учесници лондонског скупа. Како је опсада продужена и бесциљно бомбардовање Скадра, западне силе су извеле поморску демонстрацију, која се претворила у блокаду од Бара до ушћа Дрима у Јадранско море. Аустроугарска је применила мере војног притиска и против Црне Горе, што није дало резултат.

Руска дипломатија је, након процене ситуације, саветовала црногорској и српској страни одустајање од Скадра. Српска влада је препустила одлуку црногорској влади, поштујући дух савезништва. Под притиском Русије, Србија је одлучила да прекине учешће у опсади.

Црногорска војска је одлуком краља Николе продужила дејство, продревши у Скадар 24. априла 1913. Тек пред непосредним нападом аустроугарске војске, краљ Никола је пустио, предавши, 4. маја 1913. Скадар великим силама. Шестомесечно нападање војске Црне Горе и Србије на тврђаву Скадра, резултирало је његовим ослобођењем од османске одбране и власти. На скадарском подручју погинуло је преко 10.000 војника црногорске и српске војске. На ослобођеној територији и на темељу тих жртава је проглашена нова држава од стране Албанаца-Албанија. Лондонска конференција је доделила Скадар Албанији. Црногорско-српски бој на Скадру био је за туђу државу. О томе сведоче и стихови епског барда хаци Радована Бећировића у песми „Зар туђи Скадар“.

КРАЈ ПРВОГ БАЛКАНСКОГ РАТА

Разређењем Скадарске кризе, окончан је Балкански рат, започео 1912. а престао наредне, 1913. Грчка војска је заузела Јанину, док је коначно и Крит ушао у њен састав. Бугарска војска је, уз помоћ српских јединица, освојила Једрене, упутивши се потом на Чаталци, угрожавајући и сам Цариград. Порта је била принуђена да прихвати новонастало стање створено Балканским ратом, потписавши мировни уговор у Лондону, 30. маја 1913. Територије европскихседа Османског царства до линије Енос-Мидије припале су балканским државама.

БАЛКАНСКИ РАТ 1913.

Током преговора о склапању Балканског савеза испољена су неслагања међу балканским државама по спорним територијалним питањима. Споразуми су постигнути, али супротности нису отклоњене. Војне победе у рату 1912. и освајање територија изнедрили су проблем њихове поделе и разграничење међу балканским савезницама у још оштријем виду него раније. Постигнућа у рату 1912. одударала су од уговора на којима је почивао Балкански савез. Бугарска, називана

„Балканском Пруском“, није била у рату на нивоу ратног имица. Војска Србије је имала више успеха на бојном пољу, на основу којих су тражене измене уговорних клаузула и већа територијална добит на основу ратних резултата. Бугарска и Грчка истовремено су настојале да остваре што већу територијалну добит поделом ратног плена након победа над османском војском.

Показало се да што су била већа постигнућа на бојиштима, то су била и све дубља размимоилажења око територијалних подела и разграничења. За мање од месец дана освојени су Новопазарски санџак, Косово, Метохија, Македонија, северни Епир и Тракија, као и васојевићко подручје, што је представљало изненађење и за велике силе.

Грчки представници су већ крајем октобра 1912. званично затражили да им се призна право на анектирање јужне Македоније са Солуном. Бугарски врх се томе оштро супротставио, наводећи да су то бугарске националне територије. Размену нота пратило је погоршање бугарско-грчких односа и припреме за међусобни оружани сукоб.

Српска војска је постигла највећу победу у Кумановској бици, што је имало кардиналне последице по средиште османске балканске одбране. Освојивши велики део територије и преко линије разграничења у Вардарској Македонији (дијагоналом повученом правцем од Големог виса код Криве Паланке до манастира Свети Размо на Охридском језеру) по споразуму с Бугарском, није пристајала на повлачење. Српска влада је образлагала своје територијалне захтеве бугарској страни мимо ранијег Тајног додатка Уговора о пријатељству и савезу зато што се бугарска војска није држала клаузуле о помоћи српској савезници на бојишту Вардарске Македоније, него је било обрнуто: српска војска је помогла бугарским снагама у освајању Једрена.

Српске јединице су биле принуђене одлукама великих сила на Лондонској конференцији да се повуку с освојеног дела јужног јадранског приморја, што је посебно утицало на промену српске политике. Бугарска

настојања за ширењем преко линија освојених територија подсетила су на оживљавање идеја о „Великој, санстефанској Бугарској“. Зато се са српске стране тежило на границу с Грчком. Бугарски краљ Фердинанд Кобург и влада су доказивали како су поднели главни терет у рату у борбама према Цариграду. У Србији и Бугарској огласили су се војни кругови који нису ни помишљали на компромис или територијалне уступке. Комите су претиле убиством Николи Пашићу! Бугарски генерал Савов упорно је тражио бугарски напад на Србију и Грчку. Ни помисао бугарског краља Фердинанда од одустајања, не само за деловима Вардарске и Егејске Македоније, него и за Солуном и Тракијом! Бугарски територијални апетити ишли су и до Албаније!

Србија је у фебруару 1913. неизоставно тражила ревизију уговора с Бугарском и навела аргументе:

- 1) Бугарска није упутила договорене војне снаге на бојиште у Вардарској Македонији за садејство српској војсци, тако да је она сама поднела све жртве у рату.
- 2) Србија је, мимо уговора, на молбу Бугарске упутила 50.000 војника и артиљерију на марички фронт
- 3) Србија је током тромесечних оружаних борби помагала Бугарску у настојању да освоји Једрене и друге области на које није рачунала при потписивању споразума.
- 4) Србија се повиновала захтеву западних сила и напустила запоседнуто подручје на јужном Јадрану, жртвовала своју неспорну зону да би сачувала заједнички успех балканских савезница на бојном пољу.

Силе Антанте, а посебно Русија, настојале су да се нађе мирно решење у спорењима балканских савезница. Српском државном врху је предочено да ће Србија изгубити симпатије у Европи уколико не би прихватила компромис.

Никола Пашић, који је на месту председника српске владе заменио изненада преминулог Милована Миловановића, одговорио је веома оштро, мимо дипломатске увиђавности. Српски премијер је образложио зашто Србија не може допустити да се Бугарска прошири између ње и Грчке до границе Албаније, јер би тако била окружена државама које су имале

претензије на њене територије. То су били стратешки разлози због којих није могла да повуче војску из спорних области, „па макар изгубила симпатије целог света“, по мишљењу категоричког Пашића, који је иначе намеравао на пут у Русију, да у личном контакту разјасни позицију Србије. Непопустљивост у погледу територијалног проширења довеле су Бугарску у сукоб са својим балканским савезницама, Србијом, Грчком и Румунијом. Аустроугарска је подржавала Бугарску у спору са Србијом и Грчком, настојећи да разбије Балкански савез и лакше држи под контролом „фрагментаризовани Балкан“.

Након непријатељства у минулом рату бугарске и грчке војске код Нигрите и Кавале, грчка влада је проценила да је потребно склапање споразума са Србијом, како би створила повољније услове у случају напада Бугарске, односно треће стране.

Средином маја 1913. склоплена је војна конвенција, а 1. јуна и уговор о савезништву између Грчке и Србије. Тиме је требало да буде обезбеђена граница између Србије и Грчке, те да се осујети евентуални територијални бугарски уплив. Грчка се обавезала да Србији учини транзитне олакшице у извозу преко солунске луке.

Русија је предузела нове дипломатске кораке да се мирним путем превазиђу неслагања балканских држава и очува Балкански савез. Сазанов је позвао балканске министре-председнике на преговоре, али без очекиваног резултата. Руски цар је послао 8. јуна 1913. личну поруку у Софију и Београд да одрже Балкански савез и прихвате његову арбитражу, како је то раније било и предвиђено њиховим споразумом.

У Бугарској је дошло до промена, умереног председника Гешова је сменио ратоборни Данев. У напетом ситуацији на бугарској и српској страни, када се Скупштина Србије, после две оставке, сагласила с путовањем Николе Пашића у Русију, уследио је изненадни бугарски напад. Бугарски краљ Фердинанд Кобург веровао је да се бугарској армији не могу успешно супротставити српске и грчке снаге, тако да је издао наређење

командантима 4. и 2. армије да, без преходне објаве рата, отпочну операције током ноћи 29/ 30 јуна 1913. дуж целе демаркационе линије у Македонији. По наређењу генерала С. Кочева бугарске трупе су извршиле изненадни ноћни препад на српске положаје на Брегалници. Тако је почео Други Балкански рат 1913.

Српска војска се сучила са савезничким трупима, 4. бугарском армијом у улози нападача на Брегалници, Злетовској реци и Кривој Лакавици, на планини Серти и масиву Осогова, код Ђевђелије, Криволака, Штипа и Кочана. Успела је да победи бугарску 4. армију на ратишту у Вардарској Македонији. Највећи успех је постигла у Брегалничкој бици. Била је то, по жестини, сукобљеним снагама, простору на коме се одвијала и великим обостраним губицима претеча великих битака Првог светског рата.

Бугарски напад на грчке снаге на подручју Солуна уследио је 30 јуна 1913. Други балкански рат међу дојучерашњим савезницама није се више могао зауставити, већ се ширио. Бугарска је заратила са својим балканским савезницама, игноришући позив руског цара на раније уговором предвиђену арбитражу у случају несугласица.

Други балкански рат је трајао од 29. јуна до 10. августа 1913. Бугарски нападачи, 2. армија, претрпели су пораз у судару с грчким снагама у бици код Кукуша, предвођеним грчким краљем Константином, уз велике губитке обеју страна. После победа код Калинова, Лакне и Дојрана, грчке снаге су наступале уз долину Струме ка Горњој Џумаји. Бугарска Врховна команда покушала је, предузимањем офанзиве према Власини, Пироту, Књажевцу и Зајечару, да надомести брегалнички пораз, који је одредио исход у рату, али то није успело. Србија и Грчка су објавиле рат Бугарској 8. јула 1913. иако је бугарска влада покушала да оспори операције против њих. У Другом балканском рату 1913. Србији и Грчкој убрзо су се придружиле, не само војске Црне Горе и Румуније, него је против Бугарске заратило и Османско царство. Османске трупе искористиле су тежак

положај бугарске војске и повратиле Једрене. Бугарски краљ Фердинанд Кобург је средином јуна 1913. упутио апел аустроугарском цару, Францу Јозефу да га спасе од пропасти. Ни то није довело до обрта и побољшања изгледа у рату. Због премоћи балканских савезница, Бугарска је за кратко време била поражена и принуђена на мир. Бугарска влада је у изгубљеној ситуацији упутила молбу својим противницима да се хитно обуставе непријатељства и прогласи примирје. Ратна дејства су вољом победница престала 31. јула 1913. Мировни споразум је, после двадесет дана преговора, постигнут у Букурешту 10. августа 1913.

СРБИЈА ПОСЛЕ ДРУГОГ БАЛКАНСКОГ РАТА 1913.

Србија је у балканским ратовима остварила велике победе на бојишту и у мировним преговорима. Укупан број губитака износио је 83.000 људи. Материјални трошкови били су велики. Никола Пашић је уочио ратну исцрпљеност Србије, проценивши да ће јој бити потребно двадесет година да се опорави од високе цене рата.

Територијално проширење Србије је обухватило заузете области, осим северне Албаније. Србији су припојена подручја некадашње Рашке области (Новопазарског санџака), Косова, дела Метохије и Вардарске Македоније, укупно 39.000 квадратних километара, с око 1.290.000 становника. Македонија је подељена између победница у Балканским ратовима: Грчкој је припала Егејска Македонија, Србији Вардарска Македонија, Бугарској Пиринска Македонија. Први балкански рат 1912-1913 је представљан као велики успех Србије, означио је победу на војном и политичком (дипломатском) плану, коначно ослобођење у борби која је трајала 500 година с османском силом. Балканске државе као победнице прошириле су своје границе обухватањем новоослобођених територија.

Шта је то у балканском ратовању 1912-1913 што је наишло на критику и осуду, не само у оквирима дипломатија великих сила, него и у јавности? Ако је Први балкански рат подржаван као ослободилачки, Други

балкански рат је означен империјалистичким, чак и као „производ варварства“ ратоборних освајача, које би требало да контролишу „цивилизоване државе“. Србија је оптуживана да намеће само своју културу и несрпском становништву, што је изазивало његов отпор и незадовољство. Превиђало се да је Србија још пред рат понудила Албанцима аутономију по узору на ирску самоуправу.

Аустругарска пропаганда је водила кампању против српске и црногорске војске, импутирајући им ратне злочине, особито над албанским становништвом, окривљавајући „српске силнике“ за наводно убијање трећине становништва у Приштини. Аустругарски конзул у Призрену, Прохаска је покушао да представи и себе као српску жртву, што је раскринкано.

Извештаји Лава Троцког и других извештача с балканских попришта указивали су и на насилничке поступке балканских оружаних снага недостојне модерног света. Карнегијева задужбина за међународни мир је упутила међународну комисију с циљем да испита узроке и начин вођења балканских ратова. Њен извештај је објављен почетком 1914. на основу кога је већи број оптужби демантован. У време грађанског рата на тлу некадашње Југославије(СФРЈ), западна пропаганда је поново објавила извештај, настојећи да зачини затамњену представу о „Балкану као бурету барута“ српском „вертикалом зла“! Балкански ратови су били увод у Први светски рат годину дана касније.

АУСТРУГАРСКЕ ПРЕТЊЕ СРБИЈИ „СРБИЈА МОРА УМРЕТИ!“

Новонастало стање се компликовало односом Србије и Црне Горе према захтевима сила, чије су војске одбијале захтеве да се повуку с албанског дела Јадрана. Русија је настојала да дипломатским путем подржи њихова настојања, али су се томе успротивиле западне силе. Аустругарска је применила мере војног притиска против Србије. То је довело до примене ових мера и међу Русијом и Аустругарском, обострано. Руска политика је

рачунала на српско и црногорско запоседање дела Јадрана, што би јој обезбедило интересну сферу и макар на тај начин остварење вековног сна о изласку на топла мора.

Србија се тако нашла у деликатном положају. Бечу никако није одговарала територијално проширена Србија, нити било која већа држава на Балкану. На границама Србије је била аустругарска војска од око 200.000 војника, наспрам њених 25.000 војника!

Аустругарске ратне претње против Србије појачаване су наредних дана. У Сарајеву је била одштампана прокламација о рату Аустро-Угарске против Србије. Аустругарски посланици у Београду и на Цетињу добили су инструкције да спале архиве чим почне рат чији су дани одбројани. Уочи Првог светског рата у хистеричној аустругарској антисрпској пропаганди објављено је у аустругарској штампи: *Србија мора умрети!* (*Serbien muss sterbien!*). Била је то необична најава рата Двојне монархије Краљевини Србије у форми морбидне карикатуре!

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

САМООСЛОБОЂЕЊЕ ЈУГОИСТОКА ЕВРОПЕ

Балкански ратови 1912-1913

Балкански рат 1912. може се посматрати у контексту догађајне историје и као самоослобођење Балкана, односно југоистока Европе. Са становишта историје цивилизација, анализа упућује на испитивање и тумачење односа

појава и процеса дугог трајања, с једне стране, и догађаја, с друге. Ослобођење и уједињење као циљ народа који су живели под османском влашћу у дугом периоду, више векова (500 година), указује на миленијумско време и напоре за његовим постизањем.

Источно питање се претворило у неодложни *Источни проблем*, тешко решив на мирнодопски начин, пре свега, због супротстављених интереса, тако да је решење потражено војним путем, у рату балканских држава 1912. против декадентног поретка Османског царства, као заједничког противника.

Шта је покренуло догађаје, рат 1912. године? У објективне чиниоце спада тешко стање становништва под османским поретком на делу Балкана, после ослобођења њихових сународника у матичним државама, почев од Првог српског устанка, па преко самоослободилачких постигнућа у време Велике источне кризе.

Изневерена очекивања самоослободилаца у време Велике источне кризе, велико незадовољство становништва под османлијском режимом, као и под Хабзбурзима, подстакло је водеће снаге и највише власти балканских држава, да након уједињења и успона Италије и Немачке, остваре и саме сопствене истоветне националне циљеве.

Балкански рат 1912. може се разумети и као наставак (продужетак) самоослободилачких напора из не тако давно минулих времена, почев од Херцеговачкобосанског устанка из 1875. из доба Велике источне кризе...

Довршење самоослобођења почетком двадесетог века било је још ургентније из више разлога.

1. Јачањем балканских држава, будио се национални дух и расла је свест о могућностима остварења ослобођења још увек неослобођених националних територија.
2. Погоршање животних прилика неослобођеног становништва под османском влашћу било је извор растућих самоослободилачких снага у областима које су тежиле ослобођењу и припајању матичним државним заједницама.

3. Моћ Османског царства је опадала, те је оно доживљавано у лицу све беспомоћнијег „болесника на Босфору“
4. Пробуђен национални дух код потлачених подстицао је нарастање „унутрашње снаге“ за коначно остварење вековног сна о слободи.
5. Новонастале повољније међународне околности уочене су од стране влада балканских држава, пронађен је „спољни ослонац“, пре свега у лицу Русије и Енглеске, после промена у њиховим балканским политикама.

Дуготрајне тежње становништва и жеље за (само)ослобођењем нису у подударности с принципима и начелима, ма како их истицале велике силе у време народних покрета и националних подухвата, политичких и војних видова (само) остварења (устанака, ратова и револуција), него, пре свега, с њиховим интересима, отвореним или прикривеним, који су се стекли у време Првог балканског рата. За ослободилачке подухвате малих народа потребно је да се стекну унутрашњи и спољни чиниоци на простору изазовних сукоба, које они предузимају, поготово удружени. Њихови успеси позитивно се рефлектују на односе заинтересованих сила.

Могу да буду извор ланчаног ширења сукоба и да изазову промену равнотеже снага на хијерархијској лествици моћи, као и преуређење на неуралгичном простору или у ширим, регионалним, европским, чак и светским оквирима (попут „сарајевске варнице“)

То значи да и локални догађај (конфликт, криза, сукоб...) може имати далекосежне импликације. Светско се одвија у локалном, с опасношћу ланчаног ширења на великом простору.

Балканске државе су склопиле Балкански савез, заједнички противник „Европска Турска“ их је зближила, не и ујединила, јер су међу њима постојали непомирљиви супротстављени интереси, који нису отклоњени, него су привремено претпочињени заједничким тежњама подјармљених народа за ослобођењем од вишевековне османске владавине.

Други Балкански рат-1913. показао је империјално лице самоослободилаца из 1912.

Освајачке побуде нису мањкале ни у првом Балканском рату, ако се одгонетну наступи војних снага балканских држава на територијама на којима су народни покрети претежно насељеног становништва различите етничке припадности манифестовали тежње за самоослобођењем, не само пробуђеним националним духом, него и оружаном борбом, као у погледу Албанаца, и намерама од стране Македонаца.

Војне победе балканских држава над Османском силом значиле су за њих само промену господара, не и истинско национално ослобођење, што је претпостављало њихове напоре у наредном периоду и коначно остварање дугорочних историјских циљева, стварањем албанске и македонске државе.

У борби оружаних снага балканских народа против османске војске откривао се велики ослободилачки потенцијал и енергија за остварење највиших људских вредности. Пропуштена је могућност истинског зближења, повезивања и уједињења у заједницу народа на југоистоку Европе. Изневерено је гледиште о рађању нове, „седме силе“ на тлу Европе, самоослобођењем после више векова од османске владавине.

Колико је повратак из Исламске у Европску цивилизацију покренуо процес европеизације, у духу (само)еманципације и модернизације, с циљем стварања грађанског друштва и *новог света*? Победама војски балканских савезница над османским трупима није донета слобода свим народима који су тежили ослобођењу, и то изражавали кроз немире, устанке, покрете и различите видове отпора. Политика влада балканских земаља, после успеха на бојиштима, посегла је за што већим ратним пленом, нарочито за територијалним проширењем, што је било својствено освајачима, којих су пуне странице европске и светске историје. Проблем разграничења се заоштрио и изнад могућности раније договорених арбитража, тако да је дошло до неочекиваног обрта, до рата између дојучерашњих савезница.

Ни рат 1913. није разрешио њихове непомирљиве територијалне спорове. Тако је настао нови појам, *балканизација*, што се односи на територијалну

фрагментацију, условљену супротстављеним ставовима око и најситнијих територијалних подела.

Балкан је означен као „буре барута“, изазов за мир у блиској будућности. Нерешена питања дала су повода избијању Првог светског (Великог) рата већ 1914. (мада су узроци били дубљи), који се завршио 1918. чувеном крилатицом „Никад више“.

Само двадесетак година касније уследио је Други светски рат (1941-1945), највећи у људској историји. Уместо искорењивања злочина, посебно над цивилима током оружаних сукоба, поштовањем ратних правила, усавршаваних прописа и кодекса, свет

се суочио с холокаустом и геноцидом, покушајима насилног затирања читавих нација и раса, што је најтамнија мрља на савести људског рода од кад постоји, па до савременог доба. Балкан је у „кратком веку“, веку светских ратова третиран и као „*меки трбух Европе*“, подручје традиционалних немира, на коме су силе демонстрирале моћ у насилним променама светских поредака, демагошки и пропагандно идеализованим као *праведно преуређење света*, а у суштини за што бољом позицијом на лествици хијерархијске структуре моћи. Минуциозно реконструисање, научно истраживање и разумевање минулих догађаја и процеса у нашем времену, почетком трећег миленијума је потреба пред новим изазовима у потрази за будућношћу.

БИБЛИОГРАФСКА БЕЛЕШКА

АЛЕКСИЋ-ПЕЈКОВИЋ Љиљана, *Односи Србије с Француском и Енглеском 1903-1914*, Београд 1914.

ВОЈВОДИЋ Михајло, *Скадарска криза 1913*, Београд 1970.

Први балкански рат 1912-1913, уредио Вељко Терзић, I-II, Београд 1959.

МИКИЋ Ђорђе, *Косово према раду Берлинског конгреса и реализовању његових одлука*, Зборник филозофског факултета у Приштини, XV, Приштина 1880.

- МИЈАТОВИЋ Иван, Рукопис докторске тезе о часопису „*Ратник*“ (тумачење Балканских ратова 1912-1913), одбрањене на Факултету за културу и медије, Београд.
- НОВАКОВИЋ Стојан, *Најновија балканска криза и српско питање*, Београд 1910.
- СТОЈАНЧЕВИЋ Владимир, *Прво ослобођење Косова од стране српске војске у рату 1877-1878*, Научни скуп „Србија у завршној фази велике источне кризе(1877-1878)“, Београд 1980.
- СТОЈАНЧЕВИЋ Владимир, *Аустро-угарско-српски сукоб у Косовском вилајету на почетку XX века*, Београд 1967.
- СТАНОЈЕВИЋ Станоје, *Српско-турски рат 1912*, Београд 1928.
- ЦВИЋИЋ Јован, *Балкански рат и Србија*, Београд 1912.
- ЦВИЋИЋ Јован, *Изразак Србије на Јадранско море*, Београд 1913.
- ХРАБАК Богумил, *Османлијско царство младотурака и Србија 1908-1912 године*, Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“, Пријепоље 1976.
- ХРАБАК Богумил, *Црна Гора и Србија на почетку нове ере у јужнословенској повести(1903-1914)*, Историјски часопис, XX, Београд 1973.
- ХРАБАК Богумил, *Арбанашки устаници 1912. године*, Врањски гласник, XI, Врање 1975.
- HELMREICH, Sh. E., *The Diplomacy of the Balkan Wars 1912-1913*, Cambridge 1938.
- ЏАМБАЗОВСКИ, *Одборот на Стара Србија и Македонија и македонско прашање од 1877-1881.г Македонија во Источната криза 1875-1881*, Скопје 1978.
- ТЕРЗИЋ Славенко, *Стара Србија*, Православна реч, Београд 2012.
- Војна енциклопедија, издање Војноиздавачког завода(ВИЗ), Београд 1959.

Зборник радова с међународног научног скупа поводом *Стогодишњице балканских ратова*, одржаног у Народној библиотеци Србије 23. новембар 2012, Београд.

SUMMARY. – This essay is a result of the interdisciplinary scientific research, "Culture and civilization in the modern Serbian and European history". It also includes new perspectives on the events and processes on the eve of the First World War, with the critical overtones compared to the stereotypes and myths about the Balkans. Events took place in the spirit of the slogan "Balkan to the Balkan peoples." Freedom has been won after centuries of Ottoman rule by the means of struggle – not only on the battlefield, but also in political and diplomatic terms, as well as in the sphere of international relations. Self-liberation of the South East Europe has been achieved over a short historical period. Balkan Alliance has been formed, military operations have been planned and carried out, victory achieved, large territory liberated but some parts of it have become a problem, and Bulgaria attacked their allies – Serbia and Greece. Montenegro, Romania and the Ottoman troops entered The Second Balkan War against Bulgaria, recovering Adrianople. Peace agreement is signed in Bucharest after Bulgaria had suffered the defeat.

Проф. др Слободан Бранковић, рођен 1946. год. редовни професор на Факултету за културу и медије Универзитета Мегатренд у Београду

Прегледни рад, УДК: 94(497.11)“1912/1913“

Рецензенти: проф. др Милан Д. Јовановић; проф. др Радмило Маројевић

Jasmina Karatošić¹MENADŽMENT U KULTURI - KONCEPT, FORME I
PRIMENA

218

J. KARATOŠIĆ

“Kultura nije zamena, nego ključ života.” Hurell William Mallock

Upravljanje ili menadžment u bilo kojoj oblasti društva obuhvata: vođenje, planiranje, organizovanje, motivisanje i kontrolu. Menadžment je zastupljen u svim sferama čovekovog života i društva, pa tako i u kulturi. Kada je kultura u pitanju, menadžment ima nešto drugačiju formu iako se bavi istim aktivnostima kao i u ekonomskim organizacijama: optimiziranjem/maksimiziranjem profita i minimiziranjem troškova. Menadžer u kulturi mora imati u vidu specifičnosti kulture, ustanove kulture, kao i ljudi koji se njome bave. Naravno, u razvijanju kulture treba da učestvuju svi pripadnici društva, kao što su učesnici privatnog sektora, država, razne organizacije i pojedinci koji predstavljaju stakeholdere u kulturi. Svi oni zajedno moraju da doprinose razvoju kulture i kreiranju politike koja će da vodi i usmerava taj razvoj, zadovoljavajući sofisticirane potrebe pripadnika ljudskog društva i doprinoseći tako društvenom napretku i na svim drugim poljima.

Ključne reči: *kultura, menadžment, ustanove kulture, država, privatni sektor, menadžer u kulturi, sponzorstvo, marketing, menadžment ljudskih resursa, fundraising, projektni menadžment, razvoj, kulturni proizvodi, tržišna privreda, tržišni segmenti, elita, masovna kultura, ministarstvo za kulturu, difuzija kulture*

¹ jasmina.karatolic@alfa.edu.rs

1. UVOD U MENADŽMENT. – Upravljanje (engl.management) je proces koji obuhvata planiranje, organizovanje, usmeravanje/motivisanje i kontrolu radnog procesa, odnosno kontrolu u pravcu postizanja određenih ciljeva kojima jedna kompanija/preduzeće/ustanova teži. Ono je univerzalna aktivnost i zbog toga se njegovi principi primenjuju u svim oblastima društva.

219

Upravljanje se često meša sa pojmom rukovođenje (engl.leadership), koje predstavlja proces proučavanja i osmišljavanja ponašanja pojedinaca i grupa, a koji su usmereni ka definisanim ciljevima kompanije/preduzeća/ustanove. Kao deo rukovođenja, javlja se usmeravanje (engl.directing), koje implicira usmeravanje zaposlenih prema konkretnom zadatku u okviru poslova koje treba izvršiti u cilju uspešnog poslovanja.² Izraz menadžment nije sveobuhvatno i precizno određen, jer predstavlja kompleksan pojam koji ima više značenja. Iz prethodno rečenog proizilazi da se izučavanju menadžmenta prilazi sa više strana, i to:

1. menadžmentu kao skupu ljudi,
2. menadžmentu kao procesu,
3. menadžmentu kao nauci i/ili veštini i
4. menadžmentu kao profesiji.

Do XX veka, izučavanju menadžmenta se pristupalo prilično nepretenciozno, da bi potom otpočela intenzivna proučavanja teorija, ali i primenjivanje u praksi. Menadžment kao akademska disciplina dvadesetog veka se vremenom razvija kao skup ustanovljenih podoblasti, a njegovi začeci se javljaju zbog potrebe za povećanjem produktivnosti i efikasnosti. Iz ove tendencije je proizašlo nekoliko pristupa i škola menadžmenta, kao što su škola

² Štetić S., Šimičević D. Menadžment turističke destinacije, Visoka turistička škola, Beograd, 2008

naučnog menadžmenta, koja prerasta u klasičnu organizacionu teoriju (zbog razvoja velikih korporacija), zatim, bihevioristička škola i nauka o menadžmentu (zbog razvoja globalnih organizacija), sistemski (u vezi sa načinom usmeravanja različitih komponenti) i kontigentni, odnosno situacioni pristup (u vezi sa međukulturnim uticajima međunarodnog poslovanja). Danas se na teoriju o menadžmentu gleda kao na "dinamičko prilagodljivo ponašanje, u kome okolnosti zahtevaju od menadžmenta da se tradicionalni pristup suoči sa menadžmentom znanja (knowledge management), jer uspešan knowledge management doprinosi postavljanju konkurentskih prednosti nad svojim konkurentima"³. U daljem toku rada biće izučavan proces upravljanja (menadžmenta) primenjen na oblast kulture.

2. MENADŽMENT U KULTURI. – "Kulturni menadžment, kao deo kulturologije, ali i savremenog menadžmenta, polazi od stanovišta da je kultura sistem unutar koga se svesnom ljudskom delatnošću može oblikovati, obrazovati, uređivati, upravljati, usmeravati razvoj, rečju, unutar kojeg se mogu organizovati uslovi kulturnog, i posebno, umetničkog stvaralaštva, oblici njegovog plasmana i prijema u najširoj javnosti"⁴.

Menadžment u kulturi je relativno mlada naučna disciplina, koja još nije doživela svoju potpunu afirmaciju, ali kada društvo bude uvidelo signifikantnost iste, ova oblast i znanja u vezi sa njom će početi da se primenjuju i u svakodnevnoj kulturnoj praksi. Sinonim za menadžment u kulturi je nauka o organizaciji kulturnih delatnosti i implicira povezivanje ljudskih potreba, s jedne strane, i stvaralaštva i delanja na polju kulture, s druge strane, a sa ciljem zadovoljenja kulturnih potreba zajednice i njenih pripadnika. Menadžment u kulturi ima vrlo širok dijapazon "interesnih sfera" kao što su: organizacioni

³ Genov, G. Menadžment turističke destinacije, Visoka turistička škola strukovnih studija, Beograd, 2011

⁴ Dragičević-Šešić, Milena, S.B. Kultura-menadžment, animacija, marketing, str.9. Clio, Beograd, 2003

modeli kulture u različitim zajednicama, organizacioni modeli kulture u različitim istorijskim razdobljima, organizacioni modeli u kulturi kao celini, ali i njenim pojedinim delovima.

Kao i druge naučne discipline, menadžment u kulturi ima svoje ciljeve i zadatke, koji predstavljaju stožer svih njegovih aktivnosti:

1. izgradnja modela kulturnog života (kulturna politika i njena organizacija),
2. planiranje kulturnog razvoja (realizacija kulturne politike),
3. izgradnja granskih sistema u kulturnim delatnostima (optimizacija uslova razvoja),
4. izgradnja institucija kulture, njihova organizacija i upravljanje (menadžment ustanova),
5. organizovanje procesa proizvodnje (menadžment projekta),
6. organizovanje procesa distribucije/difuzije kulture,
7. menadžment proizvoda i,
8. uspostavljanje međunarodne kulturne saradnje.

Kada je u pitanju menadžment ustanova kulture, i uopšte menadžment u kulturi, bitno je pomenuti ustanove, odnosno vrste menadžmenta ustanova kulture: menadžment knjige i književnosti, menadžment pozorišta, muzički menadžment, likovni menadžment, menadžment kulturnih centara i menadžment kulturne baštine. Sve aktivnosti u vezi sa ostvarenjem ciljeva i zadataka kulturnog menadžmenta obavlja menadžer, koji može biti shvaćen kao: menadžer-preduzetnik, menadžer-producent, menadžer prodaje, marketing menadžer, menadžer programa revitalizacije kulturnih dobara itd., u zavisnosti od toga koja aktivnost je dominantna u okviru njegovog delanja. Pored menadžera, od ključnog značaja su i profesije kao što su: administratori, istraživači, animatori.

3. MENADŽMENT U KULTURI I KULTURNE POTREBE. - Potreba je osećanje nužnosti da se deluje kako bi se uklonio neki doživljeni nedostatak. Postoje dve vrste potreba: osnovne i dopunske, odnosno luksuzne potrebe. U osnovne potrebe spadaju one koje su vezane za čovekov biološki opstanak (potreba za hranom, pićem, odećom, jezičkim izražavanjem i komunikacijom), dok su dopunske/luksuzne potrebe vezane za čovekovo stremljenje ka intelektualnom, umetničkom, kulturnom i svakom drugom stremljenju i one su u direktnoj vezi sa viškom slobodnog vremena i viškom finansijskih sredstava (potreba za saznavanjem i širenjem vidokruga, estetske potrebe u svakodnevnom životu, estetske (umetničke) potrebe, kao što su: potreba za estetskim doživljajem i stvaralačke potrebe).

Kulturne potrebe spadaju u čovekove dopunske ili luksuzne potrebe. Menadžer kulture zato ima zadatak da upravo poznaje i istražuje kulturne potrebe, kako bi mogao da planira kulturne aktivnosti i programe, tj. da zadovoljava kulturne potrebe, ali i da planira kulturni razvoj, odnosno da podstiče formiranje novih potreba. No, da bi neki pojedinac mogao da ima kulturne potrebe, potrebno je da u određenom periodu svoga razvoja stekne kulturne navike.

Činjenica je da kulturne potrebe uglavnom imaju pojedinci koji pripadaju sloju intelektualaca bez obzira na prihode, političku ili radnu poziciju na kojoj se nalaze (ili ne nalaze), ali konkretno klasa nije ta koja determiniše nosioca kulturnih potreba u potpunosti, samo donekle. Ista je situacija i kada je u pitanju publika – ona takođe dolazi iz obrazovanih, odnosno privilegovanih slojeva društva. Sve gore navedeno ide u prilog konstataciji da je za negovanje i razvoj kulture, odnosno kulturnih potreba potrebno više faktora, uslova i okolnosti, ali i "adekvatni" nosioci istih. Na razvoj kulturnih potreba obično utiču sledeći faktori:

1. porodica, u kojoj se prvobitno stvara atmosfera kulturnog života,

2. grupa vršnjaka, koja stvara pozitivne kulturne potrebe, ali i negativna interesovanja,
3. masovni mediji (radio i TV, satelitska i kablovska TV) i,
4. institucije kulture.

Postoje i činioci koji negativno deluju na stvaranje kulturnih potreba, odnosno sprečavaju njihovo nastajanje i razvijanje, u njih spadaju: nepostojanje adekvatnih kulturnih institucija, nepostojanje adekvatnih kulturnih programa, loša međusobna povezanost kulturnih institucija, loša finansijska situacija, nedostatak slobodnog vremena i prepreke psihološke prirode.

4. KULTURNA POLITIKA. – Kulturna politika je svesno regulisanje interesa u oblasti kulture i odlučivanje o svim pitanjima vezanim za kulturni razvitak jednog društva u celini. Lider u oblasti kulturne politike, odnosno telo u čijoj je nadležnosti kulturna politika je ministarstvo kulture. Uopšteno govoreći, njegove nadležnosti se odnose na aktivnosti u vezi sa zakonima o kulturi, raspoređivanje finansijskih sredstava u oblasti kulture i planiranje i izrada planova razvoja kulture. U Srbiji je ono poznato pod imenom Ministarstvo kulture i informisanja. Ono obavlja poslove državne uprave koji se odnose na:

- razvoj i unapređenje kulture i umetničkog stvaralaštva,
- praćenje i istraživanje u oblasti kulture,
- obezbeđivanje materijalne osnove za delatnosti kulture,
- razvoj i unapređenje književnog, prevodilačkog, muzičkog i scenskog stvaralaštva,
- razvoj i unapređenje likovnih i primenjenih umetnosti i dizajna,
- razvoj i unapređenje filmskog i stvaralaštva u oblasti drugih audio-vizuelnih medija,
- zaštitu nepokretnog, pokretnog i nematerijalnog kulturnog nasleđa,
- bibliotekačku, izdavačku, kinematografsku i muzičko-scensku delatnost,
- zadužbine i fondacije,

- sistem javnog informisanja,
- praćenje sprovođenja zakona u oblasti javnog informisanja,
- praćenje rada javnih preduzeća i ustanova u oblasti javnog informisanja,
- praćenje delatnosti stranih informativnih ustanova, stranih sredstava javnog informisanja,
- dopisništava i dopisnika u Republici Srbiji,
- informisanje nacionalnih manjina,
- registraciju stranih informativnih ustanova,
- pružanje pomoći u radu stranim novinarima i dopisnicima,
- saradnju u oblasti zaštite kulturne baštine, kulturnog stvaralaštva i informisanja na jeziku i pismu pripadnika srpskog naroda u regionu,
- osnivanje i razvoj kulturno-informativnih centara u inostranstvu,
- stvaranje uslova za pristup i realizaciju projekata koji se finansiraju iz sredstava predpristupnih fondova EU, donacija i drugih oblika razvojne pomoći iz nadležnosti tog ministarstva,
- kao i druge poslove određene zakonom⁵.

Na osnovu proučavanja velikog broja zemalja, došlo se do zaključka da postoji barem šest modela kulturne politike, bez obzira na razlike među državama u pogledu ekonomske snage, političke konstitucije i kulturnog nasleđa, i to:

1. liberalni model kulturne politike (SAD),
2. paradržavni model kulturne politike (Velika Britanija, Irska i Nemačka),
3. državni birokratsko-prosvetiteljski model kulturne politike (Rusija, Kina, Švedska, Holandija)
4. državni prestižno-prosvetiteljski model kulturne politike (Francuska),
5. nacionalno-emancipatorski model kulturne politike (Moldavija, Kirgistan, Kazahstan, Senegal, Peru) i,

⁵ www.kultura.gov.rs

6. model kulturne politike u zemljama u tranziciji.

S obzirom da Republika Srbija spada u zemlje u tranziciji, nužno je napomenuti da u novim uslovima tržišno orijentisane privrede nije više dovoljno postojanje kulturnih potreba i navika, potrebna su i finansijska sredstva za konzumiranje proizvoda kulture. Dakle, bez obzira na politiku "decentralizacije" i tendencije minimiziranja učešća države u vođenju kulturne politike, ipak je potrebna podrška iste, jer kultura ne može da se razvija sama od sebe, a tržište i zakoni ponude i potražnje nisu dovoljni da bi se adekvatno sprovela difuzija kulture i doprlo do svih "tržišnih"/kulturnih segmenata.

Za ostvarenje gore pomenutih ciljeva, koriste se instrumenti kulturne politike, koji se prema prirodi svog dejstva dele na:

1. ekonomske,
2. političko-pravne,
3. organizacione i,
4. vrednosno-idejne.

Kulturnu politiku Republike Srbije krajem devedesetih godina prošlog veka su obeležili procesi kao što su: demokratizacija, decentralizacija, desektorizacija i demetropolizacija. Svi ovi procesi su podrazumevali prenos ovlašćenja na lokalne i regionalne vlasti od strane države u smislu samostalnog donošenja odluka i strategija na polju kulture (umetnost, mediji, zaštita okoline, zaštita kulturnog nasleđa, industrija kulture, kulturni turizam). Došlo je do iniciranja pomeranja kulturnog tržišta, odnosno kulturne ponude i tražnje iz velikih gradskih centara u lokalne sredine. Esencijalna logistička podrška ovom procesu predstavlja infomaciono-komunikaciona tehnologija, koja pomaže lokalnim organima vlasti, kao i konzumentima kulture i njenih proizvoda da učestvuju u svim kulturnim procesima, nezavisno od toga da li se nalaze u centru kulturnih dešavanja ili na njihovoj periferiji. Naravno, potrebno je izgraditi novu

svest i preduzetnički duh kod pripadnika administracije i "izvršitelja" u oblasti kulture, koji treba da prestanu da se u svim svojim nastojanjima, planovima i projektima oslanjaju na centralnu državnu vlast. Na kulturnoj sceni treba da se prezentuju nove vrednosti i proizvodi opština i regiona, koji neće biti marginalizovani u odnosu na dominantne nacionalne vrednosti u kulturi. Potrebno je uspostaviti sistem kohabitacije između ovih sistema vrednosti, kao i njihov balans. Treba naglasiti činjenicu da je ova situacija (oslanjanje ustanova kulture na državu), i pomenuti procesi, nastala kao posledica sprovođenja nacionalne homogenizacije, u kojoj je ključnu ulogu igrala nacionalna politička elita, koja je nastojala da unifikuje kulturne obrasce i vrednosti na nacionalnom nivou, što je bila politika i drugih evropskih država koja datira još iz 18. i 19. veka.

Država je, ipak, počela da uviđa značaj i uticaj kulture na razvoj gradova i regija, pogotovo na njegov ekonomski aspekt. Iz tog razloga, počela je znatno da utiče na kulturni razvoj, pokrenuvši razne projekte poput onog "Evropske prestonice kulture", kao i redistribuciju kulturnog razvoja.

Dakle, tendencija ka regionalizaciji postoji i ona podrazumeva podelu Srbije na više regiona sa određenim stepenom samostalnosti u odnosu na centralnu vlast, naravno podelu zasnovanu na kulturnim, socijalnim, privrednim i drugim distinktivnostima. To, naravno, ne bi značilo postojanje elemenata državnosti, već jedino i isključivo visokog stepena samostalnosti. Krucijalni problem je nerazvijena svest građana o pripadnosti određenom regionu, pa samim tim i odsustvo inicijativa u oblasti kulture, ali i svim drugim oblastima. Takođe je značajno uspostaviti saradnju sa privatnim sektorom, koji bi mogao da bude podrška ovom procesu, kao i sa medijima koji bi mogli da bitno utiču na repozicioniranje kulture u opštoj nacionalnoj politici. Nužno je naglasiti i potrebu saradnje kulturnih institucija i njihovih predstavnika na svim nivoima sa predstavnicima iz drugih oblasti, kao što su: ekonomija, turizam, obrazovanje,

zakonodavstvo, finansije, sport i ekologija⁶. Lokalne i regionalne vlasti treba da budu kreatori, nosioci i izvršitelji kulturne politike koja bi bila u skladu sa ekonomskim, socijalnim, političkim i obrazovnim aspektom razvoja gradova i regiona, odnosno sa njihovim opštim strateškim ciljevima.

Kada je u pitanju proces decentralizacije i njenih propratnih pojava, kao što je privatizacija, važno je pomenuti da iako je došlo do promena u vlasničkoj strukturi i formiranju mešovitih izvora finansiranja (zbog jačanja privatnog sektora), u oblasti kulture najveći broj nekadašnjih državnih kulturnih ustanova i dalje značajno zavisi od finansijskih sredstava iz državnog budžeta, tako da sledi zaključak da privatizacija u kulturi nije imala posledice poput onih u oblasti privrede. Potrebna je transformacija postojećih kulturnih ustanova u moderne ustanove kulture koje su i efektivne i efikasne u ostvarivanju svojih strateških ciljeva. Takođe, potrebno je kreirati svest kod građana da je kultura pokretač ili pratilac drugih oblika razvoja, a ne dozvoliti da vlada mišljenje da je ona poslednja stavka kojoj treba da se pokloni pažnja i finansijska pomoć, odnosno treba prekinuti proces marginalizacije kulture. U suprotnom, bez obzira na savremenu informaciono-komunikacionu tehnologiju koja vodi sprovođenju kulturne mikroglobalizacije (globalizacija na lokalnom nivou), stanovništvo generalno, kao i stručnjaci iz oblasti kulture, neće imati motivaciju da ostanu u manjim mestima koja ne nude određeni nivo kvaliteta kulturnog života, jer čovekove potrebe se ipak ne svode na osnovne ili biološke potrebe. Manji gradovi i regioni mogu postati punktovi dinamičnog kulturnog života i nova kulturna tržišta u kome će svi učesnici u kulturnom životu biti oni koji doprinose kreiranju i sprovođenju kulturne politike. Dakle, potreban je i individualni i kolektivni angažman svih aktera u oblasti kulture: konzumenata ili recipijenta kulture, privatnog sektora (stejkholdera) koji čine potencijalni investitori u kulturi

⁶ Đukić-Dojčinović, Vesna. Za regionalizaciju kulturne politike u Srbiji.

ili oni koji pokazuju preduzetnički duh na polju kulture, predstavnici lokalnih i regionalnih vlasti koji bi trebalo da sprovode kulturnu politiku i povezuju sve ostale učesnike i primenjuju zakonske mere u oblasti kulture, i konačno, država kao najviši, ali ne i najbitniji učesnik.

Kada je u pitanju preduzetnički duh/preduzetništvo u kulturi, potrebno je objasniti pojam istog. Preduzetništvo u kulturi obuhvata preuzimanje inicijative i sprovođenje aktivnosti koje su u uskoj vezi sa kulturom, uobičajeno od strane predstavnika privatnog sektora, a podržane su odlukama državnog tela na određenom nivou vlasti. Na primer, ono može da obuhvata: bavljenje privatnim izdavaštvom, otvaranje keramičarske radionice ili agencije za organizaciju događaja u kulturi, organizovanje plesnih studija, učenja stranih jezika ili časova glume. Važni činioci su i lične sposobnosti preduzetnika da svoje ideje i viziju sprovede u delo, kao i da preuzme određeni rizik/rizike. U slučaju preduzetnika, država takođe može da bude važan pomagač, jer može, na primer, da donosi zakon/zakone koji idu u prilog preduzetnicima, ili da formira tela i organizacije koje pomažu menadžerima-preduzetnicima, umetnicima-preduzetnicima i drugima koji žele samoinicijativno da učestvuju u razvoju kulture. Postoje dve mogućnosti kod onih koji rade samostalno: sami iniciraju ili rade na kulturnim projektima ili iniciraju i sprovode u delo svoje zamisli, ali uz pomoć fundraising⁷-a. Ono što je inače problem kod preduzetništva u kulturi jesu odloženi finansijski rezultati, odnosno odsustvo brze zarade. U tom slučaju, sklonost inovacijama stupa na snagu, jer su inovacije te koje mogu da podstaknu prodaju proizvoda kulture, a samim tim ubrzaju i poboljšaju finansijske rezultate. Činjenica je da jedinstvenog recepta za uspeh u preduzetništvu nema, ali je esencija takvog poduhvata u jedinstvenoj ideji, izuzetnoj posvećenosti, a često i požrtvovanosti.

Dakle, kulturne ustanove se ne mogu ipak tek tako prepustiti tržišnim strujama, već je potrebno aktivno učešće države, ali koja ne bi u tom kontekstu bila "glavnokomandujući", već isključivo koordinator kulturnih aktera i neko ko će deo ingerencija i dužnosti istima delegirati.

5. KULTURNI RAZVOJ. – Generalno govoreći, razvoj je "proces napretka u svim domenima ljudskih aktivnosti i života"⁸, ali u slučaju kulture on je pod uticajem dveju struja: 1. globalizacijskih tendencija, u smislu osmišljavanja zajedničkih kulturnih obrazaca i kulturnih politika s jedne strane, kao i onih distinktivnih koje podrazumevaju već ustanovljene kulturne obrasce i identitete. Pošto na kulturni razvoj deluju i ne-kulturni činioci, kao što su ekonomska snaga i politički sistem, u svetlu te konstatacije treba izneti činjenicu da postoje dve studije razvoja:

1. proučavanje, analiza i predviđanje i,
2. planiranje, usmeravanje, projektovanje.

U kontekstu kulture i kulturne politike, planiranje podrazumeva analizu kulturne situacije u odnosu na opštu situaciju na polju kulture, identifikovanje problema (potencijalnih), kao i njihovo rešavanje. Osnovne faze u planiranju kulturnog razvoja su:

1. određivanje i usvajanje koncepta kulturne politike,
2. analiza situacije u kojoj se kultura nalazi,
3. utvrđivanje razvojnih mogućnosti,
4. izbor pokazatelja kulturnog razvoja,
5. izrada plana kulturnog razvoja i instrumenata realizacije plana i,

⁸ Dragičević-Šešić, Milena, S.B. Kultura-menadžment, animacija, marketing, str.47. Clio, Beograd, 2003

6. vrednovanje rezultata ostvarenih tokom planskog perioda⁹.

Planiranje u kulturi je povezano i sa pojmom prostornog menadžmenta, koji je nastao iz urbanističkog planiranja i on se definiše kao usklađivanje odnosa između demografskog, ekonomskog i kulturnog razvoja. Prostorni menadžment kulturnih delatnosti se odvija na više nivoa: lokalnom, opštinskom, okružnom, regionalnom, pokrajinskom i državnom.

6. MENADŽMENT LJUDSKIH RESURSA U KULTURI. – Upravljanje ljudskim resursima ili kadrovima ili kadrovski menadžment (engl. human resource management ili knowledge management) predstavlja jedan od najznačajnijih poslova u svim delatnostima društva, a u kulturi ima distinktivan položaj, jer se rezultati kulturnih aktivnosti i očekivanja u vezi sa njima često ne mogu kvantitativno izraziti, odnosno objektivno izmeriti. Da bismo se detaljnije upoznali sa menadžmentom ljudskih resursa u kulturi, potrebno ga je definisati u opštem smislu. U prilog tome, sledi definicija američkog autora Desslera. "Menadžment ljudskih resursa se odnosi na prakse i politike koje su potrebne da bi se izvršili menadžerski zadaci u vezi sa personalnim pitanjima, a naročito sa zapošljavanjem, obukom, procenom i nagrađivanjem zaposlenih u kompaniji i obezbeđivanjem bezbednog, etički prihvatljivog i pravednog okruženja za njih."¹⁰ Ove prakse i politike takođe obuhvataju: analizu posla (utvrđivanje prirode posla svakog zaposlenog); planiranje radnih mesta i regrutovanje kandidata za posao; odabir kandidata za posao; usmeravanje i obuku novih radnika; procenu učinka; upravljanje nadnicama i platama; pružanje podsticaja i beneficija zaposlenima; komunikaciju (intervjuisanje, savetovanje i kažnjavanje); obuku i usavršavanje zaposlenih i stvaranje posvećenosti kod zaposlenih.

⁹ Dragičević-Šešić, Milena, S.B. Kultura-menadžment, animacija, marketing, str.48. Clio, Beograd, 2003

¹⁰ Dessler, G. Osnovi menadžmenta ljudskih resursa. Data Status, Beograd, 2007

Upravljanje ljudskim resursima u kulturi počinje izborom i zapošljavanjem radnika. Izbor se može vršiti na više načina kao što su:

1. na osnovu javnog konkursa (audicija, intervju, testiranje),
2. pozivnim konkursom (za mlade diplomce),
3. preko agencije ili službe koja prati školovanje budućih kadrova i,
4. direktnim pozivom potencijalnog kandidatu.

Drugi zadatak menadžera u kulturi je obučavanje i strategija "uklapanja" zaposlenog u kulturnu ustanovu, koja podrazumeva usvajanje njene poslovne filozofije, etike, principa i kodeksa ponašanja.

Treći zadatak jeste stvaranje uslova za optimizirano "dokazivanje" zaposlenog, kao i njegov razvoj. Ključnu ulogu u ovom zadatku ima motivacija, koja pruža osećaj zadovoljstva zaposlenom njegovim radom i učincima, kao i osećaj pripadnosti ustanovi, koji se odražava kroz povećanu produktivnost rada i efikasnost i efektivnost zaposlenog. Uspeh na polju kulture je uspeh i pojedinca ili grupe koji su ga ostvarili, ali i uspeh kulturne ustanove. Od suštinske je važnosti da kulturna ustanova ima u vidu ljudski aspekt kada su u pitanju njeni zaposleni. Uvažavanje zaposlenog kao čoveka, a ne samo kao radnika, i pokazivanje empatije su ključni podstrekivači lojalnosti zaposlenog kulturnoj ustanovi u kojoj radi, kao i pokazatelji zaposlenom da može da računa na ustanovu u kojoj radi. Sve to ima i kratkoročne i dugoročne efekte na privrženost, odanost i produktivnost zaposlenog, i naravno rezultate u oblasti kulture.

Četvrti zadatak je stvaranje sistema adekvatnog nagrađivanja koji obuhvata razne oblike stimulacija od finansijskih do nefinansijskih: incentive putovanja, bonuse, priznanja, stručna usavršavanja (razne radionice, edukativni programi, seminari), godišnje odmore, fleksibilno radno vreme, poklone u vidu stručnih časopisa i knjiga.

Peti zadatak menadžmenta u kulturi obuhvata sistem rukovođenja i kontrole, u čemu dominantnu ulogu ima koncept liderstva. Lider je često

harizmatična ličnost, ali obično nije menadžer u smislu menadžera kakav se javlja u ekonomskim organizacijama, jer je veoma teško, gotovo nemoguće pronaći lidera koji će u isto vreme biti uspešan kao stvaralac na polju kulture, i kao lider u smislu znanja i veština vezanih za upravljanje jednom organizacijom, njenim finansijskim, ljudskim i tehničko-materijalnim resursima, marketingom itd. Važnu ulogu igra i upravni odbor, koji ima više funkcija, kao što su: ostvarivanje veze sa zaposlenima, upravljanje, evaluacija, kontrola, sprovođenje programske politike (networking, sponzorstva, donatorstva), nosilac politike permanentnog obrazovanja zaposlenih, izvor kreativnosti, ideja i saradnje.

Šesti zadatak se odnosi na organizaciju rada i obuhvata: time management¹¹, prikazivanje rezultata rada transparentno, racionalizovanje neophodne administracije, redovno održavanje (efektivnih) sastanaka, kreiranje dobrog raspoloženja i atmosfere.

Dakle, "menadžment ljudskih resursa u kulturi treba ustanovi da obezbedi kvalitetan kadar, permanentnu motivisanost kadra, osećanje pripadnosti radnoj organizaciji i podsticanje širenja žarišta kreativnosti unutar radne organizacije¹²".

U suštini, kulturna ustanova se zasniva prevashodno na idejama, preduzimljivosti, talentu, znanju i kreativnosti svih učesnika involviranih u kulturu i njen razvoj, a ne na tehnici, tehnologiji, sredstvima za rad, jednom rečju, materijalno-tehničkim uslovima. Stoga je upravljanje ljudskim resursima značajnije od upravljanja uopšteno, jer je kultura izuzetno senzitivna na ljudski faktor, iako je obrnuta situacija i poželjnija. Kao i preduzećima iz drugih oblasti, rezultati su bitni i u kulturi, ali pošto oni najviše zavise od njenih aktera, ljudskom resursu je važno posvetiti ogromnu pažnju.

¹¹ Efikasno i efektivno upravljanje vremenom, odnosno njegovim korišćenjem

¹² Dragičević-Šešić, Milena, S.B. Kultura-menadžment, animacija, marketing. Clio, Beograd, 2003

7. PROJEKTNI MENADŽMENT U KULTURI. – Upravljanje projektom je složen proces, za čije odvijanje je potrebno mnogo napora, energije i vremena. Projekti se razlikuju po veličini i važnosti; projekti niskog inteziteta ili kopije projekata koji su već prethodno rađeni ne iziskuju mnogo monitoring-a i moguće je simultano upravljanje više projekata ili jednog velikog usklađenog sa drugim svakodnevnim obavezama, dok veliki projekti koji su radno-intenzivni iziskuju konstantno nadgledanje od strane menadžera, koji mora da bude stalno prisutan; za one najveće, potrebno je nekoliko menadžera, jedan po potprojektu i jedan za koordinaciju rada svih ostalih. Svaki projekat je u izvesnoj meri jedinstven, okrenut rešavanju određenog pitanja/problema, a rizik je veći nego u uobičajenim poslovima. Upravljanje projektom obuhvata:

1. upravljanje rizikom,
2. upravljanje opsegom,
3. nadgledanje i kontrolu,
4. planiranje,
5. svakodnevne poslove i administraciju i,
6. organizaciju i tim.

Postoje dva pristupa projektnom menadžmentu: angloamerički i frankofoni. Kod prvog pristupa (engl. Management by objectives), uspeh se meri nivoom ostvarenja unapred planiranih ciljeva i koristi se sistemskom analizom. Kod drugog pristupa, vode se grupni projekti čiji je cilj kulturnog ili društvenog karaktera¹³. Osnovne karakteristike projekta su:

1. ciljna usmerenost projekta (engl. Management by objectives),
2. projekat je sistem, odnosno sastoji se od realizacije niza aktivnosti koje su međusobno

¹³ Nouks, Sebastijan, I.M. i dr., Upravljanje projektima. Clio, Beograd, 2005

- povezane (sistemska analiza),
3. ograničenost trajanja,
 4. specifičnost i jedinstvenost,
 5. projekat je podjednako proces koliko i rezultat i,
 6. projekat podjednaku važnost pridaje efikasnosti, efektivnosti i ekonomičnosti.

Životni ciklus projekta sastoji se iz nekoliko faza: koncepcije, planiranja, realizacije, kontrole, evaluacije i terminacije.

S obzirom da je projekat ideja koja se sprovodi u procesu koji vodi određenim rezultatima, nije ni čudo što je projektni menadžment postao popularan u kapitalističkoj privredi, koja je orijentisana prema rezultatima. Naime, država više ne želi da finansira ustanove kulture, koje su projektno neefikasne, odnosno one koje ne podnose projekte.

Kada je u pitanju kultura, postoji nekoliko osnovnih oblika projekata: izložba, koncert, predstava, tribina (predavanje, književno veče i promocija), priredba, tečajevi i filmska ili video projekcija. U kompleksne oblike spadaju: manifestacije (festivali, smotre, sajmovi), proslave, akcije, radionice i animacione forme. Mas-medijiski projekti obuhvataju: radio-emisije, TV emisije i rubrike i tekstovi u štampi. Pored mas-medija, važno je pomenuti i novije oblike difuzije kulture, a to su: internet, kompjuterske baze podataka, satelitska i kablovska televizija.

Marketing u kulturi

“Marketing (engl.staviti na tržište) se definiše u najopštijem smislu kao ljudska aktivnost koja je usmerena na zadovoljenje potreba i želja kroz proces razmene¹⁴”. Marketing ima dva zadatka: da osmisli kako proizvesti ono što traži tržište i kako proizvod/uslugu prodati. Marketinški orijentisana privreda je

usmerena na optimalno zadovoljenje potreba potrošača, odnosno zasniva se na principu da prodaja ne zavisi samo od obima tržišta, već od stepena korišćenja tog tržišta; to znači da se tržištu prilagođava, a po potrebi podstiče ili izaziva tražnja. Marketing sa svojom devizom “Petrošač je kralj” je zastupljen, pored drugih oblasti, i u kulturi. On ne pravi razliku između standardizovanih proizvoda masovne kulture s jedne strane, i vrhunskih proizvoda elitne kulture s druge. Principi marketinga su isti. Glavni zadatak menadžera u kulturi je da reprezentuje i populariše kulturne vrednosti i ostvarenja i podstiče kontakte ljudi sa kulturom i njenim proizvodima. Kako bi postizao i ekonomsku dobit ustanove kulture, menadžer mora da bude upoznat sa metodama i tehnikama reklamiranja, ali sa mogućnošću podsticanja potrošnje sa istim ciljem.

Kako bi rezultati bilo vidljiviji, potrebno je razviti marketinške planove i strategije, koji treba da budu prilagođeni svakom kulturnom modelu, zasnovanom na segmentaciji tržišta. Kada je o kulturnim modelima reč, treba reći da postoji nekoliko kulturnih modela: dominantni kulturni modeli (prosvetiteljsko-dogmatski model i model elitne kulture), kulturni modeli masovne kulture (standardni kulturni model, populistički kulturni model, rok-kultura kao masovna kultura mladih), alternativni kulturni modeli (muzičke potkulture, intelektualne “pomodne potkulture”, umetničko-stvaralačke potkulturne ili alternativne grupacije, disidentska umetničko-intelektualna potkultura), tradicionalni modeli kulturnog života (agrikulturni model, modeli kulturnog života pojedinih etničkih grupa) i marginalni kulturni modeli (narkomanska potkultura, delikventska potkultura).

Tokom primene marketinga u nekoj kulturnoj ustanovi, realizuje se više faza: istraživanje tržišta, kreiranje imidža, sprovođenje strategije reklamne kampanje, realizacija total dizajna, javno oglašavanje proizvoda/programa i informativno-animacioni i reklamni program. Sve te faze su podređene ostvarivanju marketinških ciljeva, a naročito onog osnovnog, a to je unapređivanje prodaje.

Finansiranje kulture

¹⁴ Popesku, J. Marketing u turizmu. Visoka turistička škola strukovnih studija. Beograd, 2009

Finansiranje kulture podrazumeva pribavljanje novčanih sredstava koja su namenjena snošenju materijalnih troškova, kao i isplaćivanju ličnih dohodaka zaposlenima u kulturi, odnosno ustanovi kulture.

U zavisnosti od političko-društvenog uređenja, postoje tri osnovna vida finansiranja kulture, a to su:

1. tržišni (u prvom planu je zadovoljenje kulturnih potreba pojedinaca, decentralistički, prilagođava se lokalnim uslovima, prilagodljiv, kontrola se ostvaruje na posredan način,
2. budžetski (u prvom planu zadovoljenje potreba velikih društvenih grupa, centralistički – vezan za državu i sa jednakim rešenjima, zanemaruje lokalne specifičnosti, krut, neposrednija kontrola nad slobodom stvaralaštva) i,
3. mešoviti.

Kulturu mogu finansirati preduzeća, ustanove ili pojedinci i ta pojava ima više naziva, kao što su: sponzorstvo, dobročinstvo, mecenatstvo, filantropija, patronat, donatorstvo ili zadužbinarstvo. Sve su to različite forme sponzorstva, koje se sprovodi iz različitih razloga, kao što su: poboljšanje slike ili imidža ustanove kulture, sticanje slave, plasiranje novog proizvoda kulture, podsticanje prodaje, promena poslovnog imidža, transparentnost društvene odgovornosti, tržišna motivisanost, lični interes vlasnika ili menadžera u kulturi.

Kao još jedan od izvora finansiranja kulture javlja se i fundraising¹⁵, koji se bavi sticanjem novca za razvoj i unapređenje programa kulturne delatnosti, gde važnu ulogu igra komunikacija i pregovaranje fundraiser-a sa potencijalnim sponzorom/sponzorima, od kojih može zavisiti dugoročna sponzorska saradnja.

¹⁵ Fundraising je proces pregovaranja i prikupljanja prihoda kroz filantropiju, private domacije, naplaćivanje usluga, investicije itd. Osnova je obezbeđenja sredstava za finansiranje nevladinog sektora, ali se njime bave i državne institucije u slučajevima komplikovanijih programa, kampanja i strategija.

8. ZAKLJUČAK. – Najjednostavnije rečeno, upravljanje predstavlja donošenje kvalitetnih odluka i efikasno sprovođenje tih odluka. Da su odluke kvalitetne, prepoznaje se po tome što na osnovu njih, ustanova postaje efektivnija i efikasnija. U novim uslovima privređivanja i organizovanja društva, potrebno je daleko bolje organizovanje i upravljanje u ustanovama kulture nego nekada, kada je ona bila pod "jurisdikcijom" države, od koje su zavisile sve kulturne delatnosti i aktivnosti. Pošto kulturna ustanova više ne zavisi od države i njenog budžeta, ili je to barem u daleko manjoj meri zastupljeno, potreban joj je dobar rukovodilac, kako bi mogla da opstane na surovom tržištu kakvo je ono u oblasti kulture.

Naime, od krucijalnog značaja je i ličnost menadžera u kulturi, koja mora efikasno i efektivno da planira, organizuje, motiviše i kontroliše sve aktivnosti, koje se preduzimaju sa ciljem postizanja komercijalnih i nekomercijalnih rezultata. Idealni menadžer u kulturi bi bio onaj koji je orijentisan na zadatak, aktivan i predan radu; obrazovan i upućen u posao, produktivan i marljiv i koji zaista i postiže rezultate. On mora da bude, u isto vreme, efikasan, temeljan i sistematičan. Poželjno je da bude sposoban i spreman da preuzme rizik, bude fleksibilan i globalno gleda na stvari, a takođe i da bude senzitan, orijentisan na ljude i podsticajan u organizovanju timskog rada i razvijanju timskog duha¹⁶.

Ovakav lider, tj. menadžer u kulturi bi trebalo da upravlja ne samo institucijom, već i ljudskim resursima, koji imaju dominantnu ulogu, jer od njihove lične sposobnosti i talenta zavisi i produktivnost i svaka vrsta uspešnosti kulturne ustanove; marketingom, jer od njega najviše zavisi unapređenje prodaje, usled dobro izvršene segmentacije tržišta i kontinuirane komunikacije sa ciljnim segmentima; potom, finansijama, jer bi ustanove kulture trebalo da budu profitabilne barem toliko da mogu da pokriju svoje sopstvene troškove, ali i da

¹⁶ Adižes, Isak. Menadžment za kulturu. Adižes menadžment konsalting. Novi Sad, 2002

finansiraju sve svoje dalje poduhvate i projekte i time razvijaju kulturu, zadovoljavaju potrebe pre svega publike, ali i zaposlenih u oblasti kulture, i na kraju krajeva, promovišu ugled i značaj kulture, kao sofisticirane ljudske delatnosti, bez koje bi se život svodio na puke biološke potrebe i njihovo zadovoljavanje.

BIBLIOGRAFIJA

ADIŽES, Isak. Menadžment za kulturu. Adižes menadžment konsalting. Novi Sad, 2002

DESSLER, G. Osnovi menadžmenta ljudskih resursa. Data Status, Beograd, 2007

DRAGIĆEVIĆ-ŠEŠIĆ, Milena. Javna i kulturna politika. Magna agenda. Beograd, 2002

DRAGIĆEVIĆ-ŠEŠIĆ, Milena, S.B. Kultura-menadžment, animacija, marketing. Clio, Beograd, 2003

NOUKS, Sebastijan, I.M. i dr., Upravljanje projektima. Clio, Beograd, 2005

POPESKU, J. Marketing u turizmu. Visoka turistička škola strukovnih studija. Beograd, 2009

On-line izvori:

www.kultura.gov.rs

SUMMARY. - Management is one of the most influential sciences of the present time, which is particularly expressed in the spheres which are significantly affected by today's economic crisis. Management in culture is a relatively young scientific discipline, which has not experienced its complete affirmation yet, but when the society would realize significance of it, this

scientific area and related knowledge will start being applied in everyday cultural practice. The synonym for management in culture is a science of organization of cultural activities and implies integration of people's needs on the one hand, and creativity and acting on culture, on the other hand. Cultural needs fall under people's additional or luxury needs. Thus, a manager of culture has a task to know and search for cultural needs in order to be able to plan cultural activities and programs, i.e. to satisfy cultural needs, but also to plan cultural development, i.e. to stimulate creation of new needs. Since the Republic of Serbia belongs to countries in transition, the existence of cultural needs and habits is not enough under new conditions of market-oriented economy, but financial means for consuming products of culture. Consequently, neglecting the policy of „decentralization“ and tendency of minimization of state's participation in carrying out a cultural policy, the state is still the one which should take an initiative when it comes to development of culture.

МА Јасмина Каратошић, докторанд на Филолошком факултету Београдског универзитета, асистенткиња на Факултету за стране језике Алфа универзитета у Београду.

Прегледни рад, УДК: 008:005.5

Рецензенти: Рецензенти: др Милан Д. Јовановић, ванредни професор; др Бранкица Бојовић

Jasmina Karatošić¹GLOBALIZACIJA I NJEN UTICAJ NA KULTURU
SVETA

240

J. KARATOŠIĆ

XXI vek predstavlja novo doba u kome egzistira unipolaran svet, predvođen Amerikom i zemljama Zapada koje sprovode svoje državne, ekonomske, kulturne i vojne politike, šireći svoje uticaje i povezujući se sa drugim zemljama, ali i povezujući druge zemlje međusobno putem zajedničkog sistema (sopstvenih) vrednosti. Dakle, nastaje jedno "globalno selo" u kome se zahuktava proces povezivanja država i nacija na svim nivoima, pre svega političkom, a potom ekonomskom i, naravno, kulturnom. Internet i sredstva masovnih medija su tehnička podrška povezivanju sveta na globalnom nivou, dok se konkretno države i nacije povezuju u različite organizacije (UN, EU ili NATO), uključuju u globalne tokove i procese koji imaju svojih prednosti, prevashodno u ekonomskom smislu, ali i mane (kulturna homogenizacija, politička i ekonomska zavisnost, jezički monopol). Bez obzira na različita mišljenja i teorije u vezi sa globalizacijom i njenim uticajima, činjenica je da ona izaziva značajne kulturne, ekonomske i političke promene u kulturi sveta, ali i da se ne može zaustaviti; to je razlog zašto sve države i nacije, a naročito one koje ne kroje političku, ekonomsku i kulturnu mapu sveta, treba da maksimalno da koriste sve pozitivne strane ovog procesa i iskoriste ga radi svog bržeg napretka i boljitka.

Ključne reči: *globalizacija, (kulturna) hegemonija, imperijalizam, kolonijalizam, mondijalizam, ekspanzija, unipolarnost, SAD, naučno-tehnološka revolucija*

¹ jasmina.karatosic@alfa.edu.rs

1. UVOD U GLOBALIZACIJU. – Izašavši iz XX veka kao perioda velikih sukoba, ratnih razaranja i masovnih egzodusa, svet je uplovio u novu eru – eru globalizacije. Koliko god se o njoj govorilo, polemisalo ili diskutovalo, činjenično stanje ostaje isto: ona je neminovan i nezaustavljiv proces, koji predstavlja povezivanje nacija i država, pre svega, na ekonomskoj osnovi uz pomoć političkih činilaca, ali i kulturnoj. Premda, kada je ova tema u pitanju, ima vrlo oprečnih mišljenja, o kojima će biti reči u daljem toku rada.

241

Naime, neki naučnici ovaj proces vide kao sredstvo za ostvarenje političkih, a pre svega ekonomskih ciljeva zemalja engleskog govornog područja, a pre svega Sjedinjenih Američkih Država. Ovaj državni gigant je naime za kratko vreme postigao ono što je nekim civilizacijama trebalo više vekova ili čak milenijuma; na ogromnom novootkrivenom prostoru izrasla je velika država, koja danas ima ogromnu i neminovno presudnu ulogu u međunarodnim zbivanjima. Kako bi se prethodna izjava potkrepila činjenično, u prilog tome biće izneti sledeći podaci.

Naime, sa oko devet miliona kilometara kvadratnih, SAD se nalaze na 4.mestu u svetu po veličini: iza Rusije (oko 17), Kanade (9,9) i Kine (9,7). Graniče se sa Kanadom na severu, koja je prostorno nešto veća, ali ima oko 32 miliona stanovnika (što je znatno manje u odnosu na SAD), a na jugu sa Meksikom, koji se prostire na 761 hiljadu kilometara kvadratnih, na kojima živi oko 106 miliona stanovnika. Teritorija SAD se proteže između dva svetska okeana, Tihog i Atlantskog, a dužina tog rastojanja iznosi 4 500 km. U sklopu kompaktnog dela teritorije ima 50 država, a van nje su samo dve: Havaji i Aljaska, koja je kupljena od Rusije 1867.godine i predstavlja teritorijalno najveću američku državu. Najrazvijenije države su sa najvećim gradovima kao što su Njujork, Čikago, Filadelfija, Detroit, Boston². Dakle, poziciju SAD pored

² Jovičić, dr Živadin, M.Ž. *Amerikanologija*, str.9. Srpsko geografsko društvo, Beograd, 2009

geografskog položaja čine povoljnom i druge prednosti ove sile, kao što je, pre svega, ogromna vojna moć. Naravno, vojna moć je podržana prevashodno ekonomskom moći, koja se može prepoznati u sledećim podacima.

U najrazvijenijoj zemlji sveta 2008.godine, bruto domaći proizvod je iznosio 13,8 triliona dolara, odnosno 45 800\$ po glavi stanovnika (u poređenju sa Japanom – 4,3 triliona (33 000\$), Nemačkom – 2,8 (34 200\$) i Rusijom 2,1 (14 700\$)³. Sa oko 145 miliona zaposlenih, SAD proizvodi sve što izvozi, u skladu sa marketinškim principima liberalnog kapitalizma. SAD je proizvođač (i izvoznik) automobila, elektronskih mašina, tehničke robe, oružja, prehrambenih proizvoda, građe, ribe i prerađevina.

Koliko god cinizma bilo u konstatacijama naučnika koji su protiv globalizacije (jer se po mišljenju većine njih globalizacijom smatra širenje američke hegemonije i gospodarenje svetskim materijalnim i nematerijalnim bogatstvima), potrebno je naglasiti da ovaj proces zaista i jeste potekao od zemalja engleskog govornog područja, jer su one bile najveći predvodnici imperijalizma i kolonijalizma, putem kojih su uspeli da vode svoju ekspanziju na polju politike, ekonomije i kulture, proširujući svoje uticaje širom sveta. Ovi autori obično smatraju da je svet koji se formira (ili treba da se formira) kulturno uniformisan, politički podređen i ekonomski zauzdan, u kome važi pravo jačeg, odnosno nema demokratije, prava i slobode. Ovo je svet koji nakon burnog XX veka i tzv.Hladnog rata karakteriše unipolarnost, naučno-tehnološka revolucija i ekonomska ekspanzija.

Može se reći da su ovi autori delimično u pravu, XXI vek jeste doba nastajanja nove "civilizacije", ali koja nastaje dejstvom prevashodno političkih i ekonomskih faktora, vođena zakonima tržišta i novog svetskog poretka. Ali, XXI

³ Jovičić, dr Živadin, M.Ž. Amerikanologija. Srpsko geografsko društvo, Beograd, 2009

vek je i era kada se ceo svet pretvara u jedno "globalno selo" u kome protok informacija, proizvoda i usluga ne poznaje granice, ni vremenske, ni prostorne; kada se putem interneta i engleskog jezika kao *lingua franca* posreduje u svim vidovima komunikacije i saradnje među državama i nacijama.

2. ZAČECI GLOBALIZACIJE. – Kao što je već pomenuto, proces globalizacije vodi poreklo iz perioda kolonijalizma, zasnovanog na ideologiji mondijalizma, u kome su moćne države-osvajaci osvajale nove teritorije, posežući za materijalnim bogatstvima, jeftinom radnom snagom i novim tržištima. Želja za moći i osvajanjem oduvek je postojala u istoriji ljudske civilizacije, samo je ključna činjenica u rukama kojih naroda se ta moć nalazila. Nekada su to, u doba velikih otkrića, bile Španija, Italija, Holandija i Velika Britanija, a danas su to Sjedinjene Američke Države (u daljem toku rada: SAD).

Tabela br.1: Teritorija najvećih kolonijalnih sila na početku XXI veka

Teritorije kolonijalnih imperija pred Prvi svetski rat	
Velika Britanija	33-000 000 km ²
Rusija	17 400 000 km ²
Francuska	10 600 000 km ²
Nemačka	Oko 3 000 000 km ²

Izvor: Mićović, dr Vojislav. Globalizacija i novi svetski poredak. "Čigolja štampa", Beograd, 2001

Postoje neke indicije da su ideje kolonijalizma, odnosno mondijalizma, poreklom iz masonskog pokreta, povod za globalno osvajanje. Mondijalizam, najšire shvaćen "obuhvata predstavu o jednom svetu na zemljinoj planeti, svetu međusobno povezanom, čiji su delovi (države, regioni i šira područja) uzajamno zavisni i umreženi u jedan globalni sistem ekonomskih, kulturnih, političkih, naučno-tehnoloških i svih drugih aspekata savremenog života ljudi i naroda; svetu bez konflikata, suprotstavljenih interesa, idealno bezbednom, u kome su svi ljudi i narodi slobodni da odlučuju o svojoj budućnosti i sudbini, o odnosima sa

drugim narodima; da se svetska prirodna i druga bogatstva koriste i stižu radom i da srazmerno tome pripadaju svima; da se isključuje svaka vrsta diskriminacije po nacionalnoj, verskoj ili rasnoj pripadnosti ljudi; da se onemogućuje svaki vid eksploatacije, ponižavanja i netrpeljivosti; da su svim ljudima i narodima dostupne tekovine nauke, kulture i drugih vidova ljudskog stvaralaštva; da se prožimanjem tih vrednosti u svoj njihovoj raznolikosti i bogatstvu ideja i tekovina ljudskog uma i stvaralaštva razvija jedan novi svet uzajamno zavistan i povezan jakim nitima sa onim što ima univerzalno značenje i predstavlja opšte tekovine čovečanstva⁴. Ovo je jedna od definicija, koja predstavlja idealnu situaciju kada je u pitanju proces kojim se ovaj rad bavi, što je dakako samo prividno realnost, ali u praktičnim uslovima, neke stvari su daleko drugačije i ne mogu se uklopiti u ovu utopističku idilu. No, od suštinske je važnosti naglasiti da SAD danas nisu jedina supersila, jer se na svetskom horizontu pomalaju neki novi svetski "igrači" poput Kine, Indije, Brazila, Rusije, Japana itd.

Tabela br.2: Bruto društveni proizvod 5 najrazvijenijih zemalja sveta

Zemlja	Ukupni	Po stanovniku
(u trilionima dolara)		(dolara)
SAD	14,8	45 800
Kina	5,3	5 300
Rusija	1,2	8 612
Nemačka	3,5	34 200
Japan	5	33 600

Izvor: Jovičić, dr Živadin, M.Ž. Kina-najmnogoljudnija zemlja sveta.

Srpsko geografsko društvo, Beograd, 2009

⁴ Mićović, dr Vojislav. Globalizacija i novi svetski poredak, str.18 i 19. Čigoja, Beograd, 2001

Na osnovu podataka iz tabele br.2, može se videti da je BDP Kine više nego duplo manji od BDP-a SAD, kao i Rusije (još više), ali ove dve zemlje imaju perspektivnu budućnost u pogledu razvoja, Kina sa ekspanzionističkom trgovinskom politikom i Rusija sa svojim ogromnim prirodnim bogatstvima. Nemačka i Japan mogu očekivati ubrzan i snažan razvoj zahvaljujući tehnološkoj superiornosti i dominaciji.

Od ovih zemalja treba posebno izdvojiti Kinu, zbog jasnih ekonomskih pokazatelja, koji govore u prilog njenom rapidnom razvoju. Naime, rast BDP-a u Kini (stopa od 11,4) je duplo veći nego u SAD (1.mesto među zemljama izvozniciima). U današnjim ekonomskim uslovima (recesija), rezervni investicioni potencijal Kine se procenjuje na 2025 milijardi \$. Sa ovakvim ekonomskim potencijalom, kao i obrazovnim, izraženim sa 1260 nacionalnih naučno-istraživačkih institucija, Kina ima sve predispozicije da prestigne najrazvijenije zemlje sveta u celokupnom razvoju⁵.

Dakle, ubrzan ekonomski razvoj i naučno-tehnološka otkrića su omogućili ekspanzionističku politiku velikih (novih) sila (globalizaciju), osobito informaciono-komunikaciona tehnologija. Naime, ekspanzija i razmena informacija brzinom svetlosti su omogućili (i omogućavaju) prenošenje i usvajanje (kulturnih) sistema vrednosti, zbog čega se globalizacija doživljava kao kulturno-informaciona dominacija. Izjava da nema granica u globalnom svetu može da bude mač sa dve oštrice, samo je pitanje iz koje perspektive se to posmatra. Zagovornici globalizacije će reći da granice nestaju, jer predstavljaju prepreku ujedinjenju sveta, a protivnici sprovođenja globalizacije će to shvatiti kao dovođenje u pitanje suvereniteta i integriteta država. Prema autoru Vojislavu Mićoviću, postoje 3 istorijska modela globalizacije:

⁵ Jovičić, dr Živadin, M.Ž. Kina-najmnogoljudnija zemlja sveta, str.17 i 18. Srpsko geografsko društvo, Beograd, 2009

- kolonizacija od XV do XX veka (XXI vek),
- Hitlerov "novi poredak",
- podela sveta na blokove posle Drugog svetskog rata.

246

Prelomni trenutak u ovom procesu je kraj Hladnog rata i nestanak bipolarnog sveta, nakon čega se stvara unipolaran svet na čelu sa SAD kao svetskom supersilom, ali nakon prve decenije XXI veka, pomalaju se i novi centri ekonomske, pa i vojne moći, kao što su: Turska, Iran, Indija, Brazil, Kina i Rusija, što nagoveštava nova scenarija na političkoj, ekonomskoj i kulturnoj pozornici sveta.

Politička dimenzija globalizacije.

Mnogi teoretičari globalizacije smatraju globalizaciju postupkom i procesom sprovođenja tzv. "novog svetskog poretka", odnosno specifičnog političkog sistema. To naročito dolazi do izražaja kod zemalja koje su gotovo u čitavom proteklom veku pripadale socijalističkom i komunističkom sistemu, koji su se pokazali neodrživim. Novi globalni politički sistem implicira vladavinu prava i demokratije, čije programe i ciljeve sprovode napredne zemlje Zapada, koje "zemljama u razvoju", odnosno nerazvijenim zemljama pomažu na putu razvoja u moderna demokratska kapitalistička društva.

Primer za ovo je, između ostalog, i činjenica da političke izbore u Srbiji nadgledaju predstavnici različitih međunarodnih institucija i organizacija, u čijoj pozadini stoje najmoćnije države Zapada i SAD. One nastoje da sprovode demokratske principe u zemljama, koje su do skora bile pod diktatorskim "jarmom" i kojima je potrebna podrška u sprovođenju demokratskih procesa. Protivnici globalizacije ovo smatraju direktnim napadom na suverenitet i integritet zemalja u pitanju.

Eklatantan demokratski politički sistem obično predstavlja koegzistenciju više političkih stranaka, jer to podrazumeva ustanovljene demokratske principe na kojima se zasniva sloboda izbora i odlučivanja. Neki ovo tumače i kao politiku koju je nekada davno vodilo moćno Rimsko carstvo

pod sloganom "divide et impera"⁶. Dakle, model vladavine reprezentuje građanska višestranačka parlamentarna demokratija. No, "evolucija klasičnog modela građanske demokratije odavno je pokazala da se savremeno građansko društvo polarizovalo i u političkom stranačkom smislu u većini zemalja oko dve velike partije koje se već decenijama, sa skoro neznatnim programskim razlikama, smenjuju na kormilu državne vlasti"⁷.

3. EKONOMSKA DIMENZIJA GLOBALIZACIJE. – Nakon što su stvoreni svi politički uslovi, kapitalizam može nesmetano da se sprovodi i razvija. U kontekstu stvorenih uslova za razvoj kapitalizma, vladajući model ekonomskih odnosa u eri globalizacije bi bio sledeći: postojanje slobodnog tržišta i tržišne privrede u kojoj vladaju zakoni ponude i potražnje; postoji tržišna konkurencija i vladavina kapitala koji predstavlja pokazatelj poslovnog uspeha, ekonomske moći i nužno - političke moći. Krajnji cilj je formiranje jedinstvenog tržišta na globalnom nivou i povezivanje nacionalnih ekonomija na tržišnoj osnovi. U tom pravcu se sprovode ekonomske reforme, naročito u zemljama Centralne, Istočne, odnosno Jugoistočne Evrope (između ostalih, i u Srbiji).

Ovaj ekonomski model je zapadnim zemljama doneo moć i bogatstvo, ali kako će se odraziti na ekonomije pomenutih zemalja – pokazaće vreme. Efekti pomenutog procesa obuhvataju visoku produktivnost, efikasno korišćenje svih resursa, napredak u tehnološkom razvoju, povećanje proizvodnje i izvoza, ali i eksploataciju, naročito onu koja se odnosi na ljudski faktor, odnosno jeftinu radnu snagu. Jedan od nus efekata je i tzv. "brain-drain"⁸ i masovne migracije stanovništva u pravcu razvijenih zemalja, prvenstveno Zapada, odnosno Evropske unije.

247

⁶ Prim. prev. lat. „zavadi, pa vladaj“

⁷ Mićović, dr Vojislav. Globalizacija i novi svetski poredak. Čigoja, Beograd, 2001

⁸ Prim. prev. engl. „odliv mozgova“

Negativna strana ovog ekonomskog sistema jeste produbljivanje razlika između bogatih i siromašnih, kao i "osvajanje" nerazvijenih zemalja od strane međunarodnih finansijskih institucija, kao što su MMF i Svetska banka. Manje razvijene zemlje prolaze ili tek treba da prođu kroz fazu liberalizacije, odnosno otvaranja tržišta za stranu robu i kapital. Takođe, one treba da se oslobode preteranog uticaja države na funkcionisanje ekonomskog sistema. U prethodnom ekonomskom sistemu, ona (država) je imala ključnu ulogu, dok sada tu ulogu preuzimaju multinacionalne finansijske, industrijske i trgovinske organizacije, iza kojih stoji krupan kapital i interesi monopolista, koji su često suprotstavljeni interesima naroda, kao što je slučaj sa našom zemljom.

4. KULTURNA DIMENZIJA GLOBALIZACIJE. – Proces globalizacije u kontekstu kulture predstavlja kontinuiranu i nezaustavljivu kulturnu promenu, ali i dejstvo prethodne dve dimenzije globalizacije: političke i ekonomske. Kada se o njoj govori, obično se misli na kulturnu transformaciju koja nameće kulturne modele i proizvode poreklom sa Zapada, na čelu sa kulturnom hegemonijom SAD. Najefikasnije sredstvo za sprovođenje ovih kulturnih uticaja predstavljaju sredstva masovne komunikacije i internet. U prilog tome govorni zanimljiv podatak da samo u Kini 384 miliona ljudi koristi internet, a u SAD 220 miliona stanovnika).

U XXI veku je sveprisutna opšta i neograničena razmena informacija i prenos kulturnih i intelektualnih dobara, i to su okolnosti koje dovode kulture u dijalog i prožimanje, koji su neminovna posledica pomenutih tendencija, jer kulture nisu larve, izolovane u svojim ćaurama, koje čekaju određeni trenutak da se transformišu u raskošnog leptira; kulturna promena je neprestan proces koji nužno vodi transformaciji, ali koja se ne događa naprasno i iznenada. U razmeni i prožimanju kultura, sve nacije i države bi trebalo da imaju ravnopravan odnos, tretman i status, no to zavisi od stepena naučno-tehnološkog napretka, što je i uzrok kulturne dominacije zemalja engleskog govornog područja, koje se u tom pogledu nalaze u samom vrhu. Dakle, nije u pitanju sklonost određene zemlje ka

kulturnoj dominaciji i opseg njenog kulturnog bogatstva, već njena sposobnost i mogućnosti da tu dominaciju sprovede. Esencija kulturne globalizacije nije u nametanju kulturnih proizvoda, već u spremnosti kulturnih tržišta da iste usvoje.

Zapravo, često se globalizaciji pripisuje da se bavi nametanjem određenog sistema kulturnih vrednosti (ponajčešće masovne kulture), ali da nema odgovarajućeg broja recipijenata, to nametanje ne bi moglo da se sprovede. Uostalom, oduvek je bilo najlakše manipulirati masama koje su uobičajeno na niskom stupnju kulturnog i obrazovnog razvoja, te pošto nemaju svoja sopstvena merila vrednosti, posleđično prihvataju tuđa (kakva god ona bila). Ova pojava je postojala od davnina, a poznata je još i od rimskog doba kada se sprovodila politika "hleba i igara". Idealna vizija kulturne globalizacije bi bila stvaranje realnih uslova za razmenu ideja, progresivnih zamisli, duhovnih i kulturnih vrednosti, koje bi putem razmene, prožimanja i usvajanja, vodili čovečanstvo ka nekoj daleko boljoj budućnosti i zajedničkom globalnom napretku.

Konsekventno, svaka nacija poseduje svoj sopstveni sistem vrednosti i kulturnih dobara, ali nije svaka od njih sposobna da isti nametne, naročito ne na globalnom nivou. Doduše, kultura današnjice (u eri globalizacije) se nekako najviše svodi na kulturu potrošačkog društva, odnosno masovnu kulturu – kulturu bez imanentne vrednosti, isključivo funkcionalnu i komercijalnu.

Jedan od simbola kulturnog identiteta jeste i jezik kojim jedan narod govori i u kome je utkana celokupna istorija naroda. Međutim, danas se javlja situacija da mnogi jezici i njihovi dijalekti nestaju pod naletom jezika dominantnih svetskih nacija, mada se mora priznati da je tako bilo i u prošlosti kada su kolonizatori ostavljali u nasleđe maternje jezike stanovnicima svojih sada bivših kolonija. Iako se u svetu govori 3500 hiljade jezika sudeći po knjizi "Jezici sveta" Keneta Kacnera, engleski predstavlja jezik br.1 po zastupljenosti (ne računajući kineski koji ima najveći broj govornika, jer je Kina najmnogoljudnija zemlja sveta). On je novi stari esperanto 21.veka, koji je i dalje dominantan na svim teritorijama gde su Britanci vladali. Postoji saznanje da se čak 60% naučne

komunikacije odvija na engleskom jeziku, a da u frankofonim zemljama čak 70% istraživača koristi engleski jezik u komunikaciji.

Kontinenti	Rani 16. vek Br/%	Rani 17. vek Br/%	Rani 18. vek Br/%	Rani 19. vek Br/%	Rani 20. vek Br/%	Rani 20. vek Br/%	Rani 21. vek Br/%
Amerika	2,175/15	2,025/15	1,800/15	1,500/15	1,125/15	1,005/15	336/12
Afrika	4,350/30	4,050/30	3,600/30	3,000/30	2,250/30	2,011/30	1,355/45
Evropa	435/3	405/3	360/3	300/3	225/3	201/3	140/5
Azija	4,785/33	4,455/33	3,960/33	3,300/33	2,475/33	2,212/33	1,044/38
Pacifik	2,755/19	2,565/19	2,280/19	1,900/19	1,425/19	1,274/19	92/3
Svet	14500/100	13500/100	12000/100	10000/100	7500/100	6703/100	2997/100

Tabela br.3: Opdajajući broj jezika širom sveta od 1500-2000⁹

Izvor: Centar za istraživanje globalizacije na Univerzitetu Havaji-Manoa, www.globalhawaii.org

Pored (engleskog) jezika kao sredstva za globalnu komunikaciju, kulturnu globalizaciju omogućavaju i sredstva kao što su Internet i mobilna telefonija. Sredstva za masovnu komunikaciju imaju prednost u smislu da za protok informacija ovim putem ne postoje ni administrativne, niti bilo koje druge granice koje bi predstavljale prepreku komunikacionom procesu. Nije ni čudo da su SAD predvodnici u procesu globalizacije, ako uzmemo banalan primer upotrebe telefona, zapanjuje podatak da se pola telefona nalazi upravo u ovoj zemlji, dok se, recimo, u Kini koja ima milijardu i po stanovnika nalazi tek nešto manje od 10% telefona. Građani sveta treba da shvate da se ratovi u XXI veku ne vode vojnom silom i oružjem, oni se vode umom, strategijom, taktikom, a najviše posredstvom informacija i njihove razmene, jer one predstavljaju realnu moć i uslov za dominaciju.

⁹ Izvor: Steger, Manfred. *Globalization*, str.82. Oxford University Press. New York, 2009

Još jedan od načina za širenje kulturnog uticaja jeste i pisana reč, odnosno knjiga. Poražavajuć je podatak da se u siromašnim zemljama ili zemljama u razvoju u kojima živi skoro 4/5 svetskog stanovništva, štampa samo 1/5 od ukupnog broja knjiga. Uglavnom se knjige uvoze, jer domaći pisci nemaju uslova za izdavanje knjiga u inostranstvu, tako da ova situacija pruža dodatni dokaz o ranije iskazanom stavu da je finansijska moć od izuzetne važnosti za širenje kulturnih uticaja i to nije stav pojedinaca, već društvena stvarnost.

Kulturni uticaj u pravcu globalizacije se može prepoznati i u delovanju filmske industrije, koja je takođe u specifičnom položaju, s obzirom da se najveći broj filmova proizvodi u Indiji, Japanu, Francuskoj i Italiji, a ipak američka filmska industrija je najuticajnija ukoliko uzmemo u obzir koji filmovi se gledaju na TV ili bioskopskim ekranima. Kao i putem drugih medija, i ovim putem se mogu slati jasne poruke, odnosno emitovati mišljenje, stav, pogled na svet, ukus, sugestija ili opredeljenje. Filmovi iz SAD su krajnje šablonizirani sa nekoliko identičnih matrica, u kojima dominira priča o sukobu dobra i zla, u kome se pripadnici američke nacije bore za opstanak dobra i pravdu, dok su zli junaci predstavljeni kao teroristi, uglavnom ruskog ili arapskog porekla i kuju planove o uništenju sveta.

Nužno je zaključiti da nametanje kulturnog uticaja, odnosno sprovođenje kulturne globalizacije deluje mnogo naivnije ako se uporedi sa svojim političkim i ekonomskim pandanom. No, "dominacija u oblasti kulture sprovodi se mnogo lakše i bezbolnije zato što oni koji su joj izloženi nisu svesni tih uticaja ili su, pak, nemoćni da im se odupru. Prošlo je vreme osvajanja, došao je trenutak "kontrole duhova" (Ramone, Ignacio. *Le Monde diplomatique*, maj 2000).

5. VOJNA GLOBALIZACIJA. – Iako se XXI vek smatra dobom koje bi trebalo da donese apsolutni prekid ratova i globalnu saradnju država i nacija, ipak i dalje postoje uslovi za preduzimanje vojnih intervencija, s obzirom da u svetu tinja mnoštvo žarišta, koja bi mogla da se rasplamsaju i dovedu do sukoba svetskih razmera. Radi rešavanja tih globalnih problema, mnoge države, a naročito

zapadne, pribegavaju intervencionističkoj politici NATO¹⁰-a, međunarodne odbrambeno-bezbedonosne organizacije, koja je nastala 4.aprila 1949.godine u Vašingtonu, delimično kao takmac Varšavskom paktu u borbi protiv ekspanzionističke politike SSSR-a i njegovih saveznika tokom Hladnog rata i oživljavanja nacionalističkog militarizma u Evropi, ali i ubrzavanja političkog ujedinjenja Evrope kroz uvećano prisustvo predstavnika iz Severne Amerike.

Inače, NATO je savez 28 država iz Severne Amerike i Evrope koje su posvećene ispunjavanju ciljeva Severoatlantske povelje, u skladu sa kojom fundamentalna uloga NATO-a postaje zaštita slobode i bezbednosti svojih saveznika, odnosno zemalja članica pomoću političkih i vojnih sredstava. NATO igra veoma važnu ulogu u kriznom menadžmentu i mirovnim misijama¹¹. U NATO-u službeni jezici su engleski i francuski, što dovoljno transparentno ukazuje na dominaciju zemalja engleskog govornog područja i Francuske, nekada značajne kolonijalne imperije, čiji se jezik koristio izrazito u diplomatiji. U XXI veku, NATO sve više dobija na značaju, a u odlučivanju mu sve više podrške pružaju SAD.

Danas je jurisdikcija NATO-a znatno proširena, u smislu njegovih vojno-bezbedonosnih funkcija, a i svih ostalih. Svi ratni sukobi, političke borbe, revolucije (najaktuelnije su one na severu Afrike i Bliskom istoku, u kojima se svrgavaju diktatorski režimi), teroristički napadi, etnička čišćenja, ugrožavanje ljudskih prava, teritorijalni sporovi (Kosovo), konflikti na međurasnoj i međunacionanoj osnovi, religiozni sukobi i razni drugi problemi ne prolaze bez monitoring-a NATO trupa, koje „patroliraju“ svetom rame uz rame sa UN, čiji su ciljevi navedeni u Povelji UN: očuvanje mira i bezbednosti, mirno rešavanje sporova, zabrana upotrebe sile u međunarodnim sporovima, razvijanje prijateljskih odnosa zasnovanih na poštovanju načela ravnopravnosti i

¹⁰ *engl.* North Atlantic Treaty Organisation (NATO), *fr.* l'Organisation du Traité de l'Atlantique Nord (OTAN)

¹¹ www.nato.int

samoopredeljenja naroda, razvijanje saradnje u rešavanju međunarodnih problema privredne, društvene, kulturne ili humanitarne prirode i unapređivanje poštovanja ljudskih prava i osnovnih sloboda za sve¹².

Mnoge zemlje sveta pokušavaju da steknu naklonost Zapada dajući svoje vojne trupe NATO-u, a mnoge i apliciraju za članstvo kako bi se pridružile zemljama EU u obezbeđivanju internacionalnog mira i stabilnosti. Inače, EU takođe predstavlja jedan od načina udruživanja država i nacija u političkom, ekonomskom, kulturnom i vojnom pogledu, a na globalnom nivou. To je jedinstveno ekonomsko-političko partnerstvo 27 evropskih zemalja, koje je nastalo posle Drugog svetskog rata sa ciljem ekonomske „unifikacije“ zemalja Beneluksa. Zaokret EU od zajednice zasnovane isključivo na ekonomskim principima prema političkoj zajednici je doneo i promenu prvobitnog imena Evropska Ekonomska Zajednica u Evropska Unija, koja već pola veka obezbeđuje, barem svojim članicama, mir, stabilnost i prosperitet, viši životni standard i stabilnu valutu. Danas se glavni ciljevi EU odnose na promovisanje ljudskih prava, vladavine demokratije, ljudskog dostojanstva, jednakosti i vladavine prava. Jedinstveno tržište je glavni ekonomski pokretač, koji omogućava većini roba, usluga, novca i ljudi da se kreću slobodno¹³.

„Suština postojanja NATO pakta i američkih vojnih baza na svim kontinentima nije više u njihovom odbrambenom karakteru, već u dve bitne činjenice: jedan razlog je sadržan u njihovom osnovnom zadatku da obezbeđuju prostor za sprovođenje procesa ekonomske, političke i medijske globalizacije i izgradnju temelja novog svetskog poretka po modelu američkih stratega; drugi

¹² Mićović, dr Vojislav. Globalizacija i novi svetski poredak. „Čigoja štampa“, Beograd, 2001

¹³ www.europe.eu

bitan zadatak ovih mega vojnih struktura je čuvanje tekovina globalizacije i stečenih strateških pozicija u svim delovima sveta¹⁴.

254

6. ZAKLJUČAK. – Nakon kolapsa Sovjetskog Saveza, a samim tim i bipolarnog sistema, utrt je put procesu globalizacije pod vođstvom svetske supersile, koja je nakon Drugog svetskog rata prestala da vodi izolacionističku politiku prema svetu, simbolično stavljajući do znanja ovu promenu političkog kursa osnivanjem Ujedinjenih Nacija u Njujorku. Međutim, ova pozicija sa sobom donosi odgovornosti i izazove, kao što su regulisanje globalnih tržišta, ali i borba protiv terorizma kao planetarnog zla. Glavne teme današnjice, u tom duhu, postaju ljudska prava, globalna klima i slobodna trgovina.

Napredak u komunikacijama i informacionim tehnologijama predstavlja odlučujući faktor koji je omogućio finansijskim tržištima da dožive "bum" na globalnom nivou, a transnacionalnim korporacijama da ustanove svoje globalne organizacije. Ipak, mračna strana globalizacije je i poražavajuća činjenica da u svetu i dalje postoji pojava koja se može označiti kao digitalni "gap", odnosno praznina, jer postoje delovi Zemljine kugle koji se nisu elektronski umrežili, iako su elektronski mediji važili za moćan katalizator povezivanja sveta na globalnom nivou. Međutim, bolja povezanost gradova, regija i država na globalnom nivou ima i svoje negativne efekte, kao što su: trgovina drogom, pranje novca, krijumčarenje izbeglica i savremene forma ropstva.

Premda se globalizacija smatra fazom "uspona Zapada" ili jednostavno rečeno amerikanizacijom, bilo bi nepotpuno tačno uporediti je sa ovim procesima, jer sve što je "uveženo" iz Amerike služi u "lokalne" svrhe ili

¹⁴ Mićović, dr Vojislav. Globalizacija i novi svetski poredak. "Čigoja štampa", Beograd, 2001

predstavlja "kalup", koji će biti ispunjen lokalnim sadržajem¹⁵. Dakle, transformacija inicirana od strane Amerike, nije nužno westernizacija ili amerikanizacija, zbog toga što procesi kulturološke ili institucionalne transformacije, difuzije i unakrsne "oplodnje" iziskuju "lokalnu" saradnju i prilagođavanje, tek nakon čega dolazi do faze transformacije.

255

Konačno, globalizacija se odnosi na strukture i procese koji postoje na globalnom/planetarnom nivou, i ne mogu se posmatrati kao autonomni, već kao makroproces koji mogu biti posledica i individualne i kolektivne akcije, koje mogu izvući optimalne rezultate učešćem u ovom procesu. "Globalne veze izjednačavaju razlike i kreiraju nove; one proizvode pobednike i gubitnike¹⁶".

. BIBLIOGRAFIJA

- JOVIČIĆ, dr Živadin, M.Ž. Amerikanologija. Srpsko geografsko društvo, Beograd, 2009
- JOVIČIĆ, dr Živadin, M.Ž. Kina-najmnogoljudnija zemlja sveta. Srpsko geografsko društvo, Beograd, 2009
- LEČNER, Frenk Dž., B.Dž. Kultura sveta. Clio, Beograd, 2006
- MIĆOVIĆ, dr Vojislav. Globalizacija i novi svetski poredak. "Čigoja štampa", Beograd, 2001
- OSTERHAMMEL, Jurgen, P.N. Globalization. Princeton University Press. Munich, 2003
- STEGER, Manfred. Globalization. Oxford University Press. New York, 2009

¹⁵ Osterhammel, Jurgen, P.N. Globalization. Princeton University Press. Munich, 2003

¹⁶ Osterhammel, Jurgen, P.N. Globalization. Princeton University Press. Munich, 2003

On-line izvori:

www.nato.intwww.europe.eu

256

SUMMARY. – XXI century represents new age in which the unipolar world exists, led by America and Western countries which carry out their state, economic, cultural and military policies, spreading their influences and connecting with other countries, but also connecting them by the common system of (own) values. Consequently, one "global village" has appeared, in which the process of states and nations' integrations is getting into full swing on all levels, predominantly political, then economic and cultural ones, of course. Internet and means of mass communication are technical support to the world's integration on a global level, while states and nations integrate into different organizations (UN, EU and NATO), join the global flows and processes which have their advantages, primarily in economic terms, but also disadvantages (cultural homogenization, political and economic dependence, linguistic monopoly). Without regard to different opinions and theories related to globalization and its influences, the fact is that it provokes significant cultural, economic and political changes in the world's culture and also that it cannot be stopped; it is the reason why all states and nations, especially those which do not establish political, economic and cultural map of the world, should utilize all positive aspects of this process to a maximum degree and make the most of it for their faster progress and benefit.

МА Јасмина Каратошић, докторанд на Филолошком факултету Београдског универзитета, асистенткиња на Факултету за стране језике Алфа универзитета у Београду.

Прегледни рад, УДК: 316.32: 008

Рецензенти: Рецензенти: проф. др Радмило Маројевић; проф. др Милан Д. Јовановић

Dragana R. Radošević¹

DA LI JE OPRAVDANO SVRSTATI MARGARET ETVUD U PISCE FEMINISTIČKE PROZE?

257

D. RADOŠEVIĆ

Ovaj naučni rad ispituje feminističke elemente u književnim delima Margaret Etvud (Margaret Atwood). On ima za cilj da istraži opravdanosti svrstavanja Etvudove u feminističke pisce. Rad je fokusiran kako na one elemente koje prozu Margaret Etvud čine feminističkim autorom, tako i na one književne elemente koji ovu književnicu izdvajaju iz šablona feminističkih autora.

Ključne reči: feministička proza, definicija feminizma, muško-ženski odnos, antifeminizam.

Sama želja Margaret Etvud da postane pisac mogla bi se nazvati feminističkom. U to vreme, kasnih pedesetih i ranih šezdesetih godina dvadesetog veka, njena odluka da se posveti književnosti naišla je na opšte nerazumevanje, a posebno na nerazumevanje muškog dela publike. „Mogla sam izbrojati na prste jedne ruke ljude čije je stav prema onome što radim pozitivan. Ostali su imali nepoverljiv ili negativan stav,“ priseća se Etvudova.² Bilo je to vreme kada se od žene nije očekivalo da zadrži posao nakon udaje; kada je ženama bio zabranjen pristup biblioteci na Harvardu; kada se u Kanadi pisanje romana čak i za muškarce smatralo neozbiljnim pozivom.

¹ dragana.markovic@yahoo.com

² „I could count on the fingers of one hand people whose attitude towards what I was doing was positive. The rest were either incredulous or negative.“, *Conversation*, Gibson's interview, page 6.

Feministički pravac „Sloboda žena“³ rado je koristio prozu onih ženskih pisaca koje su se bavile pitanjem muško-ženskih odnosa. Među imenima ovih spisateljica pored Margaret Lorens, Marian Endžel, Alis Munro, našlo se i ime Margaret Etvud. Pristalice feminističke proze u romanima Etvudove sa lakoćom pronalaze elemente koje ova dela karakterišu, između ostalog, i kao feminističke romane. Neravnopravan odnos između muškarca i žena, to jest dominantnost muškaraca na jednoj strani i pasivnost i nemoć žena na drugoj, ućutkivanje žena koje pokušavaju da dođu do svog glasa, nepravedan položaj žena koje su primorane da biraju između braka i karijere, spadaju u feminističke elemente koji karakterišu prozu Margaret Etvud.

Ispitujući ulogu žene u istoriji romana Sandra Gilbert i Susan Gubar dolaze do zaključka da u romanu devetnaestog veka za ženu postoje samo dve mogućnosti: brak na jednoj strani, ili smrt i ludilo na drugoj.⁴ Ono što feminističku prozu dvadesetog veka pomera od ovog šablona jesu druge alternative za ženu osim udaje, smrti ili ludila, kao i pitanje: šta se dešava sa ženama nakon udaje? Romani Margaret Etvud se uklapaju i u ovaj kriterijum feminističke proze, jer se upravo bave pitanjem šta se ženama dešava nakon udaje i koje druge životne mogućnosti postoje za ženu osim braka.

Izdvajajući elemente feminističke proze u njenim romanima, književni kritičari porede dela Margaret Etvud i drugih dela feminističkih autora dvadesetog veka, što im daje pravo da romane Margaret Etvud pribroje tradiciji anglo-američkog feminizma. Natali Kuk definiše anglo-američki feminizam sposobnošću da stvori konvencije zapleta i karakterizacije, nasuprot francuskog feminizma koji stvara konvencije jezika.⁵ Obuhvaćena ovakvom definicijom, dela

³ Women's Lib.

⁴ Sandra Gilbert and Susan Gubar *The Mad Woman in the Attic: The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination*, New York: Yale Nota Bene press, 2000.

⁵ Cook, 23.

Margaret Etvud se mogu porediti sa delima osnivača angloameričke feminističke proze - Virdžinijom Vulf u Engleskoj, Doris Lesing u Južnoj Africi i Keit Čopin u Americi.

Međutim, uprkos feminističkim elementima prisutnim u prozi Margaret Etvud, postavlja se pitanje opravdanosti svrstavanja Etvudove u feminističke pisce upravo zato što se ona u toku svog stvaralačkog čina nikada u potpunosti ne predaje feminističkoj tradiciji. Njena poslednja reč nije u službi feminizma, već su feminističke ideje u službi njene naracije. Stoga, ako bismo želeli da Margaret Etvud okarakterišemo kao feminističkog pisca, onda feminizam moramo posmatrati kao izuzetno širok pojam, a nikako kao ideje određene grupe žena. Ovaj stav potvrđuju izjave Margaret Etvud date u raznim intervjuima u periodu od 1972. do 2000. godine.

Neretko se u književnoj kritici nailazi na tvrdnju da je Margaret Etvud aktivno učestvovala u feminističkom pokretu, premda ova tvrdnja nema realnu osnovu. Uprkos činjenici da su njena dela uticala na formiranje feminističke svesti, Etvudova koja odbija da bude svrstana u bilo koju stvaralačku kategoriju, nikada sebe nije okarakterisala kao feminističkog pisca. Prvi problem nastaje kod razumevanja značenja reči „feminizam.“ Kako sama Etvudova kaže: „Feminizam je danas reč koja se koristi u mnoge svrhe. Ona može podrazumevati sve, od ljudi koji misle da muškarce treba gurnuti sa litice do ljudi koji misle da je O.K. da žene čitaju i pišu. Sve se to može nazvati feminističkim stavom. Shvatanje da je za žene O.K. da čitaju i pišu bilo bi radikalno feministički stav u Avganistanu.“⁶

Ako termin „feministički autor“ podrazumeva osobu koja piše prozu sa izrazito propagandističkim feminističkim sadržajem, onda se proza koju Margaret

⁶ „Feminist is now one of the all-purpose words. It really can mean anything from people to think men should be punished off cliffs to people who think it's O.K. for women to read and write. All those could be called feminist positions. Thinking that it's O.K. for women to read and write would be a radically feminist position in Afghanistan. *Conversation*, Brans' interview, 140.

Etvud piše nikako ne može nazvati feminističkom. Ovaj stav se, svakako, suprotstavlja opšte prihvaćenom shvatanju da je Etvudova feministički autor. Međutim, okarakterisati naraciju romana Margaret Etvud kao „feminističku naraciju“ značilo bi ograničiti je i njenom stvaralačkom biću ovim kategorisanjem ne bi bio dodeljen kompliment, kako to mnogi smatraju. Naprotiv, definisanjem proze Margaret Etvud kao feminističke, istaknut je samo jedan njen aspekt, dok su mnogi drugi, ništa manje značajni, elementi zanemareni. Sama Etvudova izjavljuje: „Neki ljudi izaberu da definišu sebe kao feminističkog autora. Ja ne bih poricala ovaj pridev, ali ne smatram ga sveobuhvatnim. Postoje mnoga druga moja interesovanja koja ne bih želela da izostavim korišćenjem tog prideva.“⁷

Uzmimo u obzir činjenicu da je Etvudova počela da piše 1956, a da se tek trinaest godina kasnije, 1969 pojavio prvi feministički pokret. Roman *Jestina žena* je odmah po objavljivanju 1969. godine u Kanadi i 1970. godine u Sjedinjenim Američkim Državama bio jednoglasno prihvaćen kao feministički roman. Ovaj roman, međutim, Etvudova je napisala 1965. godine, kada feministički pokret nije ni postojao. Zatim, u intervjuu sa Margaret Kaminski 1975, Etvudova je rekla da ne smatra svoj roman feminističkom prozom, već naprosto, socijalnim realizmom: „Napisan je 1965 a stvari su tako izgledale 1965“,⁸ kaže Etvudova jednostavno ilustrujući da je proza koju stvara ogledalo sveta koji je okružuje.

Sa porastom popularnosti feminističkih pokreta sedamdesetih i osamdesetih godina dvadesetog veka raste i popularnost dela Margaret Etvud, i sve je više onih koji njenu prozu posmatraju kao prozu koja je u službi ovog

⁷ „Some people choose to define themselves as feminist writers. I would not deny the adjective, but I don't consider it inclusive. There are many other itersts of mine that I wouldn't want the adjective to exclude. “The Gregorz Fitz Gerald and Kathryn Crabbe interview, September 13, 1979. *Conversation*, 139.

⁸ It was written in 1965 and that's what the things were like in 1965. Kaminski, 27.

pokreta. Dvanaest godina nakon intervju sa Margaret Kaminski, kada se feminizam toliko zahuktao da su pristalice ovog pokreta odbijale da čitaju romane čiji su autori bili muškarci, stav Margaret Etvud bio je još jasniji:

„Ne mislim da su svi muškarci isti, kao što ni sve žene nisu iste. Postoji takvo biće kao što je inteligentan, kultivisan, načitan i osećajan muškarac. Smatram apsurdnim da ovih dana moram da držim stranu muškarcima. Stavljena sam u tako apsurdnu poziciju. Godinama sam radila suprotnu stvar, tj, govorila sam muškarcima da treba da čitaju knjige koje pišu žene. Sada, najednom, iz čistog osećaja pravde, imam potrebu da kažem da nisu svi muškarci svinje, i da neki od njih pišu dobre knjige.“⁹

Uz pomoć ovog stava, ponovo, dolazimo do zaključka da se ne suočavamo sa eksploatacijom feminističkih ideja u romanima Margaret Etvud, već sa ekspoatacijom njenih romana u feminističkom kontekstu. „Zapravo, vidim feminizam kao deo značajnijeg pojma: ljudskog dostojanstva. To je slučaj sa kanadskim nacionalizmom, sa feminizmom, sa pravom crnaca. Svi su oni deo iste vizije,“ kaže Etvudova.¹⁰

Sa druge strane, izvesno je da su elementi feminizma uticali na formiranje narativnih postupaka koje Etvudova koristi u svojim romanima. Prateći pripovedne postupke u njenim romanima dolazimo do odgovora na sledeća pitanja: Da li se i na koji način naracija ženskog glasa razlikuje od

⁹ „I don't think that all men are the same, any more than I think all women are the same. And there is such a thing as an intelligent, cultivated, well-read and sensitive man. I find it just absurd these days that I'm having to stick up for men. I find that such an absurd position to be put in. I've been doing the other things for years, I mean, telling men that they ought to read books by women. Here I'm suddenly feeling, out of sense of fairness, that I have to say not all men are pigs, some of them write good books. Jo Brans Interview, 1982. Preuzeto iz *Conversation*, 145.

¹⁰ „In fact, I see feminism as part of a large issue: human dignity. That's what Canadian nationalism is about, what feminism is about, and what black power is about. They are all part of the same vision.“ Karla Hammond's Interview, Julz 8, 1978. *Conversation*, 103.

naracije muškog glasa; kako može izgledati ista priča kada je kazuju osobe različitog pola; kolika je povezanost jezika i muške moći, odnosno ženske nemoći; u kojoj meri polna pripadnost naratora određuje žanrovsku opredeljenost i slično.

Osvrnimo se na najambicioznije delo Margaret Etvud- roman *Slepi ubica*, koji se sastoji iz čak šest narativnih slojeva, od kojih su tri naracije dominantne a tri sekundarne. Svaki od ovih narativnih slojeva, odnosno romana unutar romana, može se čitati kao feministički roman, s obzirom na to da muško-ženske odnose stavlja u centar interesovanja. Buson Bruks komentariše ovaj roman kao „traumatičnu naraciju fokusiranu na seksualno samožrtvovanje žena pod patrijarhalnim sistemom.“¹¹ Elen Šovalter tumači *Slepog ubicu* isključivo kao roman o potčinjavanju i žrtvovanju žena.¹² Tri istoimena romana unutar romana *Slepi ubica* oslikavaju ideje feminističke proze.

Feministička kritika u naraciji Iris Čejs pronalazi sve elemente potrebne da se roman u celini nazove feminističkim romanom. U Irisinim memoarima feminizam se ogleda kroz dominantnost muških likova nad ženskim. Elementi kao što su Irisino potčinjavanje zahtevima patrijarhalnog sistema, Laurino žrtvovanje, priče koje govore Reni i gospođa Hilkoat, generacijska bračna pravila u porodici Čejs svedoče u korist sagledavanja ovog romana kao feminističkog. Većina Renijevih priča svodi ženu na bespomoćnu žrtvu, a muškarce na nužno zlo. Nažalost, Iris ima prilike da se uveri u tačnost Renijevih priča. Iris je pasivna aristokratska devojka, koja prihvata nametnutu ulogu da bi spasila čast svoje bankrotirane porodice i time ponovila čin svoje bake Adele. U novinskim člancima Iris nikada nije imenovana, već prosto nazvana „gospođa Ričard Griffin“¹³, čime se ona svodi na ulogu Ričardove supruge, simbolično

¹¹ „A trauma narrative focusing on the sexual self-sacrifice of women under a patriarchal system.“ Bouson, 44.

¹² Showalter, 53.

¹³ „Mrs Richard Griffen“

odražavajući brak iz interesa ali u čemu se ujedno ogleda stav koji tadašnje društvo generalno zauzima prema ženama.

Memoari Iris Čejs obiluju gotskim motivima poput zavera i izdaja, žrtvovanih devojaka, krhkih i nežnih, nasuprot moćnih, autoritativnih muškaraca. Iris odgovara tipičnoj glavnoj junakinji gotskog romana, mladoj ženi koja ostaje bez majke i koja se bori da izađe iz lavirinta neprijateljski raspoloženog patrijarhalnog društva. Junakinja gotskog romana neretko biva bukvalno zarobljena u kulu ili dvorcu, u kojoj nad njom stariji, dvoličan muškarac ima vlast. Iris i Laura su, zaista, duhovno zarobljene od strane gotovo dvostruko starijeg muškarca. Njihova je priča tipična gotska priča o napuštanju roditeljskog doma, učutkivanju sopstvene ličnosti, gubljenju identiteta, povlačenju u sebe, gušenju svog ega, stavljanja sopstvene ličnosti u službu drugih, posebno starijeg, nadmoćnog muškarca. Stereotipu polova svojstvenom gotskoj naraciji u kojima su žene uprkos intelektualnoj i moralnoj nadmoćnosti prikazane kao krhke, pasivne, uplašene, a muškarci dominantni, autoritativni, agresivni i zastrašujući, sa određenim varijacijama odgovaraju ženski likovi Liliane, Iris, Laure, kao i muški likovi Norvala i Ričarda.

U romanu o „njoj“ i „njemu“ feminističke ideje su prisutne u grubom ophođenju koje „on“ prema njoj zauzima i u „njenoj“ zavisnosti od „njega“. U pozadini je takođe autoritativan muškarac, od koga je „ona“ materijalo zavisna.

U naučno-fantastičnoj priči o slepom ubicu i nemoj devojci patrijarhalan sistem je u punoj snazi. Mlade devojke se uzalud žrtvuju lažnim bogovima, žene se prodaju u belo roblje za otkup dugova svojih muževa i uloga žena u visoko razvijenom društvu Sakie-Norma svedena je na minimum, to jest na rađanje dece.

U fragmentima ostalih naučno-fantastičnih priča, položaj žene nije nimalo bolji. Na planeti A'aa A, Bojd i Vil su okruženi savršenim ženama koje ispunjavaju svaku njihovu želju. Takav sticaj okolnosti, međutim, samo je u početku zadovoljavao dvojicu junaka, da bi ubrzo počeo da ih iritira. Razlog tome

je, kako nas narator obaveštava, to što „kada udariš žene, iz njih ne izlazi krv, već sok. Kada ih udariš jače, one bi se rastopile u slatku gustu kašu koja bi ubzo postala nova Žena Breskvica. Činilo se da one ne osećaju bol.“¹⁴ Način na koji se, tek usputno, pominje fizičko zlostavljanje žena, a kao glavni problem se postavlja nezadovoljstvo muškaraca, šalje jasnu feminističku poruku. Još jedan se zaključak nameće iz Bojdovog i Vilovog iskustva, a to je da uprkos svemu što žena može i treba da učini za muškarca, to nikada neće biti dovoljno da bi on bio u potpunosti zadovoljan.

Imajući u vidu ove feminističke elemente kojima obiluje roman *Slepi ubica* opravdano je mišljenje onih kritičara koji ovaj roman svrstavaju u feminističku prozu. Ali takvo tumačenje ne može biti isključivo. Aleks Klark npr, tumači *Slepog ubicu* na isti način na koji tumači roman *Mačje oko*: kao evokaciju bolnog detinjstva sa „dramom i intenzitetom gotske horor priče.“¹⁵ Moli Hajt, pak, smatra da je roman *Slepi ubica* „istorijski roman potkovan intenzivnim istraživanjem.“¹⁶ Hilda Stils proučava *Slepog ubicu* u odnosu na tradiciju postmodernističke proze,¹⁷ a Alan Robinson interpretira naraciju ovog romana u poređenju sa naracijom romana *Alias Grejs*.¹⁸ Trvdeci da je naracija *Slepog ubice* „više tragična nego feministička,“¹⁹ Robinson potvrđuje da u naraciji Margaret Etvud ništa nije jednobožno i neprikosnovenno. Uvek ima nijansi, u zavisnosti od ugla posmatranja. Čak i u romanu *Sluškinjina priča*, koji predstavlja vrhunac patrijarhalnog sistema, muško-ženski odnosi nisu

¹⁴ „When you hit the women, no blood came out, only juice. When you hit them harder, they dissolved into sweet mushy pulp, which pretty soon became another Peach Woman. They didn't appear to experience pain.“ *The Blind Assassin* 354-355.

¹⁵ „with all the drama and intensity of a gothic horror story“ Alex Clark, *Vanishing Act*, *The Guardian*, September 30, 2000.

¹⁶ „historical novel, bolstered by intensive research.“ Hite, *Tongueless in Toronto*, 56.

¹⁷ Steals, Linda, *Intertexts of Margaret Atwood's Alias Grace, Modern Fiction Studies*, New York: New Amsterdam Books, 2000, page 148.

¹⁸ Robinson, Alan, Journal Article, *The Modern Language Review*, Vol 101, 2006.

¹⁹ „But her narratives are more tragic than feminist.“ Robinson, 358

predstavljani crno-belo. Tako i u romanu *Slepi ubica* nisu samo žene žrtve patrijarhalne ideologije. Četiri muška člana porodice Čejs odlaze u rat, od kojih je samo jedan vraća obogaljen i poražen, a i sama uloga glave porodice nije jednostavna. Patrijarhalno društvo nameće podjednaka odricanja i žrtvovanja žena i muškaraca. Konačno se nameće misao da poruka koju nam Etvudova šalje glasi: „Zabluda je da takvo društvo ikoga čini srećnim,“ a ova se poruka ne uklapa u tradiciju feminističke proze. U ovu tradiciju se ne uklapa ni preoblikovanje tipične gotske priče. Uvek prisutno u prozi Etvudove poigravanje konvencijama određenih žanrova, tipična gotska priča u romanu *Slepi ubica* dobija neočekivani obrt, ostavljajući kontradiktornosti i socijalne implikacije žanra. Žrtvovana gotska junakinja pretvoriće se u žestokog protivnika i osvetnika, kao ni u jednoj gotskoj priči do tada. Štaviše, ona će postati i sam narator iz čijeg će ugla događaji biti sagledani.

Osvrnimo se, takođe, na roman *Sluškinjina priča*, koji je izdat 1985. godine. Ovaj roman je izazvao ogromno interesovanje čitalačke publike. Preveden je na više od trideset jezika, i postao najpopularniji roman Margaret Etvud.

Roman je napisan 1980-tih, što objašnjava fokusiranje radnje na moguće posledice neokonzervativne religije i političke trendove u Sjedinjenim Američkim Državama. Desničarska konzervativna politika, koja se pojavila kao potencijalna sila u američkoj politici kasnih sedamdesetih i početkom osamdesetih godina dvadesetog veka, koristila je uticajne religiozne popularne ličnosti u napadu na komunizam, homoseksualizam, feminizam, abortus i pornografiju. Politička partija Nova desnica ukazivala je na slom tradicionalnih društvenih vrednosti. Ističući seksualnu revoluciju i hipi narkomaniju kao najveće krivce razaranja tradicionalnih vrednosti, ova partija je u zalaganju za njihovo ponovno uspostavljanje težila ekstremizmu, odnosno, inkarnaciji američkog hrišćanskog fundamentalizma.

Susan Fauldi zapaža da su feministkinje postale primarni neprijatelj Nove desnice osamdesetih godina dvadesetog veka. Tvrdi da feministkinje vode politiku protiv porodice, predstavnik Nove Desnice, Džeri Falvel, na primer, upozoravao je da je feminizam započeo „satanistički napad na porodicu“, a Hovard Filips je izneo da se iza feminizma krije „svesna namera vlade da oslobodi ženu muževljeve kontrole.“ Lideri Nove desnice zalagali su se za „pravo svakog čoveka da upravlja svojim domom“, da sprovodi ono što je Fauldi nazvao „Bogom dana odgovornost da predvodi svoju porodicu.“ Osuđujući nezavisnost i autonomiju žena ovi takozvani „aktivisti za porodicu“ zahtevali su ponovno uspostavljanje tradicionalne uloge žene i vraćanje žene u položaj domaćice.²⁰ „Izdut u trenutku kada su američka religiozna desnica posebno fokusirala na američki feminizam, proročanstvo Margaret Etvud o polnom fašizmu prilično je bezrezervno prihvaćeno kao zavidna parola liberalnoj feminističkoj pobuni. Od sredine devedesetih godina, verovatno kao rezultat određene istorijske perspektive, mnogi čitaoci njenih romana stavili su pod znakom pitanja tumačenje romana kao feminističke kritike“, sa pravom zaključuje Tomk.²¹

Etvudova često u intervjuima naglašava da nema detalja u romanu koji ne korespondira sa pravim uslovima u prošlosti ili sadašnjosti. „Lišavanje poslova, imovine i ličnog imena, odricanje prava pojedincu unutar država, društvena izolacija žena i njihova podela na strogu, podređenu ulogu žena, sluškinja, radnica i prostitutki jesu pojave koje su se događale nekada negde i još uvek se događaju“,²² tvrdi Perlman. Da se istorijski događaji ponavljaju podseća nas profesor Piekso na objašnjavajući kako je Gilead došao na ideju postojanja

²⁰ Bouson, 135.

²¹ Tomk, 81, „Published in a moment when the American Religious Right had become a particular focus for American feminists, Atwood's prophecy of gender fascism was accepted pretty much unconditionally as an admirable banner of liberal feminist insurgency. Since the mid-1980's, however, presumably as a result of certain gains in historical perspective, many readers of Atwood's novel have questioned its character as a feminist critique.”

²² Pearlman, 59.

Tetka, to jest na ideju da žene vrše surovu obuku nad drugim ženama: „Za ovo (postojanje Tetka) postoje mnogi istorijski presedani; zapravo, nijedna imperija nametnuta silom, ili na bilo koji drugi način, nije bila bez ovog obeležja: kontrolisanje starosedelaca od strane članova njihove grupe.“²³

Mada postoje pristalice tumačenja *Sluškinjine priče* kao feminističkog romana, takođe su brojni oni koji tvrde da je ovaj roman antifeministički nastrojen. Argumenti postoje u korist jednih i drugih, tako da se roman u osnovi može tumačiti kao upozorenje da kako feminizam, tako i antifeminizam sa sobom nose rizik mogućnosti zloupotrebe i stavljanja u službu novih instrumenata ugnjetavanja žena.

Gilead je totalitarno patrijalhalno društvo u kome su većina žena i nekolicina muškaraca žrtve. Kao u svakom patrijarhalnom društvu polna pripadnost je razlog superiornosti muškaraca, to jest inferiornosti žena. Osnovna odlika muškarca je moć, dok je osnovna karakteristika žena pokornost. Sluškinje lišene sopstvenog identiteta su regrutovane u seksualnu službu države i svedne na biološku ulogu žene. Ono što Gilead želi da ima jesu obezglavljene žene, žensko telo značajno zbog reprodukcije, bez misli, bez osećanja, bez duše. Stoga, Ofredica sebe doživljava kao „dvonožnu utrubu“, kao predmet: „Čekam, osmišljam sebe. Moja ličnost je stvar koju moram osmisliti, kao što se smišlja govor. Ono što moram prezentovati je napravljena stvar, a ne nešto rođeno.“²⁴

Štaviše, žena je lična svojina muškarca. Imena sluškinja Ofredica, Ofglenina, Ofvorenica, izvedena su od prisvojnog prideva "Of" i naziva Komandanta kome Sluškinja pripada. Ofredica, dakle, pripada Komandantu

²³ „For this there were many historical precedent; in fact, no empire imposed by force or otherwise has ever been without this feature: control of the indigenous by members of their own group.“

²⁴ „I wait. I compose myself. My self is a thing I must now compose, as one composes a speech. What I must present is a made thing, not something born.“ *The Handmaid's Tale*, 79.

Fredu, ali njeno ime, kako neki kritičari tvrde, takođe upućuje na rači „uplašena“ i „ponuđena.“²⁵

268

U korist feminizma govore glasovi mnogih žena koje kroz Ofredicinu priču stvaraju mozaik ženskih glasova. S obzirom na to da je za Ofredicu svaki slobodan razgovor opasan i zabranjen, ona unutar svoje priče govori priče drugih žena. Na ovaj način se ostvaruje utisak višeglasovne ženske naracije, čime dodatno narušava moć patrijarhalnog učutkivanja žena. Moirina pobunjenička feministička priča; priča Ofredicine saputnice Ofglenice; priča Ofredicine majke, staromodne pripadnice pokreta Ženskih liberala kasnih šezdesetih godina dvadesetog veka; Dženena priča pre Gileada u kojoj ona predstavlja žrtvu silovanja grupe nasilnika, kao i njen položaj žrtve koji se nastavlja u Gileadu; priča Serene Džoj, koja se kao javna ličnost i pripadnik Nove desnice oštro zalagala za žensku ulogu domaćice, da bi upala u zamku koju je sama postavila; čak i priča Ofredicine prethodnice sadržana u jednoj napisanoj rečenici na latinskom jeziku skupa odjekuju romanom. Ofredica oživljava njihove priče i u cilju vernog predstavljanja imitira njihove reči i uzrečice. Prenoseći čitaocima priču voljene prijateljice Moire, Ofredica kaže: „Pokušala sam da učinim da zvuči koliko je god moguće kao ona. To je način da je održim u životu.“²⁶

U korist tvrdnji da *Sluškinjina priča* predstavlja antifeministički roman govori činjenica da nisu svi muškarci u romanu opisani kao moćni i zli, a ni sve žene kao potčinjene i nemoćne. Nik je jedan od pozitivno opisanih muških likova, koji rizikuje sopstveni život da bi pomogao ženama u Gileadu, dok su Tetke najsurovije pripadnice Gileadske zajednice. Moć koju ova manja grupa žena ima nad ostalim ženama strašnija je i više zabrinjava od moći koju nad ženama imaju muškarci. Ove starije žene, nemoćne da rađaju decu, u saradnji sa čelnicima Gileada pokušavaju da uspostave tradicionalnu ulogu žena u patrijarhalnom

²⁵ „afraid“ i „offered.“

²⁶ „I've tried to make it sound as much like her as I can. It's a way of keeping her alive.“ *The Handmaid's Tale*, 256.

269

društvu. Način na koji one spovode svoje namere predstavlja najstarašnji psihički i fizički teror. Unutar zidina edukativnog centra, Tetke svakodnevno inspiraju mozak Sluškinjama tvrdnjama da su žene podređene muškarcima i da je njihova najveća vrlina smernost. Tetka Lidiya, čiji glas drhti od uzbuđenja pri svakom antifeminističkom govoru, poziva Sluškinje da postanu nevidljive. Ona se ističe sadizmom dok kablovima prebija stopala neposlušnih Sluškinja i užitku pri javnim egzekucijama koje predvodi. Postojanje Tetka nosi antifeminističku poruku da bi ideje feminizma mogle biti zloupotrebene na štetu ženske populacije, i da bi netolerantno patrijarhalno društvo moglo prerasti u netolerantno matrijarhalno društvo. Svojoj majci, borcu za prava žene koja se, ako je uopšte živa, verovatno nalazi u Kolonijama, Ofredica upućuje misli: „Majko,... Čuješ li me? Želela si žensku kulturu. Pa, evo, sada postoji. Ne onakvu kakvom si je ti zamišljala, ali postoji.“²⁷

Koral En Hovel tvrdi da Sluškinjina priča nije antifeministički nastrojena, ali da može biti tumačena kao argument da feminizam nije dovoljno radikalna da bi uticao na promene tradicionalnih stavova, bilo prema pripadnosti muškom ili ženskom polu.²⁸

Diskutabilnost tumačenja romana kao feminističke kritike podržavaju brojni elementi u romanu, poput Ofredicine žudnje za ženskim časopisima koji su predstavljeni kao simbol nekadašnje slobode žena, Ofredicina pasivnost i neučestvovanje u pokretu otpora, rasplet u vidu viteškog spašavanja dame i slično.

U brojnim debatama u vezi sa tumačenjem *Sluškinjine priče* kroz prizmu feminističkih, odnosno antifeminističkih ideja, krije se opasnost iznošenje istih u prvi plan, čime se skreće pažnja sa posledice na moglići uzrok. Osnovno

²⁷ „Mother, Can you hear me? You wanted a women's culture. Well, now there is one. It isn't what you meant, but it exists.“ *The Handmaid's Tale*, 146.

²⁸ Hovel, 65.

upozorenje koje nam Etvudova kroz ovaj roman šalje jeste upozorenje protiv tiranije, nečovečnosti, pri čemu antifeminizam može biti jedan od uzroka. Sama Etvudova je izrazila zabrinutost da roman bude shvaćen isključivo kao feministički rečima: „Postojao je rizik da roman bude shvaćen kao feministička propaganda najstrašnijih razmera, što nije zaista bila moja namera. Bila sam više zainteresovana za totalitarne sisteme; to je interesovanje koje imam godinama.“²⁹

Istraživanje u ovom radu pokazuje značaj uticaja feminizma na oblikovanje pripovednih postupaka koje Margaret Etvud koristi u svojim romanima. Kroz analizu triju romana, videli smo koji su elementi feminističke proze prisutni u romanima Margaret Etvud, ali i šta je to što njenu naraciju izdvaja iz šablonizovane feminističke naracije.

Videli smo da romani Margaret Etvud ispunjavaju i dva osnovna preduslova da bi bili nazvani feminističkom prozom. Prvi preduslov je da pisac ove proze pripada ženskom polu, a drugi da je glavni junak dela takođe žena. Ne samo u romanima kojima smo se u ovom radu bavili već i u svim drugim romanima Margaret Etvud, izuzev romana *Antilopa i Kosac*, narator, koji je ujedno glavni lik, jeste ženskog pola. Štaviše, u romanu *Slepi ubica* Etvudova glavnoj junakinji dodeljuje ulogu osvetnika, a u romanu *Modrobrada* ulogu nasilnika, koje su tradicionalno rezervisane za muškarce.

Romani Margaret Etvud izgledaju kao romanse, ali oni to nisu, već su elementi romantične priče upotrebljeni i izokrenuti u skladu sa postmodernističkom praksom. U romanu *Slepi ubica* Etvudova koristi elemente romanse da bi stvorila antiromansu, dok u romanu *Proročica* koristi elemente gotske priče da bi stvorila antigotsku priču.

²⁹ „There was the risk it would be thought feminist propaganda of the most outrages kind, which was not really what I intended. I was more interested in totalitarian systems, an interest I had for a long time.“ Conversation, 216.

Premda ovi, kao i mnogi drugi elementi, govore u korist određenja romana Margaret Etvud kao feminističkih, ključni faktor koji njenu prozu izdvaja od klasičnih feminističkih romana jeste njeno verovanje da odnos muškarca i žena može biti „srećan odnos.“³⁰ Upravo na primeru romana *Sluškinjina priča*, koji je po mišljenju mnogih kritičara reprezent feminističke proze, izdvojili smo one elemente koji govore u korist antifeminističke naracije.

Romani Margaret Etvud su nastali kao posledica posmatranja stvarnosti koja ju je okruživala, tako da se feminističke ideje koje u njima postoje javljaju pre svega kao posledica posmatranja života, a ne kao posledica bilo kakve ideologije. To je razlog zbog kojeg su svi glasovi naratora njenih romana u prvom licu. Njeni junaci su očevici, zato što su po njenom mišljenju pisci „svedoci, Ja-svedok.“³¹ Narator romana *Slepi ubica*, Iris Čejs, čije se ime povezuje sa zenicom oka, pripoveda o događajima kojima je sama prisustvovala. Narator romana *Sluškinjina priča* očevidac je destruktivnog uticaju čoveka na prirodu. Nemenovani narator romana *Proročica* govori o traumama iz detinjstva preterano gojazne devojčice i društvenom neprihvatanju osoba koje odstupaju od društveno nametnutih normi, upravo zato što to sama doživljava. Stoga, ako se u romanima Margaret Etvud pojavljuju dominantni muškarci i žene sputane brakom koje pokušavaju da pronađu svoj glas, to je zato što je Etvudova očevidac takvog odnosa muškarca i žena, a njena proza nastaje upravo sa željom da ta nepravda bude ispravljena.

To je razlog što tipična ženska naracija u romanima Margaret Etvud dobija neočekivani obrt. Neimenovani narator *Izranjanja* završava svoju priču odbijanjem da bude žrtva. Narator romana *Slepi ubica*, Iris Čejs, svoju pasivnu ulogu žrtve pretvara u ulogu osvetnika, a Džon Foster, narator romana *Proročica*, uspeva da izađe iz lavirinta gotskog načina razmišljanja koji ženu

³⁰ „a happy one“, *Conversation*, Ingersoll, 142.

³¹ „Eye witness, I-witness“, *Second Words*, 203.

dovodi u bespomoćan položaj. Poruka Margaret Etvud ženama u muško-ženskom odnosu, kao i Kanađanima u kanadsko-američkom odnosu jasna je: „Zlo očigledno postoji u svetu, zar ne? Ali ti imaš izbor kako ćeš videti sebe u odnosu na to. A ako definišeš sebe kao bespomoćnu žrtvu, nikada ništa ne možeš učiniti po tom pitanju. Možeš samo da patiš.“³² Ono što je bitno sa gledišta izučavanja pripovednih postupaka jeste da sa promenom tipičnog ženskog stava naratora u romanima Margaret Etvud dolazi do promene i drugih narativnih elemenata. U kojoj se meri sa odbacivanjem tipičnog ženskog stava menja jezik i stil fokalizatora svedoči nam Iris Čejls, narator romana *Slepi ubica*. Kako odbacivanje ovog stava utiče na žanrovsko određenje dela govori nam Džoan Foster, narator romana *Proročica*. Ipak, najupečatljiviju razliku kod pripovedanja fabule ženskim, odnosno muškim glasom, pokazuje nam roman *Sluškinjina priča*.

Imajući na umu argumente iznete u ovom naučnom radu dolazimo do zaključka da proza koju Margaret Etvud piše ne stoji u službi feminizma, već feminizam stoji u službi njene naracije, te da opšteprihvaćen stav svrstavanja Margaret Etvud u autore feminističke proze nije opravdan.

LITERATURA

- ATWOOD, Margaret, *Conversation*, Ed. Earl E. Ingersoll, London: Virago, 1992.
- BOUSON, J. Brooks, *Brutal Coreographies: Oppositional Strategies and Narrative Design in the Novels of Margaret Atwood*, Amherst: The University of Massachusetts Press, 1993.
- HOWELLS, Ann Coral, *Private and Fictional Words: Canadian, women novelists of the 1970's and 1980's*, London: Methuen & Co. Ltd, 1987.

³² „Evil obviously exists in the world, right? But you have a choice of how you can see yourself in relation to that. And if you define yourself always as a harmless victim, there nothing you can ever do about it. You can simply suffer.“ Gibson, 14.

- MOSES, Davis Daniel & Terry Goldie, *An Anthology of Canadian Native Literature in English*, Ontario: Oxford University Press, 1998.
- PEARLMAN, Mickey, *Canadian Women Writing Fiction*, Jackson: University Press of Mississippi, 1993.
- RADAWAY, Janice, *Reading the Romance: Women, Patriarchy and Popular Literature*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1984.
- ROBINSON, Alan, *Alias Laura: Representations of the Past in Margaret Atwood's 'The Blind Assassin'*, *Modern Language Review*, (347-359), Volume 101, 2006.
- STEALS, Linda, *Intertexts of Margaret Atwood's Alias Grace*, *Modern Fiction Studies*, New York: New Amsterdam Books, 2000.

SUMMARY. – This scientific theses is a study of feminist elements that Margaret Atwood uses in her novels. The aim of this study deals with the question whether Margaret Atwood can be put into category of feminist authors. The study is focused on those elements that make Margaret Atwood a feminist author as well as those elements that differentiate this author from the recognizable pattern of feminist authors.

Mr Dragana P. Radošević, rođena 1977. godine

Стручни рад, УДК: 821.111(71).09 Етвуд М.

Рецензенти: др Зоран Пауновић, редовни професор; др Бранкица Бојовић, ванредни професор

Наташа Н. Гузина¹

274

КЊИЖЕВНОСТ, ФИКЦИЈА И ИСТИНА: СУКОБ
СТВАРНОСТИ И ФАНТАСТИКЕ НА ПРИМЕРУ
ТУМАЧЕЊА ФАНТАСТИЧНОГ РЕАЛИЗМА У
ХИСПАНОАМЕРИЧКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

Н. Гузина

Однос који се у књижевном делу остварује између елемената фикције и истине врло је сложено књижевно питање, актуелно још од античког доба. Наведене појмове је, чини се, теже „помирити“ у теорији него на пољу самог књижевног стваралаштва. Са циљем да се на нов начин осветле античке теорије истине, те да се испита у којој мери су ове теорије применљиве на сваремено стваралаштво, у овом раду ћемо се бавити односом фикције и истине на примеру фантастичног реализма у хиспаноамеричкој књижевности. Централни део разматрања чини испитивање проблема књижевне истине у светлу фантастичног, чудесног и магичног реализма, као и анализа једне Борхесове фантастичне приповетке која у практичном смислу илуструје закључке до којих смо дошли теоријским путем.

Кључне речи: *књижевна истина, фантастични реализам, теорије истине, књижевна фикција, чудесни реализам*

Античке поетике о књижевној истини

Чини се немогућим разматрати проблематику књижевне истине у савременој књижевности, а да се притом не осврнемо на најранија забележена теоријска разматрања на ову тему, при чему ћемо истаћи само

НАТАША ГУЗИНА

275

она која на најбољи начин илуструју тематику којом се у овом раду бавимо. Како бисмо што подробније сагледали наведени проблем, као полазиште ће нам послужити античке поетике, чији је однос према књижевној истини био врло особен. Подесно је такође истаћи да, како се наводи у студији *Истина и поетика*, „antičke poetike ne poznaju novovekovnu istinu fikcije, već ostaju u kategorijama činjenične i paradigmatске istine“ (Kvas, 2011: 6).

Основе најстарије и најпознатије теорије истине, такозване теорије кореспонденције, поставља Платон. Платон прави разлику између лажног и истинитог говора. Истинит је онај говор који о стварима говори какве оне јесу, док лажан говори о стварима какве оне нису. Платон полази од претпоставке да је основни елемент у сазнавању истине реч, јер њоме именујемо ствари и сазнајемо о њима. Реч је, према Платону, слика предмета уз помоћ које се препознаје и класификује предметна стварност.

Увидевши да је разумевање истине само преко кореспонденције или подударана речи и ствари коју ова именује непрецизно и необухватно, он уводи релацију између реченице или исказа и стварности, где исказ представља најмању смиасаону јединицу састављену од субјекта и предиката. Када он говори о прошлим, садашњим и будућим догађајима и стварима какве оне јесу, он је истинит, док је у супротном лажан (Kvas, 2011: 10-11). Истинитост мишљења Аристотел поставља на исти начин као Платон, а уједно и први систематично формулише теорију кореспонденције, разјаснивши да поменута теорија истину схвата као поклапање ума и стварности (*Ibid*, 12).

Како смо претходно могли уочити, теорија кореспонденције почива на уверењу да се истинити односи успостављају између „unutrašnjeg sveta misli iskazanog гећима i spoljašnjeg objekta“ (Kvas, 2011: 18). Поменута теорија је заправо једина античка теорија истине, док су све друге касније настале. По значају који поседује, уз њу одмах вреди споменути теорију кохерентности, за нијансу прецизнију и сложенију по својим начелима. Наиме, теорија кохерентности полази од претпоставке да се односи више не

¹ natasha.guzina@gmail.com

успостављају између речи и њоме исказаног објекта, већ између свих истинитих исказа у оквиру једног система. Односно, када говоримо о теорији кохерентности, говоримо о уређеном систему исказа који се морају изводити једни из других. Кохерентност је однос који се међу њима успоставља, те из тога следи да ако је читав склоп исказа истинит, онда ниједан од исказа који тај склоп чине не може бити неистинит (*Ibid*).

За разлику од претходне две теорије, прагматична теорија истине почива на уверењу да „neki stav možemo smatrati istinitim ukoliko su praktične posledice njegovog prihvatanja bolje od njegovog neprihvatanja ili odbijanja“ (Kvas, 2011:19). Њен оснивач је Вилијем Џејмс који сматра да истинитост једне идеје догађаји чине истинитом, те да сама истинитост није постојано својство. Сматра се да овакав став утиче на то да прагматичну теорију пре вреднујемо као критеријум него као теорију истине (*Ibid*, 20). Уверење да истинитост неке идеје или исказа можемо проверити искључиво на практичној основи изродило је теорију консензуса. Према овој теорији, главни критеријум истине је да се многи или сви у нечему слажу, тј. почива на слагању мишљења (*Ibid*).

Теорија истине која се развила захваљујући критици теорије кореспонденције, а чији је творац Хусерл, назива се теоријом евиденције. Она заступа већ поменуто традиционално мишљење да се истина налази у суду или исказу, али да се она не може састојати у поређењу суда са стварношћу. Према овој теорији, истину треба тумачити емпиријским путем, а сви појмови произилазе из искуства појединца. Значајна су Гадамерова разматрања која такође припадају теорији евиденције. Он говори о истини песништва и сматра да „pesma sadrži svedočenje istine u sebi samoj i ne traži spoljašnju potvrdu svoje istinitosti“ (Kvas, 2011: 23). Гадамерова теорија евиденције разликује се од теорије евиденције у ужем смислу јер он не захтева емпиријску проверу унутрашњег човековог доживљаја истине.

Ово су само неке од теорија истине које су за предмет бављења имале однос према истини у стварности и књижевном делу. Пре него што се позабавимо односом истине и фикције у оквиру фантастичног реализма хиспаноамеричке књижевности, који гаји врло особен и неуобичајен однос према стварности и фикцији уопште, подесно је размотрити питање на који начин књижевности уопште приписујемо категорију истинитости. Наиме, како наводи Корнелије Квас у својој студији *Истина и поетика*:

Posmatrano isključivo iz ugla neke druge duhovne discipline, nauke ili sistema znanja, recimo perspektive prirodnih nauka ili istorije, čini se da je pesništvo prepuno netačnosti i neistina u odnosu na sistem znanja i činjenica koji postoji u okviru ovih nauka. Na optužbe da pesništvo iznosi neistinu i da je, samim tim, pesničko delo manje vredno od nekih drugih tvorevina ljudskog duha, javile su se dve grupe odgovora. U prvoj grupi su svi oni koji polaze od pretpostavke da su pojmovi istine i laži irelevantni u razmatranju pesničkog dela i zato, između kategorija istine i laži, uvode treću – kategoriju fikcije (Kvas, 2011: 24).

И, као што у наводу јасно стоји, потреба за увођењем термина фикција јавља се као последица тога што је, када је реч о књижевном делу, врло незахвално говорити о терминима истина и лаж, будући да су у овом облику људског стваралаштва наведени појмови ирелевантни. Још у раном средњем веку, у оквиру тријаде *verum, falsum, fictio*, јавља се прилично непрецизан термин фикције. С почетка XVI века он улази у књижевност као: „imaginativna sposobnost stvaranja nestvarnog“ (Kvas, 2011: 25). Опште је позната средњевековна тенденција да свака записана реч треба да буде оличење истине, међутим, још се и тада писало у оквирима фикције. Када говоримо о фикцији у периоду од романтизма па до данас, разлика је у томе што у таквим делима фикција само по себи није била циљ, већ један од

начина да се алегориским путем представе животне ситуације које на читаоца треба да имају дидактички утицај (Soldevila Durante, 1998: 78-81).

Сматра се да је увођење појма фикције омогућило неутрализацију истине у уметничком и књижевном делу, моменат који је своју кулминацију доживео у постструктурализму и деконструкционизму. Како наводи Корнелије Квас: „Poststrukturalizam i dekonstrukcionizam izjednačavaju književnost i fikciju. Za njih je, jednostavno rečeno, književnost fikcija odeljena od istine, nezavisna od svake stvarnosti, i to je polazna teorijska pretpostavka zastupnika ovih teorijskih škola.“ (Kvas, 2011: 25).

Када су у питању неокласичарске поетике, које књижевност и уметност посматрају као плод сталног усавршавања уметника и поштовања формалних захтева, важно је истаћи да романтичари песника доживљавају као сасвим слободног ствараоца, надахнутог генија потпуно слободног у стварању уметничког дела. Веза између песничког дела и истине била је значајно нарушена у периоду романтизма. Сматра се да романтичарско удаљавање од стварности има и своје историјске разлоге. Окрутност коју је са собом донела Француска буржоаска револуција довела је до нагле потребе за посезањем за светом нестварног, а све у циљу да се побегне од ужаса стварности. Полазећи од уверења да је неопходно да сваки појединац води битку у себи, романтичари услед недостатка исцељења и утехе у реалном свету, црпе то исцељење из света уметности. Са циљем да у потпуности изолују уметност од стварности, руски формалисти, а потом структуралисти, начинили су корак даље у неутрализацији књижевне истине. Из француског структурализма развиле су се теорије интертекстуалности према којима се истинитост непрекидно ствара и поништава јер је она, како Корнелије Квас у својој студији цитира Ролана Барта: „medutekst, nemogućnost da se živi izvan beskrajnog teksta – bio taj tekst Prust ili dnevni listovi ili televizijski ekran“ (Kvas, 2011: 33). Како Квас даље закључује: „Intertekstualno razumevanje književnosti određuje tekst kao polifoniju koja navire iz sveukupnosti napisanog.“ (*Ibid*). Ова реченица би

несумњиво могла описати и Борхесово становиште према писаној речи, односно књижевности. Имајући у виду чињеницу да ћемо у наставку фантастични реализам у хиспаноамеричкој књижевности представити управо на примеру анализе једне Борхесове приповетке, подесно је укратко образложити претходно наведени став. Наиме, полазећи од становишта да је књижевност хипертекст који у себи садржи све у прошлости записане, као и текстове који ће бити записивани у будућности, Борхес истиче немогућност људског ума да изнедри нешто што већ неко није изнедрио пре њега (Huici Módenes, 1998: 217). Уверен да своју стваралачку енергију на пољу књижевности црпимо искључиво из својих некадашњих читања, неспособни да је се ослободимо, Борхес негира постојање текста ван односа са другим текстовима, те се његово виђење књижевности, како можемо приметити, сасвим добро уклапа у претходно поменути теорију интертекстуалности.

Поред широко распрострањених теорија које одричу везу између књижевности и истине, вреди поменути за нијансу умереније, жанровско схватање фикције чији су најзначајнији представници Хенри Џејмс и Вирџинија Вулф. У теоријским текстовима чији су аутори, истичу да роман и приповетка у себи неоспорно садрже измишљене елементе у којима нема категорије истинитости, али да ове две књижевне врсте свакако имају функцију сазнавања света, те да путем те сазнајне функције ипак доносе неку истину о животу (Kvas, 2011: 38).

И као што је на самом почетку овог рада било речи, направили смо врло кратак преглед теорија истине од антике до данас, како бисмо бацили светло на нека књижевна разматрања која су свакако имала утицаја на данашње поимање термина књижевне истине. У наставку ћемо се позабавити једном врло специфичном категоријом истинитости у хиспаноамеричкој књижевности где се као неодвојива мешавина стварности и фикције смело и истрајно устоличио хиспаноамерички фантастични реализам.

Проблем књижевне истине у хиспаноамеричкој књижевности

Сматра се да суочавање уметника са стварношћу представља основни проблем књижевног стваралаштва у Хиспанској Америци. Имајући то у виду, аутори се служе различитим средствима не би ли читаоцу што верније пренели свој утисак о њој. Са циљем да му открију, а уједно и представе сву комплексност и богатство латиноамеричког света и пејзажа, хиспаноамерички писци у својим делима неретко прибегавају сучељавању стварног и нестварног, увек трагајући за новим језичким формулацијама које би поменути свет најверније могле представити (Солдатић, 1980: ххii-ххiii).

Педесетих и шездесетих година XX века, захваљујући уверењу да је комплексност Латинске Америке немогуће описати путем једноставних језичких формулација и верног сликања стварности, хиспаноамеричка проза постепено почиње да одбацује идеју о књижевности као уметности која треба да буде њен веродостојан одраз. Тако се, након пуна два века надмоћи стварног над фантастичним, ситуација значајно мења. Елементи маште и стварности у књижевним делима постају међузависни и комплементарни. Више се не искључују, већ се прожимају са циљем да се употпуни слика оног што се жели описати. Оно што хиспаноамеричка књижевност испољава као једну од својих значајних особености јесте управо однос који се у оквиру ње успоставља између стварног и нестварног. С тим у вези, а у светлу дефинисања три врсте реализма у оквиру хиспаноамеричке књижевности, неопходно је посветити посебну пажњу терминима фантастични, чудесни и магични реализам (*realismo fantástico*, *realismo maravilloso* и *realismo mágico*). Притом је неопходно напоменути да се већина теоретичара фантастике уздржава од давања било какве дефиниције на тему фантастичног реализма. Они углавном уопштено говоре о фантастици, што је случај и са друге две врсте реализма, чудесним и магичним. „Фантастични реализам представља мешавину маште и

стварности, судар између стварног и имагинарног“, истиче Солдатић (Солдатић, 1980: ххiv). Исти аутор даље наводи: „фантастични реализам представља највернију могућу реконструкцију света који није копија постојећег света него је зона у којој се сусрећу имагинарно и стварно“ (*Ibid*).

Могло би се рећи да хиспаноамерички аутори, служећи се елементима стварности које свакодневно можемо запазити, стварности у којој неизоставно учествујемо, граде нестварне поретке и на први поглед нелогичне слике и асиметричне, неуобичајене односе, којима збуњују читаоца и терају га да преиспита сопствена чула и свет у коме живи. Иако се сво време крећемо у опсегу фантастичног, чињеница је да у контексту хиспаноамеричке књижевности морамо бити врло опрезни када је реч о овом термину. Свет приказан у хиспаноамеричким фантастичним приповеткама своју фантастичност гради путем стварних, постојећих, уочљивих и читаоцу свакодневно доступних елемената које поставља у специфичне и човеку стране односе и ситуације, те на тај начин нарушава стварни поредак на који смо навикли. Сматра се да се та потреба да свет приказан у хиспаноамеричким приповеткама личи на стваран свет, а да не буде његова копија, дугује жељи аутора да што једноставније утонемо у његову фантастичност (Bessière, 2001: 86).

Имајући у виду чињеницу да нешто касније следи анализа једне Борхесове фантастичне приповетке, неопходно је истаћи неколико основних одлика фантастичне приповетке у хиспаноамеричкој књижевности уопште. Наиме, фантастичнореалистичка приповетка или на шпанском *cuento realista fantástico*, настала је под утицајем европских приповедача Хофмана, Мопасана, Кафке, а посебно Е. А. Поа. Прво се јавила у урбаној, под европским утицајима формираној средини, Буенос Ајресу. На самом почетку, хиспаноамерички писци следили су неке од основних црта европске фантастичне књижевности, а самим тим и неке од уобичајених тема као што су: двојник, халуцинације, натприродна бића,

непостојаност времена и простора и сл. (Pavlović-Samurović, 1993: 220). Све ове теме врло су својствене и романтичарској књижевности уопште. Нешто касније, хиспаноамеричка фантастична приповетка израсла је у сасвим особену и оригиналну књижевну врсту. Кључни моменат у овој приповеци представља ниво на коме се сукобљавају имагинарно и стварно, изазивајући код читаоца недоумицу:

„/.../ онај који опажа догађај мора се одлучити за једну од две солуције: или се ради о чулном привиду, производу имагинације, и закони света остају оно што су; или се догађај стварно збио, потпуно је изашао из стварности, али том стварношћу управљају закони који су нам непознати. Време трајања недоумице је време трајања фантастичног. Ако се остави један или други одговор, оставља се фантастици да уђе у суседни жанр, непознато или чудесно.“ (*Idem*).

Управо тај тренутак сучељавања имагинарног и стварног представља вешт начин да читалац постане активан учесник у самој фабули, те да се емоционално ангажује. Имајући у виду чињеницу да су страх и запрепашћење основне емоције које фантастична приповетка буди код читаоца, од великог је значаја да он буде емоционално укључен. Јасно је, на основу до сада наведеног, да сусрет стварног и имагинарног у књижевности изазива одређену врсту шока код читаоца, па се по природи ствари из таквог судара двају наизглед неспојивих светова јавља и потреба да се нешто догоди. Самим тим, фантастична приповетка је увек мање описна, а више наративна. Потреба да се нешто догоди намеће драматичан ток приповедања. Непредвидиви догађај, уплив света нестварног у свет стварног или сучељавање ових светова, ремети континуитет наратије и увек може довести до нечег наглог, неочекиваног, такорећи, нема суптилних прелаза у току приповедања (Солдатић, 1980: xxiv-xxv). Како би се што подробније дефинисао термин фантастични реализам у хиспаноамеричкој

књижевности, који ће нешто касније бити илустрован кроз анализу једне Борхесове фантастичне приповетке, неопходно је осврнути се на термине чудесни и магични реализам, управо због чињенице да се услед непознавања или непрецизности у вези са овим терминима, они често поистовећују са термином фантастични реализам. Након што у наставку видимо шта све фантастични реализам није, лакше ћемо доћи до онога што он заправо представља.

Наиме, за разлику од фантастичног реализма у хиспаноамеричкој књижевности, чудесни реализам карактеришу натприродне појаве приказане читаоцу као сасвим нормалне и уобичајене ситуације које због тога и он сам прихвата као природне. Иако је свет чудесног реализма у потпуности измишљен, те у њему нема судара стварног и нестварног, може се рећи да изостаје и запитаност ликова у вези са сопственом егзистенцијом и оним што им се дешава. Све што се у делу које чита догађа, читалац прихвата, не поредећи притом свет чудесне књижевности са сопственим (Roas, 2001: 10). Међутим, чудесни реализам ипак одликује коегзистенција стварног и нестварног, макар на нивоу постављања чудесних бића у реалне ситуације или обратно. Кључни моменат који га разликује од фантастичног реализма, у коме такође паралелено постоје стварни и нестварни садржаји, јесте то што коегзистенција реалних и измишљених елемената у чудесној књижевности није проблематична, односно, не изазива сукобљавање тих двају елемената. Чудесни реализам има за циљ, како се наводи: “desnaturalizar lo real y naturalizar lo insólito, es decir, integrar lo ordinario y lo extraordinario en una única representación del mundo” (*Ibid*, 12).² Тако и сам читалац, услед недостатка ефекта зачуђености од стране приповедача у односу на оно о чему приповеда, као и ликова у односу на догађаје у којима учествују, почиње да прихвата тај нестварни свет као нешто сасвим

² „da oneobiči stvarno i normalizuje neobično, takoreći, da objedini svakodnevno i izvanredno u jednu jedinstvenu sliku stvarnosti“ (Prevod: autor).

природно. Сходно томе, можемо закључити да циљ чудесне књижевности није стварање света који ће по логичким принципима бити у супротности са читаоцевим, већ је циљ да се читалац сроди са нестварним поретком, те да он за њега постане сасвим логичан и природан (*Ibid.*, 13). Овакво схватање књижевног дела сасвим се уклапа у теорију кохерентности, чије елементе садржи Аристотелово учење о фабули. Према Аристотеловом мишљењу, није важно да ли догађаји представљени у књижевном делу припадају категорији немогућег или чудесног уколико су они уклопљени у кохерентну целину као што је фабула песничког дела. Односно, уколико је фабула кохерентна, дело је истинито, без обзира на то што су појединачни догађаји у оквиру дела чудни или немогући. Прихватајући Платонов став да песници не говоре чињеничну истину, Аристотел одговара своме учитељу следећим речима:

„Dobri pesnici, a pre svih Homer, mogu iznositi činjeničnu laž, koja je istovremeno kao deo čudesnog i fantastičnog i izvor zadovoljstva u publici, ako je ukolpljena u znalački sastavljenu fabulu te je na taj način dosegla paradigmatSKU istinu. Ukoliko je unutrašnja konzistentnost poetskog dela sačuvana, dobar pesnik može da zaobiđe zakone materijalne stvarnosti. Drugim rečima, ukoliko je pesnički iskaz koji podražava činjenično lažan događaj uklopljen u niz strukturalno povezanih i na taj način organizovanih događaja koji grade uspelu fabulu nekog pesničkog dela, onda je pesnička činjenična laž dopuštena, jer je prikriivena i nadvladana paradigmatskom istinom celokupne fabule.“ (Kvas, 2011: 146-147).

Неретко је међу теоретичарима књижевности мишљење да чудесна приповетка (*relato maravilloso*) осликава неуравнотеженост и неуређеност које владају у стварности. У њој се, за почетак, настоји да се прикаже негативна страна света у коме живимо како би их касније довела у ред и

поставила у складу са очекивањима универзалног читаоца. Циљ је, наиме, да се задовоље његова морална начела, као и морални поредак окружења коме припада (Bessière, 2001: 91). Бајка као књижевна врста најбоља је илустрација овог настојања. Сасвим је познато да она обилује нестварним бићима и појавама, али да је исход свих дешавања у њој неизоставно позитиван, те да позитивни морални, и не само морални већ и други принципи, увек односе победу над негативним, што се сасвим уклапа у етички модел истине.

Када је у питању поменута књижевна врста коју модерни хиспански теоретичари фантастике посматрају као део чудесног реализма, неопходно је осврнути се на ликове. У питању су, заправо, типови, односно ликови као оличења генеричких људских особина, организовани према социокултурној типологији. Оно што им недостаје је најчешће лични печат и дубља психолошка анализа. Може се рећи да су и ситуације којима су ти књижевни јунаци изложени типске (Bessière, 2001: 93). Међутим, циљ је јединствен: да се задовољи осећај правде и општег добра, те да се покаже да такав исход увек треба да буде присутан у стварности (Reisz, 2001: 203). Важно је нагласити да чудесно нема за циљ да преиспитује начела наше стварности, већ их само излаже и има улогу илустратора, док фантастична књижевност и преиспитује и на својеврстан начин пресуђује, често истичући људску немоћ да уочи многа њена лица, као и да их адекватним језичким формулацијама изрази (Bessière, 2001: 93). Свакако треба подсетити да се под термином фантастична књижевност, као и свим појавним облицима фантастичног, у овом раду говори искључиво о фантастичи у оквиру хиспаноамеричке књижевности као врло специфичном појавном облику који је знатно сложенији и слојевитији од онога што он означава у европској књижевној традицији.

За разлику од фантастичног реализма, чији су саставни елементи страх, nelaгодност и шок пред нестварним, чудесни реализам не поседује наведене елементе. Никаква врста бојазни због судара стварног и

нестварног не манифестује се у чудесној књижевности. Свет чудесног је свет апсолутне маште, сасвим је измишљен и, као што је већ било речи, у њему је све анормално и необично. Чудесно се служи нестварним не да би заплашило читаоца, већ да би га задивило и опчинило (Солдатић, 1980: xxv-xxvi). Чудесно нестварно има за циљ да потисне или исправи оно што не ваља у начелима наше стварности, као и да успостави нови ред и структуре. Фантастично нестварно има донекле супротну улогу: да напада и уништава успостављени ред у стварности, као и све друге елементе на којима се темељи наша егзистенцијална сигурност, односно све оно што подразумевамо и прихватамо као истинито, а да се никада притом нисмо ни запитали зашто у све то верујемо (Reisz, 2001: 206).

Други вид реализма у хиспаноамеричкој књижевности који се често доводи у везу са фантастичним реализмом јесте чаробни или магични реализам (*realismo mágico*). У наставку ћемо само укратко бити представљена нека од његових обележја, са циљем да се направи разлика у односу на фантастични реализам. Како наводи Солдатић, аутори овом термину приписују најразличитија значења (Солдатић, 1980: xxvi). Сматра се чак да, ако се јасно дефинишу фантастично и чудесно, можда и нема потребе уводити овај појам. Магични реализам представља, условно речено, средњу зону стапања нестварног и стварног. То значи да изостају елементи страха и шока који су саставни део фантастичног, али, истовремено, није реч ни о сасвим измишљеном свету као код чудесног реализма (*Ibid*). За магични реализам карактеристичан је субјективни доживљај времена, што утиче на то да оно губи стварне димензије. Чак се у оквиру ове врсте реализма говори и о три врсте времена: индивидуалном, колективном и историјском. Магични реализам је присутан углавном у прози, делимично у приповеци, а нарочито у роману (Pavlović-Samurović, 1993: 225).

Са циљем да се у овом раду укаже на специфичност и комплексност хиспаноамеричке фантастике, у наставку ће бити анализирана једна приповетка чији је аутор Хорхе Луис Борхес, а која представља врло репрезентативан узорак када је у питању фантастична књижевност на хиспаноамеричком тлу. Реч је о приповеци која носи назив „Tlen, Ukbar, *Orbis Tertius*“. Сматра се, наиме, да је мали број истраживача Борхесове фантастике посветио пажњу детаљној анализи ове приповедне творевине. Сама приповетка представља један вид узурпирања стварности путем временске и просторне трансгресије, што је врло својствено фантастичној књижевности у Хиспанској Америци. У први план се, након првог читања, као тема приповетке издваја инвазија необичних предмета који потичу са измишљене регије Тлен и коју је вековима осмишљавало и уређивало једно тајно друштво. Ти предмети постепено почињу да опседају земљу, те се и она сама полако претвара у регију Тлен. Наочиглед необична и не толико сложена прича, захваљујући симболици и наративној слојевитости својственој Борхесу, значајно се компликује.

Приповетка „Tlen, Ukbar, *Orbis Tertius*“ структурирана је по моделу бабушки или матрјошки, односно, тако да први ниво фантастике садржи у себи други, док овај садржи трећи ниво. Идентичан принцип присутан је у још неким Борхесовим приповеткама: „Кружне рушевине“, „Алеф“, „Врт са стазама које се рачвају“. Прва димензија фантастике у приповеци која ће бити предмет наше анализе развија се на следећи начин. Један од протагониста је сам Борхес, који са писцем Биој Касаресом на самом почетку приповетке разговара о писању романа у првом лицу. „U dnu dugačkog hodnika motrilo nas je ogledalo. Otkrili smo (u sitne sate takvo je otkriće neizbežno) da u ogledalima ima nečeg monstruoznog.“ (Borhes, 2006: 9). Тада Касарес помиње Борхесу једну мисао укбарског јересијарха коју је извукао из чланка једне пиратске енциклопедије, а који постоји само у његовом примерку: “Entonces Bioy Casares recordó que uno de los heresiarcas de Uqbar había declarado que los espejos y la cópula son abominables, porque

multiplican el número de los hombres.“ (Borges, 2003: 14).³ Након неколико узалудних покушаја да пронађу поменути чланак уз помоћ регистра имена, стичемо утисак да је Укбар измишљена земља и тај осећај представља прву димензију фантастичног.

Касарес сутрадан телефонира Борхесу како би му рекао да је ипак успео да пронађе чланак. Име јересијарха се не наводи, али је зато његово учење сасвим прецизно изражено. Ове нове информације поново враћају читаоца у реалност, наговештавајући логичан расплет ситуације. Међутим, многи подаци о самом примерку енциклопедије какву и Касарес има код куће и у којој је, као што смо видели на почетку, саопштио Борхесу да је нашао чланак о Укбару, нису истоветни. На пример, број страна. Врло је својствено Борхесу да се у оквиру своје фантастике, а с циљем да потврди постојање нечег наочиглед невероватног, служи цитатима, наводећи тачне и прецизне податке о издању, години, аутору и наслову књиге у којој је нешто прочитао. И не слутећи да су подаци сасвим лажни, читалац је вешто уплетен у свет нестварног. И док Борхес чита чланак који му је Касарес донео како би се уверио да он заиста постоји у његовом примерку, наилази на одељак где се говори о језику и књижевности Укбара. Тамо се по први пут спомиње регија Тлен: “Un solo rasgo memorable: anotaba que la literatura de Uqbar era de carácter fantástico y que sus epopeyas y sus leyendas no se referían jamás a la realidad, sino a las dos regiones imaginarias de Mlejnás y de Tlön...” (Borges, 2003: 17).⁴ Јасно је да је Тлен измишљена област у измишљеној земљи, што представља другу димензију фантастичног.

Када Борхес узима један од томова Прве енциклопедије Тлена, коју је Херберт Еш, пријатељ Борхесовог оца који је учествовао у њеној изради,

³ „Bioj Kasares se tada priseti da je jedan od ukbarskih jeresijarha nekada izjavio kako ogledala i snošaj zaslužuju svaki prezir, jer umnožavaju broj ljudi.” (Borhes 9).

⁴ „Tek jedna posebnost: pominje se da je književnost Ukbara po karakteru bila fantastična i da se njeni spevovi i legende nikad nisu odnosili na stvarnost, već na dve izmišljene oblasti, Mlehnas i Tlen...” (Borhes 11).

оставио у једном бару пре него што је умро, открива план састављача енциклопедије Тлена да напишу нову енциклопедију на језику Тлена која ће се звати *Orbis Tertius*. *Orbis Tertius* је сада, како наводи Ећаварија Ферари: “un mundo descrito en el lenguaje de un planeta imaginario que, a su vez, es una ‘región’ de un país inexistente”⁵ (Echavarría Ferrari, 1977: 401). То представља трећу димензију фантастичног.

Структура ове Борхесове фантастичне приповетке је циклична и представља кључ за разумевање саме фабуле и елемената фантастике на којима почива. Наиме, путем лажног навода из апокрифног текста пиратске енциклопедије, откривамо лажни свет измишљене планете који на самом крају приповетке узурпира и дезинтегрише стварност путем предмета који одатле потичу. Односно: “Un mundo fantástico que se origina en los libros termina por transformar, precisamente a través de libros, el mundo que, dentro del marco del relato, podemos considerar ‘real’.” (Echavarría Ferrari, 1977: 401).⁶ Сама структура ове Борхесове приповетке делује веома сложено уколико занемаримо смернице које нам аутор оставља свуда у тексту. На једном месту он чак каже: “Tlön será un laberinto, pero es un laberinto destinado a que lo descifren los hombres.” (Borges, 2003: 39).⁷ На самом почетку можемо приметити низ смерница које олакшавају сналажење у још једном Борхесовом лавиринту, а које током првог читања тешко можемо запазити.

Наиме, приповетка почиње следећом реченицом: “Debo a la conjunción de un espejo y de una enciclopedia el descubrimiento de Uqbar.” (Borges, 2003: 13).⁸ Сматра се да овде постоји веза између речи огледало и

⁵ „свет описан језиком измишљене планете која је, с друге стране, ‘област’ у оквиру непостојеће земље“ (Превод: аутор).

⁶ „Fantastični svet nastao u knjigama na kraju, upravo putem knjiga, transformiše svet koji, u okviru same priče možemo smatrati stvarnim?”

⁷ „Neka bude da je Tlen lavirint, ali je to lavirint koji su osmislili ljudi, s namerom da ga ljudi i odgonetnu.” (Borhes 22).

⁸ „Ukbar sam otkrio zahvaljujući spoju jednog ogledala i jedne enciklopedije.” (Borhes 9).

енциклопедија јер је Борхес често у својим делима називао књиге „огледалом“ света, а још је у средњем веку назив за енциклопедију био *speculus*. Огледало код Борхеса често симболизује и сећање, па би се у овој приповеци оно могло схватити као сећање које се потхрањује оним што је у књигама, док би енциклопедија представљала неку врсту огледала стварности која се складишти у сећању (Echavarría Ferrari, 1977: 402).

Стварност у овој приповеци почиње да се нарушава још на самом њеном почетку. Друго читање већ омогућава јасан увид у све Борхесове смернице. Неке од назнака које наговештавају да су Тлен и Укбар измишљене категорије могу се приметити дуж текста. Наиме, када Борхес говори о језику Укбара, он сазнаје да је њихова књижевност искључиво фантастичног карактера, те да се баш никада не односи на стварност (Borges, 2003: 17). Нешто касније, у одељку који говори о историји Укбара, помиње се како је на острвима где су се током верских прогона у тој измишљеној земљи крили правоверни, било могуће пронаћи камена огледала. Алузија на ову синтагму недовољном познаваоцу Борхесове књижевности вероватно ништа не значи. Међутим, Борхес фантастику гради на много сложенијем нивоу него што то наочиглед делује. Речи камен и огледало на симболичкој основи је немогуће довести у везу јер огледало не може бити од камена јер камење, сходно својим својствима, не даје никакав одсјај ни одраз (Echavarría Ferrari, 1977: 403). Ово је само један од примера за то како Борхес поништава начела стварности не само на фабуларном или наративном плану, већ и на семантичком и лексичком. Оно што се вековима мењало у фантастици не односи се толико на њен циљ и основна начела, колико на средства којима се постиже ефекат фантастичног у неком књижевном делу. Судар нестварног и стварног је некада углавном почивао на организацији садржаја саме наративне форме, док се данас углавном заснива на експериментима на синтаксичком плану (Roas, 2001: 41). Јасан увид у то може се стећи приликом анализе Борхесових фантастичних приповедака у којима су језичка средства (метафоре и

симболи), као и сама структура текста, главни носιοци фантастичног ефекта. Поред њих, вредни су помена још неки неизоставни елементи пишчеве фантастике као што су: ефекат приче у причи, обавезна употреба термина *фантастично* у самом тексту приповетке, адјективизација која онеобичава атмосферу, затим интертекстуалност и цитирање извора као доказ истинолости (некада стварних, некада апокрифних текстова), мисао о метајезику и метакњижевности. Сви ови елементи садржани су и у претходно анализираној приповеци која, слободно можемо закључити, представља један од најилустративнијих примера Борхесове фантастичне прозе.

Закључак

Са циљем да свеобухватније сагледамо однос истине и фантастике у савременој хиспаноамеричкој књижевности, осврнули смо се на неколико теорија истине које представљају полазиште за проучавање проблема истинитости у књижевном делу. Теорија кореспонденције, уједно и једина античка теорија истине, чије је основе поставио Платон, полази од претпоставке да је основни елемент у сазнавању истине реч, јер њоме именујемо ствари и сазнајемо о њима. Реч је, према Платону, слика предмета уз помоћ које се препознаје и класификује предметна стварност. Мађутим, разумевање истине само преко кореспонденције речи и ствари коју ова именује непрецизно је и необухватно, те он уводи релацију између реченице и стварности, где исказ представља најмању смисаону јединицу састављену од субјекта и предиката који је истинит када говори о прошлим, садашњим и будућим догађајима и стварима какве оне јесу. Следећа по значају је теорија кохерентности и када о њој говоримо, говоримо о уређеном систему исказа који се морају изводити једни из других. Она полази од претпоставке да се односи више не успостављају између речи и њоме исказаног објекта, већ између свих истинитих исказа у оквиру једног система. Прагматична теорија истине почива на уверењу да истинитост

једне идеје догађаји чине истинитом, те да сама истинитост није постојано својство. Сматра се да овакав став утиче на то да прагматичну теорију пре вреднујемо као критеријум него као теорију истине. Уверење да истинитост неке идеје или исказа можемо проверити искључиво на практичној основи изродило је теорију консензуса. Ова теорија почива на слагању мишљења, а главни критеријум истине је да се многи или сви у нечему слажу. Захваљујући критици теорије кореспонденције, развила се теорија евиденције, чији је творац Хусерл. Она заступа већ поменуто традиционално мишљење да се истина налази у суду или исказу, али да се она не може састојати у поређењу суда са стварношћу. Према овој теорији, истину треба тумачити емпиријским путем, а сви појмови произилазе из искуства појединца.

Након што смо се осврнули на главне теорије истине, неопходно је истаћи да се савремена хиспаноамеричка проза не уклапа ни у једну од наведених теорија. Наиме, само би се чудесна књижевност, као што је већ раније било речи, делимично могла уклопити у оквиру теорије кохерентности. Међутим, уколико узмемо у обзир наративну организованост Борхесове приповетке која је била предмет анализе овог рада, може се рећи да се упркос бројним измишљеним и фантастичним елементима које поседује, такође може уклопити у теорију кохерентности, јер смо већ раније видели да није важно да ли догађаји представљени у књижевном делу припадају категорији немогућег или чудесног уколико су они уклопљени у кохерентну целину.

Поменута Борхесова приповетка могла би се уклопити у постмодерне књижевне теорије које књижевност посматрају искључиво као фикцију, одељену од стварности. Међутим, због своје симболике, ипак је ближа фигуративном моделу књижевне истине. Овај модел обједињује теорије које полазе од става да су књижевна дела производи фикције, али да и као таква имају сазнајну функцију. Један од постулата ове теорије, према коме књижевно дело као истина рефигурише истину стварности, сасвим се

уклапа у одлике фантастичног реализма у хиспаноамеричкој књижевности јер овај за циљ има управо рефигурисање и пренспитивање истине у оквиру стварности чији смо свакодневни учесници.

БИБЛИОГРАФИЈА

- СОЛДАТИЋ, Далибор. „Предговор *Антологији савремене хиспаноамеричке приповетке*“. *Антологија савремене хиспаноамеричке приповетке*. Приредио Бранко Анђић. Београд: Српска књижевна задруга, 1980.
- BESSIÈRE, Irène. “El relato fantástico: forma mixta de caso y adivinanza”. *Teorías de lo fantástico*. Ed. David Roas. Madrid: Arco/Libros, 2001.
- BORGES, Jorge Luis. *Ficciones*. Madrid: Biblioteca Borges Alianza Editorial, 2003.
- BORNES, Horhe Luis. *Maštarije*. Preveo sa španskog Aleksandar Grujičić. Beograd: Paidea, 2006.
- ECHAVARRÍA FERRARI, Arturo. „‘Tlön, Uqbar, Orbis Tertius’: Creación de un Lenguaje y Crítica del Lenguaje”. *Revista Iberoamericana*. Vol. XLIII. Pittsburg: julio- diciembre 1977. 20. jun. 2012.
<http://moodle.fil.bg.ac.rs/mod/resource/view.php?id=928>
- HUICI MÓDENES, Adrián. *El mito clásico en la obra de Jorge Luis Borges. El laberinto*. Sevilla: Ediciones Alfar, 1998.
- KVAS, KORNELIJE. *Istina i poetika*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2011.
- PAVLOVIĆ-SAMUROVIĆ, Ljiljana. *Leksikon hispanoameričke književnosti*. Beograd: Savremena administracija, 1993.
- REISZ, Suzana. “Las ficciones fantásticas y sus relaciones con otros tipos ficcionales”. *Teorías de lo fantástico*. Ed. David Roas. Madrid: Arco/Libros, 2001.

ROAS, David. "La amenaza de lo fantástico". *Teorías de lo fantástico*. Ed. David

Roas. Madrid: Arco/Libros, 2001.

SOLDEVILA DURANTE, Ignacio. "La fantasticidad en el *corpus* teatral del
medievo". Eds. Antón Risco, Ignacio Soldevila, Arcadio López

Casanova. Salamanca: Ediciones Colegio de España, 1998.

RESUMEN. - La relación entre los elementos de la ficción y la realidad, realizada en la obra literaria, presenta una cuestión muy compleja desde la Antigüedad. Al parecer, los términos mencionados se reconcilian más fácilmente en teoría que en el campo de la creación literaria. Con el fin de arrojar una nueva luz sobre las verdades de la Antigüedad y examinar en qué medida estas teorías se pueden aplicar a la creación contemporánea, este trabajo aborda el tema de la relación de la ficción y la realidad en el ejemplo del realismo fantástico en la literatura hispanoamericana. La parte central de la discusión está compuesta tanto por la exploración del problema de la verdad literaria del realismo fantástico, maravilloso y mágico, como por el análisis de un cuento fantástico de Borges, que en práctica representa las conclusiones a las que hemos llegado teóricamente.

Наташа Н. Гузина, Филолошки факултет, Универзитет у Београду, катедра за иберијске студије

Стручни рад, УДК: 821.134.2(82).09-32 Борхес Х. Јл. ; 82.0

Рецензенти: др Маја Ђук, доцент; др Наташа Филиповић, доцент

Хорњак Н. Соња¹

ПРЕВОД УНАМУНОВОГ РОМАНА *ТЕТКА ТУЛА* НА
СРПСКИ ЈЕЗИК

Х. СОЊА

С обзиром да је у последњих неколико година преведено доста дела шпанске књижевности, у раду ћемо приказати анализу превода шпанског романа *Тетка Тула* Мигела де Унамуна. Циљ истраживања представља анализа, класификација и опис потешкоћа и проблема са којима су се сусрели преводиоци у току свог рада. Коришћена је дескриптивна анализа. Покушали смо да дамо одговор на питања шта се не може превести дословно, које технике се примењују у превођењу, како решавамо проблем превода фразеолошких јединица и неологизама. Резултати истраживања показали су да постоје бројни језички феномени које се не могу превести дословно, већ је потребно користити одређене преводилачке технике. Систематски класификовани и приказани проблеми и решења у току превођења одређеног књижевног дела могу бити од значаја за будуће преводиоце дела истог аутора.

Кључне речи: књижевно превођење, проблеми при превођењу, преводилачке технике, класификација проблема, роман *Тетка Тула*

У последњих неколико година, на српски језик преведено је више дела шпанске књижевности. Када се је реч о превођењу, пажња је посвећена крајњем резултату-преведеном делу. Међутим, књижевно превођење подразумева сложен, дуготрајан и вишеслојан процес.

¹ sonjahornjak@live.com

Књижевно превођење као резултат дуготрајаног рада има дело преведено на одређени језик. Процес превођења, пак, често подразумева употребу разних техника, примену одређених теорија, сусретање са проблемима, одлуке о најподеснијем преводилачком решењима итд. Читалац се сусреће са преводом као готовим производом, немајући у виду оно што је томе претходило. Како бисмо указали на процес који претходи крајњој верзији превода, у раду је дата анализа превода Унамуновог романа *Тетка Тула*. Циљ рада је приказ проблема и потешкоћа са којима се преводилац сусрео током превођења, као и приказ одговарајућих преводилачких решења. Предмет истраживања је анализа превода шпанског романа *Тетка Тула* на српски језик. Изабрали смо управо овај превод будући да је преводилац романа уједно и аутор рада те се непосредно сусрео са проблемима у преводу, и у могућности је да изврши анализу превода.

У раду је приказана дескриптивна анализа српског превода Унамуновог романа *Тетка Тула*. Прво ћемо изнети теоријски оквир о књижевном превођењу, а затим анализирати примере који су представљали проблем при превођењу. Анализа обухвата извантекстуалне и текстуалне аспекте циљног језика, као и изворног језика текста. Значај истраживања лежи у доприносу преводилачком моделу, као смерници за потоње преводиоце Унамуновог стваралаштва и указује на језичке феномене шпанског и српског језика.

Теоријски оквир

Како бисмо систематски приступили анализи превода, најпре ће бити речи о теоријском оквиру процеса превођења. Постоје различите дефиниције превођења у складу са различитим перспективама. Најопштија је Катфордова дефиниција превођења као замене текстуалног материјала у једном језику еквивалентним текстуалним материјалом у другом језику. (Катфорд, 1965: 20 по Хлебец, 2009: 11) Поменута дефиниција схвата

превођење као механички процес. Међутим, превођење се може схватити и као истраживачки процес-„Превосење открива скривене могућности једног језика.” (Рабин, 1958: 139 по Хлебец, 2009: 112)

Често се поставља питање да ли је превођење наука, вештина или уметност. Стандардни је одговор да превођење укључује сва три, што потврђује и Најда: „Нема сумње да је способност превођења знање, умеће или вештина а у исто време и уметност, посебно књижевно превођење.” (Најда, 1996: 55)

Књижевно превођење је веома сложен процес. Преводилац је централна карика ланца који почиње са аутором и завршава се са читаоцем преведеног дела. (Тур, 1974: 303) Како би се књижевно дело адекватно превело, неопходно је да преводилац, осим поседовања високог нивоа језичке компетенције, располаже и познавањем културолошког оквира говорног подручја чији језик преводи. Често постоје имплицитна значења у тексту која су одраз културе, историје или друштвених прилика пишевог окружења. Утолико је улога преводиоца тежа јер мора ненаметљиво да упозна читаоца са новим аспектима а истовремено да остави исти утисак на читаоца који је писац желео да оствари. На овај проблем указује Хауме-„Преводилац зна да његов читалац не поседује иста знања, ни исто естетско искуство оригиналног дела; због тога тражи нове путеве како би превод на читаоца оставио исти онај утисак који оригинални текст оставља на изворног говорника.” (Тур, 1974: 313)

Не постоје тачно утврђени критеријуми за превод књижевног дела. Свако дело је другачије и представља свет за себе. Критеријум је различит за сваки превод јер свако дело захтева нову интерпретацију, захтева идеалну концепцију метода који се прати при превођењу. (Тур, 1974: 315)

У току процеса превођења, преводилац користи различите технике у зависности од језичког материјала. Многи аутори изједначавају термине техника и стратегија. Уртадо Албир, пак, даје дефиниције методе, технике и стратегије превођења. „Преводилачки метод подразумева развој преводилачког процеса, одређеног и регулисаног од стране принципа у функцији циља преводиоца; метод има наиндивидуални карактер и преводилац је свестан тога (иако понекад може бити несвестан) и у складу је са решењима која су примењива на целокупан текст. Преводилачка техника је конкретна и приметна је њена примена на примерима краћих делова текста; тако, на пример, приликом превода неког стрипа, преводилац може сасвим прецизно да прилагоди културни оквир изворног текста циљном језику, те стога превод неће бити окарактерисан као „слободан”, „адаптиран” итд. Стратегија је индивидуалног и процедуралног карактера, и састоји се од употребљених механизма које преводилац користи како би решио проблеме са којима се сусреће у току преводилачког процеса у функцији својих посебних потреба.” (Уртадо Албир 2001: 49 по Хил Бардахи, 2008: 59)

Не поседују сви преводиоци теоријска знања о превођењу. Многи преводиоци користе поједине технике, а да нису свесни тога. Ово их не класификује као мање успешне преводиоце, будући да некад преводиоци који не поседују теоријска знања успешније преведу текст јер се не оптерећују теоријским знањима. Пим даје листу општих преводилачких техника: изостављање-као што и сама реч каже, изостављање појединих речи, модулација-састоји се у коришћењу фраза које су различите у два језика, иако садрже исту идеју; транспозиција-мењање граматичких структура приликом превода из једног језика у други; адаптација-коришћење речи или израза потпуно различитих у два језика како би резултат превода био познатији читаоцу; реформулација-изражавање нечега на различит начин на језику на који се преводи, што је веома заједничко

превођењу фразеолошких јединица, које не би имале значење које имају, да су се превеле дословно, односно преношење појединих структура из језика изворника другачије формулисаних на циљни језик (у питању су најчешће фраземи, који би изгубили на значењу уколико би се дословно превели). Буквално превођење је метод којим се текст преводи реч по реч, дословно. (Пим, 2011: 33)

Теоретичари су указали на појаву приликом превода, која се заснива на чињеници да преводиоци не раде са изолованим речима већ са текстовима који поседују разне језичке нивое. Лингвиста Катфорд (1965) показао је да еквиваленција не мора да се употреби на свим нивоима у исто време; могла би да се разграничи по категоријама. Према томе, могла би се разликовати еквиваленција на фонетском, лексичком, фразеолошком, реченичном, семантичком нивоу, итд. Ради се о интегралној и динамичној теорији еквиваленције, која не мора да противуречи структуралним асиметријама између језика. (Пим, 2011: 27) Винеји и Дарбелнет у технике превођења убрајају и позајмљеницу и калк. (Пим, 2011: 34) Најбитније стратегије по мишљењу Винеја и Дарбелнета су транспозиција-имплицира трансформацију граматичких категорија и модулација-захтева прилагођавање текста законитостима дискурса. (Пим, 2011: 34) Еквиваленција и адаптација су две стратегије којима се прилагођавају културолошки контексти. Еквиваленција се односи на употребу одговарајућих пословица и изрека, док се адаптација односи на различите концепте који имају мање или више исте културне функције. (Пим, 2011: 35) Пим додаје још једну стратегију-компензацију. Употребљава се када еквивалент не може да се преведе већ се компензује на други начин. (Пим, 2011: 35)

Поменуте технике су корисне у превођењу, међутим, увек се инсистира на еквиваленцији. Увек присутни проблем преводилаца је како сачувати верност и тачност превода, а у исто време и естетску компоненту.

„Превод би требало да сачува посебан свет писца, амбијент који овај исијава и његов стил. Значајно је имати у виду читалачку публику и покушати јој понудити, преко речи и слика, што већи могући степен еквиваленције.” (Алонсо, 2001: 780)

Класификација проблема

У току превођења, преводилац се често сусреће са потешкоћама и проблемима. Пресас (2000) разликује интратекстуалне (кохеренција и кохезија), вантекстуалне (информативност, ситуационитање и прихватање) и интертекстуалне проблеме (норме књижевних родова). Крингс (1986) уочава двоструку разлику: са једне стране проблем рецепције и проблеми формулације, као и комбинација оба, и са друге стране, проблеми компетенције у Л2 и проблеми компетенције преводиоца. (Хил Бардахи, 2008: 28)

Анализирајући превод можемо идентификовати и класификовати проблеме у превођењу на лингвистичке, културне и прагматичке. (Норд, 2005 по Родригес, 2008: 6). Мартинес и Уртадо предлажу поделу на лингвистичке, ванлингвистичке, проблеме трансференције, психолошке и професионалне. (Родригес, 2008: 11)

Како би указали на проблеме са којима смо се сусрели при превођењу романа *Тетка Тула* на српски језик, определили смо се за класификацију проблема коју помиње Норд. Ти проблеми су лингвистички, културни и прагматички. Лингвистички проблеми у нашем преводу су лексичког типа (неологизми, деминутиви, властита имена) и синтаксичког типа (компликоване реченичне конструкције). Културни обухватају фразеологизме и места са имплицитним значењем, док се прагматички односе на оно што је писац својим специфичним језиком желео да поручи читаоцу.

Одступања и одлуке преводилаца

Често се дешава да преводилац мора да доноси одлуке, тј. да бира једну од више могућих опција. „Преводилац често стоји пред проблемом налажења најбољег решења у преношењу неке интенције или пред избором између два или више подједнако добрих решења. Одлука у вези с тим избором још је један чинилац у његовом раду.” (Хлебец, 2009: 147)

„Бирајући одређене опције и одбацујући друге, преводилац ствара мало унутрашње позориште у којем глуме низови идеја, не би ли дошли до одговора на то шта је превођење и како треба преводити.” (Пим, 2011: 12) При том одабиру могу му помоћи одређена теоријска знања. „У тренутку одабира, теоријски оквири могу понудити низ разлога што би резултирало одабиром једног решење и одбацивањем осталих.” (Пим, 2011: 18) Међутим, понекад је потребан чист језички осећај и интуиција без теоријске основе.

Један од главних проблема је превести дело у духу језика на који се преводи, а истовремено створити исти утисак на читаоца као у оригиналу. Због тога је главни проблем за преводиоца наћи еквиваленте који ће у читаоцу изазвати исти ефекат који је аутор претендовао да изазове у оригиналу. Ана Рамос Калво истиче како тражење тих еквивалената представља континуирано „преговарање” са писцем, како би језик новог текста имао еквиваленте вредности као и оригинал, не заборавивши његову снагу, динамику и естетску вредност. (Рамос Калво, 2005: 1)

Поред доношења одлука и бирања једне од више опције, дешава се да преводилац одступа од оригинала. Ова одступања морају бити минимална и само у оправданим случајевима. „Одступања од изворника морају бити оправдана; преводилац може бити принуђен да изврши одступања у неком погледу због ограничења које му намеће структура језика циља (према А. Поповичу, конституитивни или неизбежни помак, а у Њумановој терминологији, преводнотехничке операције) или може сам

одволети одступање из неког од поменутих прагматичних разлога (индивидуални помак). “(Хлебец, 2009: 90)

У раду ћемо идентификовати промене, односно одступања од оригинала у поглављу *Компликоване конструкције*, и навести разлоге због којих су ове промене биле неопходне, а нису проистекле као резултат креативности и иновативности преводилаца.

Језик и стил романа

Књижевни преводилац, поред потешкоћа са којима се сусреће у процесу превођења, треба такође да сачува лепоту текста, стил и одлике (лексичке, граматичке и фонолошке), имајући у виду да стилске одлике текста у једном језику, не морају то бити и у другом. (Рамос Калво, 2005:1) „Сваки језик поседује своје сопствене енфатичке механизме у форми који организују чланове реченице, а овим механизмима се не може увек пронаћи паралела у другом језику.” (Карлос, 1999: 2)

Стил писца увек се мора поштовати, а никако мењати или побољшавати. Изазов да се одржи стил оригиналног аутора представља један од главних проблема у књижевном превођењу. (Родригес, 2008: 6) Међутим, некада се дешава да преводилац ненамерно унесе промене у стил превода. То се дешава када преводилац свој властити стил пренесе у текст превода. (Хлебец, 2009: 95)

Превод експресивних текстова иде ка транскодификацији не само поруке, већ и естетској вредности текста-вредност која се изводи из конкретних аспеката као што је структура, употреба слике и метафоре и звучног елемента. (Карлос, 1999: 5)

Понекад спој слова у речи носи одређену конотацију, изражава емоцију, преноси имплицитну поруку. У преводу на циљни језик у већини случајева није могуће исказати и звучни ефекат и превести смисао, тако да

се најчешће губи звучност зарад смисла. То је доказ да се превођењем може ослабити стилистички ефекат текста.

У роману *Тетка Тула* проевлађује дијалог који је увек интензиван и драматичан, пун идеја и инсинуација. Дијалог има фундаменталну улогу у роману будући да у већини случајева преко њега ликови откривају своје интимне бриге те дијалог представља врсту духовног ослобађања ликова. (Лонгхурст, 2003: 55) Поред дијалога, постоје и наративни делови. У овим одељцима реченице су дуге са много зареза и тачака и зареза. (Лонгхурст, 2003: 52) При преводу дијалога, преводиоци нису имали потешкоћа, за разлику од превода наративних делова. Потешкоће су се јављале због дугих реченица, чији је ефекат слабио при преводу, те су преводиоци били принуђени у више наврата да дуге реченице поделе у више краћих.

Лексичка поља

Индивидуални језик писца, у овом случају Унамуна, поседује својствене карактеристике. „У статистички или импресионистички утврђене особине индивидуалног језика спадају, на пример, нумерички однос између појединих врста речи, фреквенција употребе појединих речи, концентрација метафора у појединим деловима текста.” (Хлебец, 2009: 46) Тако се у роману често појављују речи које су карактеристичне за Унамунов језик и стил. При преводу романа сусрећемо се са речима које се везују за одређена лексичка поља. Често се појављују речи *усне, очи, груди, месо, крв* које се везују за лексичко поље телесности, као и именице *јецаји, сузе, мир*, глагол *дрхтати*, који се везују за лексичко поље емоција. У синтагмама неретко се јавља реч *цвет* која има метафоричну или дескриптивну функцију. Поред речи које се често понављају, јављају се и конструкције састављене од глагола и именице. Један пример је конструкција *clavar los ojos* што смо превели као *упрети очи*. Овај превод користили смо у свим реченицама у којима се јавља конструкција *clavar los ojos*.

Уколико писац користи често идентичне речи, то приморава преводиоца да чува те речи и да их преведе на исти начин. На српски језик су преведена нека дела Унамуна. Иако су преводиоци различити, језик би требало да буде исти. Различити преводиоци дела истог писца би требало да консултују претходна преведена дела истог писца.

„Резултат рада преводиоца није само превод, него и истовремена својеврсна интерпретација дела које претпоставља истраживање у језику превода чији је резултат стварање у њему дотле непостојећег „надјезика“ какав је у језику оригинала израдио као свој систем уметничког изражавања аутор дела.” (Стојнић, 1981: 188 по Хлебец, 2009: 60)

Деминутивни

У шпанском језику деминутиви се употребљавају много чешће него у српском језику и добијају хипокористичко значење. (Хлебец, 2009: 152) При преводу деминутива са шпанског на српски, често се реч не преводи деминутивом, већ у свом основном облику. Шпански језик има изобиље деминутива, посебно када је реч о властитим именима. Деминутиве властитих имена не преводимо на српски већ их транскрибујемо. Имена *Elvirita*, *Tulita* пренета су у истом облику на српски језик.

Такође, појављују се именице у деминутивима које немају свог еквивалента у српском језику. Именица *calorcito* (деминутив од именице *calor-topлота*) не може се превести деминутивом, те се преводи именицом у основном облику-*топлота*. Сличан случај је и са именицом *palomita* (од *paloma-голубица*).

Придев изведен од партиципа, *abrazado (загрљен)*, јавља се у форми деминутива у тексту *-abrazadito*. У српском језику није могуће извести деминутив од придева *загрљен*, те остаје реч *загрљен* у свом основном облику.

Властита имена

Властита имена у роману нису случајно изабрана. Свако име има етимолошко порекло које је повезано са карактером личности. Имена се не могу превести и због тога се губи тај детаљ. Преводиоци су дали у фусноти објашњење за свако име. Женско име Хертрудис је комбинација немачке речи *ger* што одговара шпанској речи *lanza* и речи *truf* што значи веран, храбар на шпанском. Име Хертрудис у потпуности одговара личности описаној у роману, која је храбра, непоколебљива, издржљива, стамена, пожртвована у бризи за породицу о којој се стара. Име Роса потиче од шпанске речи *rosa* што је назив за ружу. Руже су од давнина били симболи љубави и лепоте, те стога није случајно што је писац ово име наденуо јунакињи Роси, будући да се у књизи непрекидно истиче њена изванредна лепота, али и преданост када је у питању љубав. Име Примитиво је од шпанске речи *primitivo* које означава ствар или особу која је једноставна, без претераних украса, рудиментална, обична. И оно пристаје лику дон Примитива, скромног свештеника, који је цео живот провео у скрушености, бринући се о своје две сестричине. (Унамуно, 2011: 8)

Будући да се имена не могу превести, губи се тај елемент који је писац увео са намером да суптилно укаже на особине личности. Објашњење је дато у фусноти. Другачији ефекат, пак, има на читаоца симболика имена у оригиналу, јер је она прећутно присутна и позната док се у преведеном тексту мора додатно појашњавати, што мења импресију читаоца. Читалац на српском језику може да заборави тај детаљ читајући роман док је шпански читалац увек свестан значења имена.

Неологизми

Једна од карактеристика Унамуновог језика су и неологизми. У роману *Тетка Тула*, аутор ствара нове концепте измишљајући речи за њих. Када говори о пчелама и трутовима, измишља речи *пчелци* и *трутице*. Преводиоцу су приступили техници транспозиције створивши нове речи на

2003: 120)³ Не постоји могућност да се дата изрека преведе адекватно на српски језик. У фусноти су преводиоци навели објашњење изреке и потоње игре речи. Реченица је преведена скоро дословно оригиналу, без српског еквивалента за израз којим се аутор послужио у игри речи. Тиме се изгубио стилистички ефекат текста на шпанском језику, али је ово решење било неопходно да би читаоци на српском разумели основну идеју шпанског аутора, која би се у супротном изгубила.

Компликоване конструкције

Током књижевног превођења, веома је значајно сачувати оригиналност, али у исто време прилагодити превод српском језику. Поједине конструкције у шпанском језику имају поетску вредност која се у преводу губи. При превођењу компликованијих реченица, преводиоци су се определили за реформулацију како би се очувало оригинално значење. Одређени описи су веома сложени и нису се могли превести дословно.

Унамуно често користи синтагме у којима је главна реч цвет-*flor de carne, flor del cielo, flor de los ojos*. Поменуте синтагме представљају потешкоћу у процесу превођења, те преводилац мора да приступи техникама реформулације и адаптације. У даљем раду, навешћемо и анализирати примере у којима су преводиоци наишли на проблеме при превођењу и у којима смо користили одређене технике.

Реченица "Pero Ramiro, que llevaba el alma toda a flor de los ojos, no creyó ver más que a Rosa." (Унамуно, 2003: 73) није могла дословно да се преведе јер на српском језику не би имала смисла. Тако да је преведена реченицом „Али Рамиро, заљубљеник у лепоту, није видео друге до Росе.” (Унамуно, 2011: 21) Конструкција *llevaba el alma toda a flor de los ojos* не

³ „Једанпут, када је чула од неке жене како за њу каже да је остала уседелица, Хертрудис је додала: -Остала сам уседелица како бих бринула о деци!” (Унамуно, 2011: 59)

може да се буквално преведе већ смо се послужили техникама адаптације и реформулације како бисмо пренели смисао из изворника.

При преводу синтагме *rollo de carne* (односи се на бебу), увели смо још једну реч на српском како би звучало боље *замотуљак од крви и меса*. (Унамуно, 2011: 34)

Имплицитно значење

И у нашем преводу, као и у осталим књижевним делима наилазимо на имплицитно значење. „Књижевни преводиоци би требало да се супротставе тенденцији да попуњавају празнине са експлицитним објашњењем јер на тај начин ослобађају читаоца активног учествовања.” (Богран, 1978: 30 по Хлебев, 2009: 21)

Унамунов језик садржи многе специфичне метафоре које су карактеристичне само за овог писца. Пошто користи метафоре непознате читаоцу који чита његова дела по први пут, преводиоци су дали објашњење метафора које се јављају у роману.

Преводиоци су објаснили у фусноти шта значи метафора кошнице за Унамуна. Ова метафора се понавља у његовим делима. Без објашњења, читаоц не би разумео шта је писац желео да каже. На примерима игре речи, такође постоји имплицитно значење које су преводиоци објаснили у фуснотама.

Закључак

На основу претходне анализе можемо закључити да књижевно превођење представља вишедимензионалан процес. На примеру Унамуновог језика, учили смо одређене аспекте које је немогуће превести еквивалентно на српски језик. Како би систематично приказали поменуте проблеме, извршили смо њихову класификацију. Посебно место заузимају

фразеолошке јединице и неологизми које увек представљају проблем за преводиоца.

310

Помоћу дескриптивне анализе уочили смо феномене шпанског и српског језика, посебно истичући речи и конструкције које је немогуће еквивалентно превести са шпанског на српски језик. Употреба преводилачких техника и њихово илустровање примерима може послужити у пракси и успостављању контрастивне анализе српског и шпанског језика.

Опис проблема при превођењу може бити од користи будућим преводиоцима уколико се сусретну са сличним недоумицама или преводе дела истог писца. Иако не постоје правила која би олакшала процес превођења, постоји различити начини која би могли да га олакшају. Један од њих је и да презодилац изврши дескриптивну анализу превода у којој истиче проблематична места и даје одговарајућа решења. На овај начин би се помогло будућим преводиоцима који преводе дела истог аутора, а уједно би се и језик писца, упркос раличитим преводиоцима, усагласио.

ЛИТЕРАТУРА

- ALONSO, Ana Luna. *Aspectos culturales y traducción. La tradición literaria*. en *Écrire, traduire et représenter la fête*. Real, E., Jiménez, D., Pujante, D. y Cortijo, A. (eds.). Universitat de València, I.S.B.N.: 84-370-5141-X, 2001.
- БЕРМАН, Антоан. *Превосење као нови предмет знања*. Поља, часопис за књижевност и теорију. година ЛИВ број 460, 2009.
- CALVO, Javier. *Droga de un solo uso: un apunte sobre la traducción literaria*. Trans.revista de traductología 14, 2010.
- GIL BARDAJÍ, Anna. *Procedimientos, técnicas, estrategias: operadores del proceso traductor*. Universidad Autónoma de Barcelona. Facultad de Traducción e Interpretación, 2008.

311

- HERRERO QUIROS, Carlos. *Análisis estilístico y traducción literaria de textos en prosa: algunas orientaciones*. Hermeneus. Revista de Traducción e Intepretación. Núm 1, 1999.
- ХЛЕБЕЦ, Борис. *Општа начела превођења*. Београд: Београдска књига, Београд, 2009.
- NIDA, Eugene. *La traducción en perspectiva*. El Escorial. Hieronymus. Núms 4-5, 1996.
- PEDRAZA Jiménez y Felipe B. Milagros Rodríguez Cáceres. *Manual de literatura española IX. Generación de fin de siglo: Prosistas*. Pamplona: Cénlit Ediciones, S.L, 2000.
- ПЪМ, Anthony. *Teorias contemporáneas de la traducción*. Materiales para un curso universitario.<
http://isg.urv.es/publicity/isg/publications/2011_teorias/index.htm>, 2011.
- RAMOS CALVO, Ana. *Teoría y Práctica de la Traducción Literaria*. Linternas del traductor. <<http://www.hottopos.com/mirand8/anaram2.htm>>, 2005.
- RODRÍGUEZ RODRÍGUEZ, Beatriz. *El análisis crítico de traducciones literarias en la formación de traductores*. Translation Journal, Vol.12, Num 3, 2008.
- THIÉRIOT, Jaques. *La traducción en todos sus estados*. Hieronymus 2, 1995.
- TUR, Jaume. *Sobre la teoría de la traducción*. THESAURUS, Tomo XXXIX. Núm 2, 1974.
- UNAMUNO, Miguel de. *La tía Tula*. Edición de Carlos A. Longhurst. Madrid: Cátedra, Letras hispánicas, 2003.
- УНАМУНО, Мигел де. *Тетка Тула*. (превод са шпанског Соња Хорњак, Драгана Ћорић) Зрењанин: Градска народна библиотека „Жарко Зрењанин”, 2011.

LA TRADUCCIÓN DE LA NOVELA *LA TÍA TULA* DE UNAMUNO
AL SERBIO

312 RESUMEN. - En este artículo hemos representado el análisis de la traducción serbia de la novela *La tía Tula* de Miguel de Unamuno. Hemos aplicado el análisis descriptivo. El objetivo de esta investigación es analizar, clasificar y describir los problemas con los que se enfrentaron los traductores. La traductora es, al mismo tiempo y la autora de este artículo y por eso puede analizar el problema de una manera directa. Primero, hemos dado el marco teórico de la traducción literaria y después, el análisis de la traducción mencionada. Por un lado, en la traducción nos enfrentamos con los problemas típicos, como traducción de los diminutivos y los nombres propios. Por otro lado, se destacan dificultades de traducir las unidades fraseológicas y los neologismos. Para ilustrar de lo que hablamos, hemos dado los ejemplos de la novela explicando cual es el problema, describiendo la técnica de traducción utilizada y dando la solución final. Con esta investigación pretendemos salir al encuentro de la necesidad de ofrecer el ejemplo de traducción literaria, problemas en proceso de traducir y destacar los fenómenos lingüísticos de la lengua española y serbia. La importancia de esta investigación es ofrecer a los traductores un ejemplo de análisis para que les ayude en su futuro trabajo y para que destaque los fenómenos de las lengua española y serbia.

Соња Хорњак, Филолошки факултет, Универзитет у Београду, катедра за иберијске студије

Стручни рад

УДК: 821.134.2.03-31=163.41

Рецензенти: др Маја Ђук, доцент; др Наташа Филиповић, доцент

ПРИКАЗИ И КРИТИКЕ

Тијана Парезановић¹

313

ПРАВЦИ У СТУДИЈАМА ПРЕВОЂЕЊА: НОВЕ
ПАРАДИГМЕ ИЛИ ПРОМЈЕНА ПОГЛЕДА?

У свету свакодневне пословне и стручне кореспонденције, глобализма и интеркултуралне размене, у којем превод добија све већи и већи значај као средство преношења научних, уметничких и културних идеја, и даље је веома тешко дати јасне одговоре на питања која се тичу природе, дефиниције, вредности и квалитета превода, као и процеса превођења. Стога је важно обратити пажњу на нову публикацију Мери Снел-Хорнби, *Правци у студијама превођења: Нове парадигме или промјена погледа?*, у издању Ободског слова (Подгорица, 2011). Превод овог изузетно значајног дела са енглеског језика урадила је проф. др Бранкица Бојовић (наслов оригинала: Mary Snell-Hornby, *The Turns of Translation Studies: New paradigms or shifting viewpoints?*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2006).

Домаћа научна заједница обогаћена је преводом најновије књиге Мери Снел-Хорнби, недавно објављеним у издању Ободског слова из Подгорице (стр. 217). Ауторка, уједно и прва председница Европског удружења за преводачке студије (European Society for Translation Studies) основаног 1993. године, редовна је професорка преводачких студија на

¹ tijanaparezanovic@gmail.com

Универзитету у Бечу. Реномирана издавачка кућа *John Benjamins* из Холандије, специјализована за академску литературу, објавила је 1988. и 1995. године докторску дисертацију Мери Снел-Хорнби, одбрањену на Универзитету у Цириху, под насловом *Студије превођења. Интегративни приступ* (*Translation Studies: An integrated approach*), а нова књига *Правци у студијама превођења: Нове парадигме или промјена погледа?* настала је као одговор ауторке на жељу издавача да преради прву књигу у треће, проширено издање. Како Снел-Хорнбијева наводи, до објављивања првог издања њене докторске дисертације, „студије превођења су у потпуности посматране као предмет лингвистике или студија књижевности, а „интегративни приступ“ је озбиљно покушавао да превазиђе поделе међу њима и да представи студије превођења као једну независну дисциплину“ (9). Ауторки се заиста може приписати велика заслуга у успостављању, дефинисању и унапређивању преводилачке науке као посебне области изучавања на универзитетима широм Европе. Овој младој науци тек предстоји даље развијање у свету где потреба за превођењем као видом интеркултуралне комуникације свакодневно расте, а управо то и наглашава Мери Снел-Хорнби у оптимистичком закључку ове књиге у којем преводилачке студије види као „једну срећну причу 21. века“ (183).

Правци у студијама превођења подељени су на шест поглавља, којима претходе предговор ауторке и уводни део, а студија се завршава богатим списком референци који обухвата велики број најзначајнијих дела из области историје и теорије превођења. Прво поглавље носи наслов „Студије превођења: настанак дисциплине“ и обухвата најпре историјски преглед развоја мисли о преводилаштву, од немачког романтизма, а посебно Шлајермахера и његове поделе превода на „право превођење“ и „пуко тумачење“ (19) и Гетеовог трипартитног модела епоха у превођењу; преко припадника Прашке школе с почетка и из средине двадесетог века (посебно Јакобсона и Левија), лингвистичког приступа

Венеа и Дарбелнеа и херменеутичког приступа Фрица Пепкеа који наглашава поруку текста као кључни елемент превода; те све до прагматичког правца из седамдесетих година прошлог века, који се одразио на „функционални приступ језику са његовим друштвеним и комуникацијским аспектима“ (50). Прво поглавље се завршава сегментом о Џејмсу Холмсу, који се сматра утемељивачем данашње дисциплине преводилачких студија због рада представљеног на међународном конгресу у Копенхагену 1972. године, „Име и природа студија превођења“, својеврсног манифеста нове дисциплине из пера овог великог ерудите, преводиоца и научника у области превођења.

Друго поглавље, „Културни правац из осамдесетих година“, фокусирано је на наставак Холмсовог рада кроз „Манипулативну школу“, која се махом бави књижевним превођењем и „питањем о функцији превођења у 'циљној култури'“ (59), скопос теорију и њен функционални приступ, модел преводилачке делатности Јусте Холц-Ментери и такозвани „канибалистички“ приступ заступљен у Бразилу. С обзиром на то да је „манипулативна школа израсла из академских конференцијских активности, а скопос теорија се родила у сали где се одржавају предавања“, док „теорија Јусте Холц-Ментерије одражава свакодневну рутину обученог преводиоца“ (66), може се закључити да се правци из осамдесетих година осврћу како на теорију, тако и на преводилачку праксу која је неизоставан део преводилачких студија, а нагласак је у свим овим правцима на питању културе коју Гидеон Тури, Холмсов сарадник, дефинише као „цели друштвени контекст који је укључен у превођење, заједно са нормама, конвенцијама, идеологијом и вриједностима тога друштва или 'система примаоца'“ (59). Сви правци из осамдесетих противе се парадигмама примењене и контрастивне лингвистике и њиховој изградњи науке о превођењу. Припадници скопос теорије негирају постојање само једног савршеног превода, јер превод зависи од циља и ситуације; за Холц-

Ментеријеву превођење је „форма интелектуалне комуникације (у којој језик није садржај или циљ, већ неопходни инструмент)“ (66), док је у оквиру канибалистичког деконструкционистичког приступа у Бразилу превођење „схваћено као скидање окова прошлости, укључујући доминацију европских културних вредности“ (69) које су прожидрале домородачку културу.

Централна поглавља књиге, треће – „Интердисциплина“ из деведесетих година – и четврто – „Правци из деведесетих година“ баве се развојем преводилачке науке на крају двадесетог века. Треће поглавље нуди посебно занимљива разматрања о улози невербалне комуникације у превођењу, мултимодалном превођењу за сцену и филм, постколонијалном превођењу и студијама превођења заснованим на роду, положају читаоца и преводиоца као читаоца. Интердисциплина се „развија у нешто сасвим квалитативно различито од саставних делова, од којих се првобитно састојала“ (80) по мишљењу Снел-Хорнбијеве која започиње треће поглавље разматрањем појмова норме, обичаја и етике, посебно у схватању Турија, Вермира и Катарине Рајс. У оквиру разматрања невербалне комуникације, нагласак је на истраживањима Фернанда Појатоса, који поред очигледне везе парајезика и кинезике као елемената невербалне комуникације са тумачењем уочава и везу ових елемената са књижевним преводом. Утицај културног правца из осамдесетих евидентан је у Појатосовим студијама, а илустрован је бројним примерима узетим из култура „које изгледају ”егзотичне” и далеке од европског или ”западног” читаоца“ (88), као што је, на пример, кинеска култура. На Појатоса се настављају истраживања Катарине Рајс о текстовима „који зависе од елемената који иначе нису вербални“ (92) те се стога ослањају и на парајезик и кинезику (комади за сцену, титловани материјал за филм и телевизију, штампане рекламе, политички говори). Овде се уводе појмови такозваног глумачког или изводљивог превода сценског текста (93),

наглашава се значај реторике и ритма говора, као и полемика око адаптације текста за сцену. Кључни појам постколонијалног превођења јесте *контактна зона*, или *простор између* у коме се налази ризница феномена који чине хибридноћ (103), а превод тог простора у европске културе представља основни проблем постколонијалног превођења.

Четврто поглавље бави се првенствено двама правцима из деведесетих година: емпиријским и глобализационим. Емпиријски правац доноси нове области у студијама тумачења, као што су медијско и видео-конференцијско тумачење, које је омогућио напредак технологије, или тумачење у заједници, које се односи на „индивидуално тумачење за појединце или мале групе [...] обично имигранте, избеглице или раднике мигранте, ради комуникације са владом, школама, болницама или социјалним институцијама“ (126) а условљено је регионалним ратовима у Европи с краја двадесетог века. Нови вид превођења представља и тумачење у судници (насупротив судском тумачењу), а Снел-Хорнбијева указује на још увек недовољан развој неких од нових видова тумачења, првенствено тумачења у заједници. Паралелно са развојем нових врста тумачења, јавља се и глобализациони правац, оличен у фрази Бенџамина Барбера – „Мексвек“ (136) – која се односи на нову „интелектуалну ”брзу храну” добијену путем интернета, што за преводиоца заправо значи једну неограничену количину паралелних текстова, као могућу помоћ у превођењу [...] са софистицираним веб сајтовима за добијање информација, али истовремено и огромном количином језика, који би пре двадесет година био одбачен као неправилан“ (139). Као важан елемент оваквог света истичу се рекламе, те се посебан део четвртог поглавља бави искуственим освртом Снел-Хорнбијеве на превођење реклама, док је део поглавља посвећен и експанзији енглеског језика као *lingua franca*.

Пето поглавље носи наслов „На прелазу у нови миленијум: стање дисциплине“ и у уводном делу се осврће на мноштво публикација и

часописа који се баве превођењем, а који се појављују на прелазу у нови век. Једна од тенденција на почетку новог миленијума, како примећује Снел-Хорнбијева, јесте повратак на лингвистички приступ, којим „много слављена еманципација студија превођења из окриља лингвистике улази у ретроградну фазу“ (160). Снел-Хорнбијева износи приказ новијих књига о теорији и историји превођења (Колер, Мандеј, Прунч) са циљем да кроз њих успостави опште тенденције кретања преводачке науке у двадесет првом веку. Снел-Хорнбијева излаже претпоставку да се преводачке студије крећу у односу сарадње са другим дисциплинама кроз три фазе: империјалистичку, увозну и реципрочну (172) и да на почетку новог миленијума улазе у последњу од те три фазе, стадијум у којем „отварају нове перспективе, од којих би друге дисциплине, а нарочито свет, могао имати велику корист“ (173). Ауторка наглашава значај функционалних приступа превођењу, као и њихову улогу и могућу примену у интеркултуралној комуникацији.

Шесто поглавље, названо „Студије превођења — будуће перспективе“ износи закључке и прогнозу будућег развоја преводачких студија. Као нове могуће правце развоја науке, Снел-Хорнбијева наводи социолошки приступ, изложен 2005. године код Микаеле Вулф, који ипак није сасвим нов, јер се о етици превођења и положају преводиоца у друштву говори већ дуже време. Даље истиче како енглески језик задржава функцију основног, глобалног језика на преводачком тржишту, те наглашава и даље постојећу потребу да се јасно дефинишу термини у оквиру преводачке науке. Као главни задатак у будућности, Снел-Хорнбијева види унапређивање „статуса преводаца у друштву и положаја дисциплине студија превођења у општој јавности“ (182).

Значај ове студије огледа се у самом приступу ауторке, која преводачке студије посматра као засебну дисциплину, али ипак нераздвојиву од општих културних и друштвених тенденција у савременом

свету. *Правци у студијама превођења* представљају изузетно користан приказ историјског развоја теорије и праксе превођења, са посебним освртом на улогу преводачких студија у модерном друштву. Након раних радова о преводачким студијама, који су махом били „једностранни или фрагментарни“ (9), нова књига Мери Снел-Хорнби пружа обједињен критички преглед стања у науци. Овакав приказ је велики допринос преводачким курсевима на универзитетима, којима је један овакав приручник преко потребан, делом због незанемарљиве педагошке димензије која се огледа у обједињавању преводачких теорија са праксом превођења (кроз бројне примере у књизи), делом због приказа историјског развоја преводачких студија у току којег се различите тенденције смењују и изнова појављују. Употреба књиге Мери Снел-Хорнби у универзитетској настави већ је заживела на Факултету за стране језике, при Алфа универзитету у Београду, где се генерације студената успешно обучавају за симултане, консекутивне, стручне и књижевне преводиоце, под менторством преводиоца овог капиталног дела, проф. др Бранкице Бојовић.

МА Тијана Парезановић, докторанд на Филолошком факултету Београдског универзитета, асистенткиња на Факултету за стране језике Алфа универзитета у Београду.
Приказ, УДК: 81 25(049.32); 81 25(091)(049.32)
Рецензент: проф. др Бранкица Бојовић

Андријана Ђордан¹

ВЕЧИТА СМРТ ОД ЉУБАВИ ЈАЧА – ПРИРЕЂИВАЧКИ
ПОДУХВАТ БОЈАНЕ КОВАЧЕВИЋ ПЕТРОВИЋ

320

Доминантан облик прозног израза савремене књижевности у Европи свакако је роман. Чини се да краће врсте овог књижевног рода остају у сенци његових бројних страница. Уколико бисмо покушали да пронађемо објашњење оваквог односа заступљености, сигурно би нам на ум пао прво афинитет писца, односно склоност ка одређеном начину изражавања. Ако бисмо се усудили да издамо уметничке аршине и да се на књижевност осврнемо као на делатност која има своје тржиште, присутност неке врсте била би условљена афинитетима читалаца и мање или више смелом понудом издавача.

Смелости свакако није мањкало издавачкој кући Танеси да ове године објави двотомну антологију хиспаноамеричке приче под називом *Вечита смрт од љубави јача*. Приредила ју је Бојана Ковачевић Петровић, хиспаниста и актуелни уредник за информисање и односе са јавношћу у Српском народном позоришту у Новом Саду.

Приповетка и кратка прича представљају срж наративне традиције Хиспанске Америке. Творцем модерне хиспаноамеричке приче сматра се Орасио Кирога (Orasio Quiroga), уругвајски писац који је већину свог живота провео у Аргентини. Ова књижевна врста свој процват доживљава четрдесетих година XX века, а историје књижевности јој већу пажњу посвећују од шездесетих година XX века.

¹ andrijana.djordan@alfa.edu.rs

Прва антологија хиспаноамеричке приповетке код нас (*Антологија савремене хиспаноамеричке приповетке*) појавила се 1980. године у издању Српске књижевне задруге. Приредио ју је Бранко Анђић. Након овог уследило је још неколико антологијских издања на српском језику.

Вечита смрт од љубави јача: антологија хиспаноамеричке приче XX/XXI века је најсвеобухватнија антологија ове врсте код нас. Укупно садржи педесет прича од педесет аутора – два тома од по двадесет и пет. Сам назив добила је по причи Габријела Гарсија Маркеса (Gabriel García Márquez), којом је закључен први том. Имајући у виду територијално пространство шпанског говорног подручја Централне и Јужне Америке, као и веома плодне тамношње књижевности, прави је приређивачки подвиг упустити се у избор и креирати антологију. Ова збирка настала је консултовањем безмало свих наших претходних, али и најчувенијих светских антологија хиспаноамеричке приче, као и историја књижевности угледних хиспаниста. Тежња приређивача била је да направи пресек тема, стилова и карактеристика богатог књижевног поднебља. Ипак, Бојана Ковачевић Петровић наглашава да је крајњи избор нужно субјективан. Што се самог редоследа прича тиче, одлучила се за хронолошки. Интересантан је податак да је аутор прве, Леополдо Лугонес (Leopoldo Lugones) рођен 1874. године, а аутор закључне Сантјаго Ронкаљоло (Santiago Roncagliolo) 1975. године. Дакле, српској публици кроз педесет дела представљен је читав век развоја једне књижевне врсте у Хиспанској Америци.

Трећина прича из ове антологије преузета је из постојећих, а већина је преведена наменски. Највећи број превода урадила је управо Бојана Ковачевић Петровић. Поред ње, као преводиоци појављују се и Александра Манчић, Драгана Бајић, Нада Ђермановић и други. Уз писце који представљају централне фигуре модерне хиспаноамеричке наративне традиције, као што су Орасио Кирога, Леополдо Лугонес, Хорхе Луис Борхес (Jorge Luis Borges), Силвина Окампо (Silvina Ocampo), Хуан Хосе

321

Ареола (Juan José Arreola), у овој збирци фантастичним причама представљају се и писци познати првенствено као ствараоци романа – Хулио Кортасар (Julio Cortázar), Хуан Рулфо (Juan Rulfo), Габријел Гарсија Маркес, Алехо Карпентјер (Alejo Carpentier) и други.

Оба тома ове антологије имају готово исту форму. Први почиње предговором приређивача (једина формала разлика у односу на други), после кога се нижу приче којима претходе кратке биографије писаца. Након њих следи поговор приређивача у ком има речи о самој збирци уопште, значају приче у хиспаноамеричкој књижевности, њеним подврстама, њиховим основним обележјима и најзанчајнијим представницима. Овде се приређивач још једном осврће на сваког аутора појединачно и на његову причу. Оба тома на крају садрже оригиналне називе прича, изворнике и податке о приређивачу.

Како сам приређивач каже, циљ ове збирке је да нашем читаоцу прикаже најсвеобухватнији скуп врхунских прича приповедача шпанског говорног подручја Јужне и Северне Америке. Озбиљан рад на антологији подразумевао је и консултовање великог броја стручњака за шпански језик и хиспанске књижевности. Као његов плод, осим што је настало литерарно штиво намењено свима који уживају у писаној речи, створено је и значајно професионално штиво за хиспанисте. Поговори оба тома свакако су важни са аспекта теорије и историје књижевности. У њима се могу наћи основни подаци о реалистичкој, модернистичкој и савременој хиспаноамеричкој приповеци. Кратка биографија сваког од аутора, као што је већ речено, директно претходи његовој причи, што читаоцу омогућава извесно упознавање са писцем, пре него што пређе на његово дело. Приређивач износи значајне податке о светским и домаћим антологијама хиспаноамеричке приче, као и најзначајнијим студијама које се баве истом. Све те информације чине дату антологију драгоценом у проналажењу података и смерница за даље бављење хиспаноамеричком наративном

традицијом. Осим писаца чија су дела обухваћена збирком, спомињу се и многобројни важни ауори који нису у њу ушли, а и те како су вредни пажње.

На промоцији антологије *Вечита смрт од љубави јача* књижевница Љубица Арсић занимљиво је описала снагу коју прича као кратка форма мора да има како би допрла до читаоца. Упоредјујући је са романом, где писац може себи да допусти осцилације у изразу, да тренутно изгуби пажњу и интересовање читаоца, истакла је да у причи аутор нема прилику (или бар има много мању) да се се искупи на наредним страницама. Роман осваја „на поене“, прича мора да „нокаутира“. Без намере да умањимо неоспорну вредност тихог препознавања, читалачкој публици топло препоручујемо препуштање силовитом освајању приче.

Приче садржане у првом тому:

1. Леополдо Лугонес: *Баба Јулија*
2. Орасио Кирога: *Низ воду*
3. Ромуло Гаљегос: *Стари клавир*
4. Алфонсо Рејес: *Вечера*
5. Сесар Ваљехо: *Пут око будућности*
6. Мигел Анхел Астуријас: *Гватемала*
7. Мануел Рохас: *Чаши млека*
8. Хорхе Луис Борхес: *Тлен, Укбар, Орбис теритус*
9. Фелисберто Ернандес: *Крокодил*
10. Силвина Окампо: *Леополдинини синови*
11. Алехо Карпентјер: *Пут ка семену*
12. Артуро Услар Пјетри: *Киша*
13. Сиро Алегрија: *Калисто Гарамендија*
14. Хуан Карлос Онет: *Добродошао, Бобе*

15. Хуан Бош: *Газде*
16. Хосе Лесама Лима: *Љубичасто двориште*
17. Мануел Мухика Лајнес: *Уметник*
18. Марио Монтефорте Толедо: *Солдатуша*
19. Хулио Кортасар: *Запис у бележници*
20. Адолфо Бјој Касарес: *Успомена на Паулину*
21. Аугусто Роа Бастос: *Приватни пријем*
22. Хуан Рулфо: *Анаклето Моронес*
23. Хуан Хосе Ареола: *Оглас*
24. Марио Бенедети: *Кућа Ириарте*
25. Габријел Гарсија Маркес: *Вечита смрт од љубави јача*

Приче садржане у другом тому:

1. Хосе Доносо: *Кина*
2. Хорхе Ибаргуенгоитија: *Жена коју нисам*
3. Карлос Фуентес: *Чиста душа*
4. Јулио Рамон Рибейро: *Двојник*
5. Гиљермо Кабрера Инфанте: *Дан када се завршило моје детињство*
6. Хорхе Едвардс: *Иренино стопало*
7. Салвадор Елисондо: *Соин портрет*
8. Елена Понијатовска: *Срце артичоке*
9. Алваро Менендес Леал: *Револуција у земљи замка из бајке*
10. Серхио Питол: *Викторио Фери прича причу*
11. Марио Варгас Љоса: *Недеља*
12. Северо Сардуј: *Рукопис*
13. Лунса Валенсуела: *Ако је ово живот ја сам Црвенкапа*
14. Алфредо Брајс Ећенике: *Помало типично за Лиму*
15. Хосе Емилио Паћеко: *Оштроконђа*

16. Едуардо Галеано: *Да ти испричам причу о Бабалуу*
17. Серхио Рамирес: *Адам и Ева*
18. Освалдо Соријано: *Син Буча Касидија*
19. Хосе Агустин: *Који је фазон*
20. Мемпо Ђардинели: *Трули петак*
21. Роберто Болањо: *Силва звани око*
22. Хорхе Франко Рамос: *Бесплатно путовање*
23. Родриго Фресан: *Протагониста романа који још нисам почео да пишем*
24. Едмундо Пас Солдан: *Породичне везе*
25. Сантијаго Ронкаљоло: *Прељубник*

ЛИТЕРАТУРА

- *Вечита смрт од љубави јача: антологија хиспаноамеричке приче XX века*, том 1 (приређивач Бојана Ковачевић Петровић), том 1, Танеси, Београд, 2012.
- *Вечита смрт од љубави јача: антологија хиспаноамеричке приче XXI века*, том 2 (приређивач Бојана Ковачевић Петровић), Танеси, Београд, 2012.

МА Андријана Ђордан, докторанд на Филолошком факултету Београдског универзитета, асистенткиња на Факултету за стране језике Алфа универзитета у Београду.

Приказ, УДК: 821.134(7/8)-32(082.2)](049.32);
821.134(7/8).09-32"19"(049.32)

Рецензент: доц. др Наташа Филиповић

IN MEMORIAM

Десять лет со дня смерти Олега Николаевича Трубочёва
(1930–2002)

326

[1]

ОЛЕГ НИКОЛАЕВИЧ ТРУБАЧЁВ – ДРУГ СЕРБСКОЙ КУЛЬТУРЫ, КРУПНЕЙШИЙ СЛАВИСТ ЭПОХИ

РАДМИЛО МАРОЕВИЧ

1. Двенадцать лет, как Олега Николаевича нет с нами. Я познакомился с ним как с одним из двоих заместителей директора Института русского языка АН СССР в 1977/1978 академическом году, когда собирал материал для докторской диссертации в исторических карточках русского языка, которые хранятся в этом храме науки. Я узнавал его почерк и его стиль, запечатлённый на лексикографических карточках, когда он писал рецензии на мои статьи, публиковавшиеся в русских научных журналах (для сборника «Этимология», который он редактировал, он рецензий не писал, но сообщал о том, что работа принята). Эти встречи позднее переросли в дружбу. Встречи с ним были вдохновляющими во многих отношениях. Для меня он был образцом мудрости и справедливости.

Во вступительном очерке *Сербский язык, письмо и народность в культурно-историческом и лингвистическом контексте* к книге *Кириллица на перекрестье веков* [Маројевић 1991, 5–17], который потом в новой редакции перепечатан в книге *Сербский язык сегодня* [Маројевић 2000^a, 67–77], я рассмотрел понятия *сербский народ*, *сербский язык*, *сербский литературный*

язык и сербское письмо. В этом очерке я в понятийном и терминологическом смысле установил различия между *сербским народом* как описательным этнонимом, синонимичным основной форме *сербы* (*Срби*, *Србљи*) и сербской народностью как обозначением этнического самосознания ('принадлежность к сербскому народу'). Пока сербский народ как этническая категория определяется границами распространения сербского языка, сербская народность обусловлена, наряду с прочим, и слабым этническим самосознанием сербского народа.

327

В этом исследовании было акцентировано и следующее. Для того, чтобы проиллюстрировать существование народа без имени, который вынужден идентифицировать себя при помощи местоимений «мы», «свои», «наши», не нужно – как подчёркивает русский этимолог Олег Трубочёв – отправляться к аборигенам Центральной или Южной Америки, «достаточно внимательного взгляда на языковое и этническое положение в нынешней Югославии, и перед нами, *mutatis mutandis*, всплывёт аналогичная ситуация с потенциальным отсутствием этнонима. Разумеется, там есть весьма древние этнонимы *сербы* и *хорваты*» – продолжает О. Н. Трубочёв, – «но один и тот же – в принципе – язык у хорватов до сих пор называется *хорватский* или *сербский*, у сербов – *сербский* или *хорватский*; до сих пор решающий дифференциальный признак между обеими нациями – культурный (католик – синоним хорвата, православный – синоним серба), далее, на том же языке говорят магометане Боснии и Герцеговины, т. е. в духе культурных противопоставлений – ни сербы и ни хорваты, наконец, там же есть известный процент лиц (носителей сербохорватского языка), которые – ни то, ни другое и ни третье („neodređeni“ – „неопределенные“). К чему приводит такое исключительно сложное положение? Оно приводит к стихийному возрождению практики архаической доэтнонимической стадии, и в Югославии, стране развитых современных наций, приходится встречать обозначения типа „naš jezik“ как в бытовой речи („Kako lijepo govorite na našem jeziku!“), так и в

научной (ср. журнал под названием „Наш језик“), чем как бы снимаются упомянутые противоречия» [Трубачев 1985: 4].

Эта архаическая стадия этнического самосознания, с современной языковой перспективы, относится как будто бы к ареалу распространения старых этнонимов *сербы* и *хорваты*. Ближайшее знакомство с фактами культурной истории, заключил я, должно скорректировать остроумные замечания Трубачёва настолько, что описанное этническое самосознание окажется приложимо в целом к сербскому народу. А именно: этноним *хорваты* исторически относился только к носителям так наз. чакавского диалекта, а затем постепенно расширился на сербское (штокавское) и словинское (кайкавское) население.

Интересно, что эту мою книгу Олег Николаевич годами держал на своей книжной полке в Институте – она одна была выделена и стояла обложкой вперёд: ему была дорога её тема.

2. В своём (вступительном) докладе на VI Югославской ономастической конференции, в октябре 1985 г. в Доньем Милановаце, О. Н. Трубачёв сделал заключение, что старые двусосновые славянские антропонимы, хотя они действительно образованы от апеллятивных основ, всё же имеют новое качество, поскольку составляют категорию, которая могла бы быть названа *onomata tantum*, и что они «лишь формально допускают развертывание фраз типа» **Čestiborъ* ‘тот, кто борется за честь’, **Čestiradъ* ‘кто рад чести’, **Dal’evojъ* ‘кто воюет издалека’, **Dalimilъ* ‘кто мил вдали’, **Gostislavъ* ‘кто славен гостями’, **Xornimirъ* ‘кто охраняет мир’, **Kazimirъ* ‘кто губит мир’, «ономастическим свертыванием которых эти имена якобы являются». О. Н. Трубачёв делает вывод, что приведённые антропонимы имеют действительно другую историю, «что доказывается практическим отсутствием у двусосновых имен, выделяемых нами в группу *onomata tantum*, идентичного исходного апеллятивного сложения. Это означает, что перед нами чистые изначальные *nomina propria*, созданные в результате моментального однократного акта номинации [...], для которого не

потребовались предварительные акты апеллятивного словосложения и синтаксического фразообразования» [Трубачев 1987: 14–15].

В дискуссии, которая затем последовала, приняв главную идею трубачёвского доклада, я привёл свою концепцию возникновения праславянских двусосновых личных имён: «если антропонимы возникли в непосредственном процессе номинации в границах личных имён, а не существовали ранее как апеллятивная лексика, тогда весьма возможно, что личные имена типа *Jaroslavъ*, *Ratiborъ* это в действительности субстантивированные прилагательные с суффиксом *-os* > *-ъ* и что они, соответственно, значили *Jaroslavъ* ‘тот, кто смолodu славен’ и т. п.» [Маројевић 1987: 81].

Окончательная концепция возникновения праславянских личных имён, согласно которой в более древнем типе инициальный компонент был выражен (а в более позднем типе он подразумевался) императивом (с сохранённым прежним опативным значением) третьего лица единственного числа, например: *Jaroslavъ* ‘пусть будет (новорождённый мальчик) рано/смолodu славен’, обоснована в специальной работе [Маројевић 1998: 8], опубликованной и на русском языке, как раз в журнале, который редактировал О. Н. Трубачёв [Мароевич 2000].

3. Первоначальная идея обновления сербистики как науки родилась в Новом Саде, на выездном заседании международной научной конференции «Сопоставительные, типологические и сравнительно-исторические исследования русского и других славянских языков (25–28 сентября 1996 г.)», которую организовал пишущий эти строки (заседание состоялось при активном участии О. Н. Трубачёва в гимназии, где работал Шафарик, под названием «Русский язык. Сербский язык. Русистика. Сербистика»). И в самом деле, если *русистика* это наука, которая занимается русским языком, тогда и наука, которая занимается сербским языком (литературой, письменностью, культурой) в системе научных дисциплин должна получить соответствующее имя, и этим именем может быть только – *сербистика*.

Основная часть упомянутого научного собрания происходила в Белграде, и на ней О. Н. Трубачёв произнёс вступительный доклад *Slavica Danubiana continuata: Продолжение разысканий о древних славянах на Дунае*, который накануне конференции я напечатал отдельной книгой [Трубачев 1996: 1–37]. Это исследование будет перепечатано во втором, дополненном издании монографии *Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования* [Трубачев 2003^а: 370–391], опубликованном посмертно, где приведены сведения о времени написания («Июнь 1996 г.») и первой публикации («Сербский лексикограф. Белград. 1996»).

Четырьмя годами позже Олег Николаевич написал предисловие к моей книге *Старославянские этюды* [Мароевич 2000^б]; на левых её страницах фототипически воспроизведена разборчиво написанная, с редкими поправками, рукопись всей статьи Трубачёва [Трубачев 2000: 6–14]. Пусть будет известно: так Трубачёв писал все свои работы – от руки, каллиграфически (их перепечаткой и подготовкой к изданию занимались другие, пока не наступало время авторской корректуры).

4. В истории славистики и в живых славистических исследованиях эпохи, которая продолжается, Олег Николаевич Трубачёв (родился 23 октября 1930 г. – скончался 9 марта 2002 г.) останется как самый одарённый и самый многосторонний этимолог и основоположник славянской этимологической лексикографии. Он много раз говорил, что в других семействах языков реконструируются общие корни, а славистике удаётся восстановить полные, живые праславянские слова, с их аффиксами, окончаниями и даже с фразеологическим употреблением. В том, что это так, величайшая заслуга самого Трубачёва. Подойдя к этимологии «фронтально», Трубачёв этимологизировал лексику как систему, по понятийно-семантическим полям и как этнокультурные концепты. Этапами на этом пути (в пантеон к славистическим божествам) ему послужат монографические исследования, важнейшие из которых – *История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов*

общественного строя (Москва, 1959) и *Ремесленная терминология в славянских языках (этимология и опыт групповой реконструкции)* (Москва, 1966), перевод и дополнение труда «Этимологический словарь русского языка» Макса Фасмера, учреждение и редактирование ежегодного сборника „Этимология“. Но главное детище его жизни, а во многом и дитя эпохи, к которой он принадлежал и которую творчески обозначил, это его «Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд». В работе над этим фундаментальным произведением выделяются два этапа. Первый составляют тринадцать первых томов, в которых Олег Николаевич – единственный автор, второй – остальные семнадцать томов, подготовленные при его жизни: в них он один из авторов-составителей и редактор. О первом этапе, с точки зрения ономастики, он докладывал в тогдашней Югославии на VI Югославской ономастической конференции [Трубачев 1987: 9–17]. А обо всех тридцати томах должен был говорить в Словении (Югославии больше не было), на XIII Международном съезде славистов, но смерть опередила его: «Доклад пленарного заседания» [Трубачев 2003^б: 1–46] был опубликован посмертно.

ЛИТЕРАТУРА

Мароевич 2000: Р. Мароевич. *Личные имена в системе антропонимических категорий праславянского языка*. – *Этимология*: 1997–1999. Москва, 2000.

Мароевич 1987: Радмило Мароевич. *Дискусија*. [О рефератима О. Трубачева и Н. Родића]. – *Зборник Шесте југословенске ономастичке конференције* (Доњи Милановац, 9–12. октобар 1985), Београд, 1987, с. 81–82.

Мароевич 1991: Радмило Мароевич. *Тирилица на раскрићу века: Огледи о српској етничкој и културној самосвести*. Београд – Горњи Милановац, 1991.

Маројевић 1998: Радмило Маројевић. *Лична имена у систему антропонимских категорија прасловенског језика*. – Студије српске и словенске. Серија I. Српски језик, Београд, 1998, III, бр. 1–2, с. 5–12.

Маројевић 2000^а: Радмило Маројевић. *Српски језик данас*. Београд, 2000.

Маројевић 2000^б: Радмило Маројевић. *Старославенске студије*. Београд–Крагујевац, 2000.

Трубачев 1985: О. Н. Трубачев. *Языкознание и этногенез славян*. V. – Вопросы языкознания, Москва, 1985, № 4.

Трубачев 1987: О. Н. Трубачев. *Праславянская ономастика в Этимологическом словаре славянских языков, выпуски 1–13*. – Сборник Шесте југословенске ономастичке конференције (Доњи Милановац, 9–12. октобар 1985), Београд, 1987, с. 9–17.

Трубачев 1996: О. Н. Трубачев. *Slavica Danubiana continuata: Продолжение разысканий о древних славянах на Дунае*. Белград, 1996.

Трубачев 2003^а: О. Н. Трубачев. *Этногенез и культура древнейших славян: Лингвистические исследования*. Изд. второе, дополненное. Москва, 2003.

Трубачев 2003^б: О. Н. Трубачев. *Опыт ЭССЯ: к 30-летию с начала публикации (1974–2003)*. Москва, 2003.

Трубачов 2000: О. Н. Трубачов. *Предговор*. [Превео Р. Маројевић]. – *Старославенске студије* / Радмило Маројевић. Београд–Крагујевац, 2000, с. 7, 9, 11, 13 (са факсимилом оригиналног рукописа на с. 6, 8, 10, 12, 14).

Десять лет назад, 9 марта 2002 г., закончил свой путь земной выдающийся русский филолог академик Олег Николаевич Трубачев (1930–2002). Он был одиноко стоящим гением. Пожалуй, его славистический подвиг в науке можно поставить рядом лишь с делом великого словака П. Й. Шафарика (1795–1861). Уникальны исследования Трубачева и в области индоевропеистики¹. Глубина и обширность его познаний всегда удивляли, благородство и скромность подкупали, а безраздельная преданность славянству, любовь к России неизменно чётко определяли бескомпромиссную позицию учёного-патриота.

«В громадном наследии О. Н. Трубачёва поражает, прежде всего, обилие самого разнообразного материала, из самых различных источников, с умелым выбором из него самого главного, существенного, и чёткая методика его анализа, что отличает истинную, высокую науку от расхожих мнений. Олега Николаевича характеризуют основательное знание древних и новых языков и литератур, этнографии и истории их носителей, глубокие

¹ Трубачёв О. Н. *Indoarica* в Северном Причерноморье. М., 1999. Отметим, что *Indoarica*... — это не только название книги, но и целое направление в науке, новая ветвь знаний о древности южнорусского региона, включающего весь Крым и северо-зап. Кавказ.

познания археологических древностей этих народов, знание чисто технических тонкостей древних ремёсел разных регионов. Столь обширные и глубокие энциклопедические познания обеспечивали ему возможность работы на стыке разных наук, что давало всегда свежие и несколько неожиданные результаты... Олег Николаевич был великим этимологом, умевшим извлечь из древнего слова максимум возможной информации о жизни наших далёких предков, проникнуть в строй их мыслей с помощью древних слов, уберегаясь как от их модернизации, так и от чрезмерной архаизации, в чём ему помогало замечательное чувство историзма в сочетании с глубоким пониманием человеческого слова»².

Все мы, знаящие Олега Николаевича, учёные, работавшие с ним, а также вдова академика, профессор Г. А. Богатова выражаем искреннюю признательность главному редактору информагентства «Русская народная линия» А. Д. Степанову за напоминание (единственное в СМИ) широкой общественности о трудах крупнейшего слависта нашей эпохи в день скорбной годовщины.

Предлагаем вниманию читателей последнее интервью академика О. Н. Трубачева.

Хотя записано оно было в ноябре 2001 г., но, кажется, не утратило актуальности. Во всяком случае, главная мысль этой беседы — бережное отношение к национальным традициям, культуре, мысль о сохранении исторической памяти русского народа, да и славянства в целом.

² Добродомов И. Г. Олег Николаевич Трубачёв// Олег Николаевич Трубачёв. Научная деятельность. Хронологический указатель трудов. М., 2003. С. 42.

ЛАТИНИЦА: РЕАЛЬНОСТЬ И МИФ

(Беседа академика Олега Трубачева и писателя Юрия Лощица)

Ю.ЛОЩИЦ: Мы с Вами, Олег Николаевич, уже не в первый раз встречаемся и беседуем в Вашем рабочем кабинете в Институте Русского языка Российской Академии наук, и я надеюсь, эти беседы, касающиеся самых разных вопросов современности и истории, русского и славянского мира, еще найдут своего читателя. Но есть такие дни в нашей жизни, когда возникает острое желание отодвинуть все текущие дела в сторону и заняться тем, что не терпит никакого отлагательства. Сегодня как раз такая необходимость для нас с Вами очевидна. Я имею в виду участвовавшие за последние месяцы в «демократической» прессе нападки на кириллицу — на наш алфавит, который уже более тысячи лет верой и правдой служит, сначала в церковно-славянском, а затем и в гражданском написании, отечественной письменности.

О.ТРУБАЧЕВ: Да, и добавить к этому, что в XIX, а особенно в XX веке наша кириллица-«гражданка» стала обслуживать многие древние и молодые письменности народов палеоазиатского пространства, понятнее говоря, народов Советского Союза в придачу с монгольской грамотой.

Ю.Л.: География, что и говорить, впечатляющая. Похоже, она многим в мире не дает покоя. Как это так: СССР нет, а кириллица остается? Ведь алфавит — такой же символ государственности как герб, гимн, знамя. Алфавит — святыня державного значения. Еще на слуху недавний гомон вокруг теперешних герба, гимна и флага России. И вот этот гомон

перекинулся на кириллицу. Она-де устарела, она, мол, мешает нашим народам поспевать за более цивилизованными странами, которые давно и благополучно пользуются самым совершенным в мире латинским алфавитом, в просторечии, латиницей. Особенно отличился в нападках на кириллицу член-корреспондент РАН Сергей Арутюнов. Вот, у меня под рукой его интервью, данное Назифе Каримовой в «Независимой газете» в номере от 7 августа 2001 года. Цитирую Арутюнова: «Я полагаю, что глобализация и компьютеризация нашей жизни в конечном счете приведут к тому, что в нынешнем столетии на латинский алфавит перейдет и русская письменность». Ну, прямо какой-то пророк вещает, вскарабкавшийся на пик всемирного глобализма: «Я считаю: всеобщий переход на латиницу — неперемненное цивилизационное требование общемировых процессов глобализации». Простите, я еще процитирую, чтобы не упустить самых суровых укоров господина Арутюнова в адрес закосневшей России: «И если Россия, — гремит прорицатель, — хочет идти в ногу с прогрессивным миром, хочет быть частью Европы, Россия должна полностью перейти на латинский алфавит, и рано или поздно она к этому придет». Вот так и не иначе!.. Что скажете, Олег Николаевич? Я понимаю, что Вам, как бы и не совсем удобно обсуждать приговоры человека, который с Вами к одной научной корпорации принадлежит.

О.Т.: Ну, да, конечно, гуманитарий. Человек не с улицы. Член-корреспондент, действительно, уважаемого научного сообщества. Несколько курьезное обстоятельство: боюсь уподобиться тем, кто в старые времена, когда кого-нибудь ниспровергали, заявлял: «Я хоть такого-то NN не читал, но выступаю против». А я действительно, не читал, а являюсь слушателем, как сейчас, цитат и воспринимателем кругов по воде. Но кругов довольно широких и в каком-то смысле вредоносных. Таящих в себе глубокое заблуждение, которое я, осознавая себя не только гуманитарием, но и лингвистом в первую очередь, вправе оспорить. Этому коллеге

Арутюнову уже заявлялось, что он начал не с того конца. Будучи армянином, он почему-то не начал с пожелания транскрибировать свое древнее армянское письмо на ту же самую латиницу. Молчок на эту тему. И насчет древнего грузинского алфавита тоже молчок — в смысле его транслитерирования на латиницу.

Ю.Л.: Да уж, думаю, в горах Армении и Грузии пророка за такие пожелания встретили бы градом камней и тумачков.

О.Н.: Как бы там ни было, но что касается взглядов Арутюнова на кириллицу, то тут явно дело не сведется к чьему-то индивидуальному протесту, моему или Вашему. Коллега, видимо, слыхом не слыхивал о том, как оценивают кириллицу ученые с мировым именем. К таким, безусловно, относится недавно скончавшийся Павле Ивич, выдающийся сербский лингвист, академик Сербской Академии наук, почетный член многих академий мира, в том числе, и нашей. Мне довелось с ним неоднократно общаться и обмениваться мнениями, да и не мне одному известно, что это безусловный научный авторитет старого и нового света. И вот, кстати, к вопросу о «несовершенстве» кириллицы. Передо мной журнал «Јужнословенски филолог», изданный в 2000 году и посвященный памяти Ивича, — два больших тома. Журнал интересен и тем, что здесь приводится полный список трудов Павле Ивича. Так вот, в духе нашей с Вами сегодняшней беседы, представляет интерес озвучить, как теперь говорят, название одной из его статей. Она была опубликована в виде беседы в популярной белградской газете «Политика» 22 февраля 1992 года, и судя по этому, тоже обращена была к широкому читателю. А называлась она (перевожу с сербского): «Кириллица — самая совершенная азбука в Европе». Так говорил человек, блестяще ориентированный и в исторической, и в современной описательной структурной лингвистике.

Ю.Л.: Я тоже был знаком с Павле Ивичем, хотя гораздо меньше, чем Вы. А все же хорошо его запомнил как человека, при всех званиях,

необыкновенно скромного, тихого и бережно-ласкового в общении. Статья 1992 года! Да ведь это был самый пик блокады, санкций против Сербии. Страна жила почти без электричества. С ночи выстраивались очереди за молоком для детишек. А километровые очереди машин к бензоколонкам? И вот тихий Ивич пишет статью с таким громким и ответственным названием.

О.Т.: Статья Павле Ивича, даже с учетом его всемирного авторитета в научной среде, конечно, не может быть окончательным аргументом, когда речь идет о таких тонких материях, как «совершенство» или «несовершенство» кириллицы и латиницы. Если я не сильно ошибаюсь, то член-корреспондент Арутюнов занимается восточными языками, китайским и японским. Ему бы знать о несовершенствах именно латиницы при передаче фонетического строя этих далеких, иноструктурных языков. Специалисты отмечают, что передача японского письма средствами нашей русской кириллицы-гражданки гораздо точнее. Ну, скажем так: в японском языке и, соответственно, письме есть фундаментальное фонологическое различие между «т» и «ть» — «т» твердым и «т» мягким. Оно совершенно доступно средствам кириллицы и вовсе недоступно, скажем, той же английской латинице. Не управляется последняя и с японскими фонемами «с» и «сь». Транскрибируя, к примеру, на англазированную латиницу трагически звучащее для всего мира слово Хиросима, японцы вынуждены были в качестве латинского эквивалента своему «с» ввести «sh», и на английском это звучит как Хирошима. Но правильно-то Х и р о с и м а! И это вполне в возможностях русской графики. Короче говоря, применять латиницу для японского очень и очень нескладно.

Конечно, существует в мире ученая латинская транскрипция, но она в немалой степени основана на чешской гусовской графике, где есть диакритики или «гачеки», то есть, дополнительные надстрочные знаки, придающие новые фонетические смыслы тем или иным буквам старой

латини. Но ведь диакритики совершенно несъедобны ни при какой компьютеризации, неприемлемы ни для какого интернета.

Ю.Л.: Что уж говорить про чешские «гачеки», если компьютер не дает возможности даже простой знак ударения выставить там, где необходимо.

О.Т.: Да. И вот почему, если диакритики для компьютера несъедобны, то остается старая малознаковая латиница, которая слишком убога, чтобы передавать реальное множество буквенных знаков современных языков. Латиница не выдерживает здесь соперничества с кириллицей. Она просто терпит фиаско. И в связи со всем этим хочу сказать, что член-корреспондент Арутюнов просто разочаровывает меня, когда он считает возможным рассуждать абстрактно, не считаясь с подобными элементарными вещами.

Ю.Л.: Ладно японский с китайским, но ведь очевидно, что старая латиница, которая, может быть, неплохо управлялась с фонетическим строем языка древних римлян, (хотя и на этот счет в ученом мире нет единодушия), с великим трудом управляется, обслуживая самый для нее, казалось бы, родственный — современный итальянский язык. К примеру, читаем «Magi», а произносить нужно «Маджи», читаем «Gesù», то есть «Иисус», а произносить надо «Джезу». Функцию нашего «ш» в итальянском выполняют в разных случаях то сочетание «sc», то «ce» (uscìra — face). А изображение на письме звуков «к» и «ч». Буквы как бы дwoятся, теряют свое звуковое лицо. Конечно, в каждом языке встречаются несоответствия между произношением и написанием, есть они и в русском. Одно дело орфография и другое — орфоэпия. Но когда таких несоответствий накапливается чересчур много, напрашивается вывод, что у алфавита не

хватает соответствующей графики для передачи фонетического богатства живого языка.

340

О.Т.: То есть, короче говоря, все западные, в том числе, и западно-славянские языки, с давних времен перешедшие на латинскую графику, вынуждены развивать свои варианты латиницы, — то с диакритикой, то путем комбинирования разных букв, как в английском, немецком или польском. А что предлагает нам член-корреспондент для русского языка?

Более тысячи лет назад Черноризец Храбр уже сказал о трудности передачи любой другой графикой — греческой ли, латинской ли — именно этих фондовых отличительных звуков славянской речи, таких как «ж», «ч», «ш», «щ».

Мы что же, перейдем на какие-то громоздкие, уродливые комбинированные обозначения этих звуков с помощью скудной латиницы? Но в любом случае это будет лишь одна из ее поновленных версий. Потому что нет единой, всех равно устраивающей латиницы, а есть великое множество ее национальных, всяк на свой аршин, вариантов. Вы привели примеры из итальянского, а ведь не менее сложная картина в испанской латинице, уж не говоря о португальской. Там есть шипящие, отсутствующие в испанском, и знаки особой носовости. И как с этими особенностями неловко сражалась ученость средневековья или раннего нового времени. Вспомним того же Магеллана — Magellanus, хотя он на самом деле Магальёньш, то есть, там слышны и носовой, и конечное «ш». Словом, латиница латинице большая рознь. Я из своего скудного опыта интернетовского почтового общения часто вижу, как на разных латиницах по-разному искажается моя фамилия: вместо Трубачев пишут то Трубасев, то Трубасёв, то еще как-то.

Ю.Л.: Очень даже могу понять Ваши в связи с этим огорчения. Об мою фамилию латынь тоже всюду спотыкается, особенно из-за звука «щ». Поляки, к примеру, вынуждены для изображения нашего русского «щ» использовать сразу четыре буквы — szcz. И англичане тоже четыре знака используют, но уже отчасти другие — shch. Так — в последнем моем загранпаспорте. А в предыдущем было еще мудреней: chtch. Вот и разберись, где верней: где четыре буквы или где пять? Как еще меня с такой чудной транскрипцией за границу выпускают? Вместо одной русской буквы изволь царапать глаза нагромождением из четырех, а то и пяти согласных. Но если говорить серьезно, то до чего ж она неэкономна, эта международная английская латиница.

341

О.Т.: Ну, ладно, из-за фамилии можно и претерпеть. Но ведь аналогичное убожество предлагается и всему нашему русскому языку, нашему кириллическому письму, его более чем тысячелетней традиции, которой мы вправе гордиться, как это делал Николай Сергеевич Трубецкой. Заграничный русский ученый князь Трубецкой, говоря об истоках нашего письменного языка, непременно указывал на его древнюю церковно-славянскую первооснову. А она берет начало в Кирилло-Мефодиевские времена, в середине IX века. Посчитайте, уже, значит, двенадцатое столетие, как эта азбука с нами. И что же, мы все это проигнорируем в угоду непонятно чему? В угоду какой-то глобализации, которая тоже непонятно что с собой несет? То есть, в этих своих пока что наспех сформулированных словах и тезисах я хотел бы показать, что существует все же разница между абстрактной и совсем малосъедобной латиницей и бесконечным множеством национальных латиниц, давно или совсем недавно мучительно приспособленных к тому или иному европейскому или даже неевропейскому языку, если вспомним турецкий. Ясно, что мы пойдем по другой дороге, а не путем такого безответственного эксперимента, как бы нас в него ни ввергали.

Ю.Л.: Те, кто ратуют сегодня за латиницу, почему-то стыдливо умалчивают, что этот алфавит на европейском пространстве по сути вторичен, неоригинален, поскольку в большинстве своих начертаний исходит из греческого образца.

О.Т.: Правильно! Даже так: из западно-греческого. Западные варианты греческого, возможно, через этруское посредство вошли в латинский алфавит. Становление средиземноморских письменностей — долгий и даже мучительный процесс, начиная с мифического Кадма, который в греческий, с его первоначальной финикийской безвокальной природой, ввел первый знак для гласного звука — «о». А нашу кириллицу, говоря словами того же Черноризца Храбра, создал «един свят муж». Кириллица равняется в написаниях на греческое заглавное письмо, но с авторским добавлением целого ряда знаков, способных представить фонетическое богатство славянской речи. Не станем сейчас касаться вопроса о старшинстве одной из двух первоначальных славянских азбук — глаголицы или кириллицы. Тут остается немало загадочного, дающего простор для фантазий. Но тысячелетняя традиция с именем святого Кирилла связала именно первую азбуку наших древнерусских писателей и книжечев.

Ю.Л.: Я нередко задумываюсь над природой клеветы. Клеветнику по сути нужно совсем немного слов, чтобы сделать свое дело. Главное: прокричать, посеять в умах смущение: а что, если по делу кричит? Ведь ученый же, «не с улицы», как Вы говорите. А вот тому, кто берется опровергать клеветника, требуется во много раз больше средств, во много раз больше доказательств. Не побоюсь сказать, что перед нами, пусть и член-корреспондент, но в чистом виде клеветник. Взял и голословно оболгал кириллицу, которая, по его капризу, «даже не алфавит». И единственное «доказательство» Арутюнова состоит в том, что дочери его в

детстве никак не давалось правильно произносить «дядя», а получалось у нее почему-то «ддыядя». Да мало ли у кого какие бывают неправильности в русском произношении, зачем же на алфавит валить? Мы ведь ежедневно слышим людей нерусского происхождения, великолепно владеющих русским языком. А вот за ошибками в произношении очень часто стоит, увы, заведомое неприятие языка, культуры. Задумаешься: не в такой ли именно атмосфере возростала дочь пророка глобализации и компьютеризации? Если уж ему так неприятна, даже ненавистна кириллица, ну, и писал бы, и печатал бы свои статьи и монографии на татаро-армяно-турецкой или еще какой латинице... Словом, клеветник крикнул, и уже появляется необходимость долгих с ним объяснений, а он, похоже, именно на такое продолжение и рассчитывает ибо живьем попадает в страдальцы, в мученики за идею. И уже мало кто, глядишь, вспомнит, что вся идея-то состояла в крике, в неприличной жестикуляции.

О.Т.: Да, хоть и говорят, что брань на ворота не виснет. Нет, что-то виснет, и на это обычно делается расчет. Ну, хорошо, раз уж волна такая, раз уж избавились от «старшего брата», да переходите на любое письмо. Но не пожалеть бы потом! К примеру, возьмем румынский или совсем недавний молдавский переход с кириллицы на латиницу. И что же? Вернулись к малобуквенному древнеримскому письму? Нет же, опять вынуждены были вымучивать свои версии и варианты. А ведь за спиной и у тех, и у других — многие века православной кириллической письменности. Нет, взяли и перечеркнули одним махом большую (с ударением на «о») часть своей национальной письменной истории.

Ю.Л.: А теперь и болгары горячо обсуждают вопрос о переводе своего письма на латиницу. И это братушки-болгары, которые для нас были в течение десятилетий образцом верности Кирилло-Мефодиевскому наследию. И которые в пылу национального восторга заявляли, что староболгарское письмо простирается от Ядрана, то есть, Адриатики, до

Тихого океана. Вот уж где парадокс и даже насмешка над собственной историей.

О.Т.: По-моему, это обречено на неуспех, как и всякое проявление местного невежества и какой-то поверхностной самостийности, не по-болгарски будь сказано.

Ю.Л.: Но все же хочется надеяться на благоразумие болгарского большинства. Потому что, я уверен, в Болгарии, как и у нас, ненавистники кириллицы составляют ничтожное, пусть и крикливое, меньшинство. Оно покушается что-то предпринимать лишь в расчете на то, что большинство равнодушно отмолчится, как те пироги в Рязани, что с глазами: их едят, а они глядят. Если продолжать в духе этой рязанской присказки, то алфавитные глобализаторы покушаются поглотить, ни много ни мало, и всю русскую литературу на громадном пространстве от митрополита Илариона и Авакума до Пушкина, Достоевского, Шолохова и Валентина Распутина. Но любопытно, как тот же Арутюнов управится хотя бы с «Войной и миром», где автор специально и обильно вводил на латинице французскую и немецкую речь, — и вовсе не из намерений «подольститься к мировой закулисе». Об одного лишь Толстого такие глобализаторы обломают зубки.

О.Т.: Да, во всех этих посягательствах, и заявленных вслух, и еще, похоже, припасаемых для более удобного момента, просматривается какое-то мертвенное неуважение к великим культурным традициям православного славянства и народов, обретших письменность сравнительно недавно или совсем недавно — на основе той же нашей работающей и щедрой кириллицы. То есть, худшего варианта глобализации, если это она и если это одно из ее проявлений, трудно было бы придумать. Могу ответственно сказать, что все эти досужие разговоры о преимуществах латиницы и о ее совершенстве есть не что иное как новейший культурный, а правильной сказать,

антикультурный миф. Глобализация, не успев еще внятно обозначить на мировой сцене свои подлинные намерения, уже оборачивается массовым обманом и мифотворчеством.

Публикация Н. В Масленниковой

КРАТКО УПУТСТВО ЗА ПРИПРЕМУ ТЕКСТА ЗА ШТАМПУ

(Изворни научни радови)

346

Р. МАРОЈЕВИЋ

У првом дијелу овога рада разматрају се општи услови објављивања чланка у часопису „Речи“ (обим, језик, фонтови и сл.). — У другом дијелу рада разматрају се компоненте рада које долазе пре прве реченице ауторског текста (наслов, аутор, сажетак, кључне речи). — Трећи део посвећен је централном делу рада: композицији, фуснотама, начину навођења примера и начину цитирања. — У четвртм делу рада разматрају се компоненте рада које долазе после последње реченице ауторског текста (литература, резиме, подаци о аутору, раду и рецензентима те подаци за садржај).

Кључне речи: композиција, фусноте, цитирање, литература, курзив, спационирано, полумасно.

0. По форми овај рад је научни чланак како би послужио као практична потврда (илустрација) у њему изнетих захтева, иначе је он само упутство за припрему лингвистичких радова за објављивање у научном часопису, уз два ограничења. Прво ограничење тиче се жанра (односи се само на расправе и чланке, тј. на оригиналне научне радове, а не на стручне, прегледне радове, приказе и критике, за које ће упутства бити давана накнадно (појединачно). Друго ограничење тиче се претходног карактера Упутства: по сугестији чланова редакције односно аутора неки делови ће се прецизирати и допунити.

1. Општи услови. — У овом одељку Упутства указује се на максимални обим рада, на језик рада и језик резимеа, на фонтове и на избор типографских знакова.

347

1.1. Обим рада. — За краће чланке и прилоге предвиђа се обим до 20 000 словних места (с белинама), што је пола руског ауторског табака, за веће чланке и студије допушта се обим до 28 800 словних места (с белинама), што је један наш ауторски табак.

1.2. Језик. — Рад треба да буде написан на српском (екавски или ијекавски, по правилу ћирилицом) или на страном језику (по правилу на руском или на енглеском, узусетно на неком другом словенском језику те на немачком, италијанском или шпанском).

Ако је језик рада српски, текст треба да буде приређен према *Правопису* из 1960. уз нужне иновације према новијим правописним приручницима и правописним елаборацијама, а резиме на руском или на енглеском.

Ако је рад на руском или на енглеском, резиме треба да буде на српском. Аутори могу послати резиме на језику рада па ће бити преведен у организацији редакције односно издавача (Факултет за стране језику Алфа-универзитета). Рад треба да буде приређен према стандарду британског енглеског. У руском тексту не треба писати графему ё нити стављати акценте, осим у примерима и онда кад треба диференцирати значење (всё, да се не би читало „все“; большим, да се не би читао позитив).

1.3. Фонтови. — Радови треба да буду достављени електронски, у прилогу — као отворени документ (Word) на адресу Уредништва: alfareci@gmail.com или на адресу главног уредника: radmilo@mail.ru (са напоменом: за часопис Речи).

Основни фонт: Times New Roman. Акценте и дужине додати из фонта: Lucida Sans Unicode. За старославенски препоручује се фонт: Клим, за назалне вокале и слоготворне ликвиде — фонт: Indo-European Times (фонтови се шаљу у прилогу).

Размак између редова: Before: 0; After: 0. Параграфи: формат Normal; први ред: увучен аутоматски (Col 1,25).

1.4. Избор знакова. — Користе се знаци навода и извода: „“ (знак извода је друкчије окренут од апострофа: ') или »« (у раду на руском или енглеском: «»). За двоструке наводе користе се оба типа: „„« односно „„„«. Значења се уводе помоћу апострофа, на пример: крилати израз *седма сила* 'штампа' настао је... (три тачке давати као јединствен знак, а не као трипут поновљену тачку: ...).

2. Предтекст. — У овом одељку рада разматрају се компоненте чланка које долазе пре текста у ужем смислу: наслов, име аутора, сажетак и кључне речи.

2.1. Наслов. — Наслов треба поставити центрирано и написати белим верзалом (великим словима, не полумасно), а курзивом само оне речи које се иначе штампају тако (називи дела, лексеме, фразеологизми и сл.).

2.2. Име аутора. — Наводи се, на језику рада, иницијал имена аутора, средње слово само ако је оно уобичајено јер служи за разликовање од другог аутора (за руске ауторе обавезан је иницијал патронима) и презиме (смањени верзал и спационирано са 2 пункта).

2.3. Сажетак (апстракт, анотација). — Треба да садржи опис предмета разматрања, структуре рада и циљева који се истраживањем жели постићи. Треба да буде кратак (7 до 15 редака), до 150 речи, и да стоји између заглавља и кључних речи, након којих следи текст чланка. Апстракт је на језику чланка. Апстракт треба да буде испод наслова рада, без ознаке *Апстракт*, увучено, ситнијим слогом (9).

2.4. Кључне речи. — Кључне речи (5 до 7 основних појмова о којима се у раду говори) дају се на оном језику на којем је написан сажетак и рад. У чланку се дају непосредно након апстракта, са ознаком *Кључне речи/ријечи* (или одговарајућа ознака на страном језику).

3. Текст. — Овај део Упутства тиче се композиције, навођења примера, фуснота и навођења литературе.

3.1. Композиција рада. — Међунасловe треба избегавати због ограничености обима часописа, па их треба увући у пасус, означити спаци-

онирано, а полумасно обележити основну композициону јединицу рада. Мање композиционе јединице рада треба штампати, по правилу, бело. И иначе, спационира се само једна реч или највише до три речи које су у одељку кључне, па то служи већој прегледности рада. Полумасно обележавање треба свести на најмању меру и користити за појединачне графеме, за графију и за речи које су главни предмет одељка.

3.2. Навођење примера. — Лексеме и фразеологизми у реченици издвајају се курзивом, а после две тачке — обичним слогом. Већи делови текста могу се наводити увучено и ситнијим слогом. Стихови — један испод другог или, због уштеде простора, у продужетку (знак / указује на границу између стихова).

Табеларни и графички прикази треба да буду дати на једнообразан начин, у складу с лингвистичким стандардом опремања текста (аутор треба да означи где би табела била најподеснија).

3.3. Фусноте. — Напомене се дају при дну стране у којој се налази коментарисани део текста. Знак за фусноту је арапска цифра у експоненту. Она долази после упитника, после узвичника, после три тачке, али пре запете¹, и пре тачке².

3.4. Цитирање. — Начин позивања на изворе и литературу мора бити консеквентан од почетка до краја текста. При том се користе квадратне заграде по обрасцу: [БОШКОВИЋ 1964: 161], или [види БОШКОВИЋ 1964: 161], или [уп. БОШКОВИЋ 1964: 161]. Скраћивање на почетку и на крају цитата никако се не означава, а у средини текста квадратним заградама и са три тачке [...]. Три тачке без заграде указују да су се оне налазиле у оригиналу који се цитира. Примери:

¹ Фусноте садрже мање важне детаље, допунска објашњења, назнаке о коришћеним изворима итд., али не могу бити замена за цитирану литературу.

² Техничке пропозиције за уређење: формат — Footnote Text; први ред — увучен аутоматски (Col 0,75); величина фонта — 9; нумерација — арапске цифре.

„I složenica ima samo nekoliko. / Složeno-sufiksalnom tvorbom načinjene su *črvotōč* i *blāgodāt*, a prefiksalno-sufiksalnom tvorbom *něznān*“ [БАВИЋ 1986: 302 (знак / указује на нови ред у тексту који се цитира)].

Они су, наставља Бошковић, „због гласовних промена и основинског уједначавања“, „у току историјског развитка изгубили свој суфикс (*ь*)_н, и свели се, на тај начин, на данашње придеве — само с граматичким наставцима“ [БОШКОВИЋ 1964: 161].

Обичне заграде користе се кад је податак о аутору укључен у текст чланка, али се тада наводи и иницијал имена (за руске ауторе и патронима) те скраћеница за страну, на пример: Р. БОШКОВИЋ (1978, с. 266–267) сматра да...

Ако се цитира текст који није на језику рада, он се наводи у оригиналу у основном тексту, а превод се даје у фусноти. За текстове на српском, руском и енглеском, као и на другим словенским језицима, превод у фусноти по правилу није потребан.

4. Посттекст. — У овом одељку дајемо упутства за оне делове чланка који долазе после текста, а то су литература, резиме, подаци о аутору, раду и рецензентима те подаци који долазе у садржају.

4.1. Литература. — Цитирана литература обухвата по правилу библиографске податке (чланке, монографије и сл.) и даје се искључиво у засебном одељку чланка, у виду листе референци. Наводи се на крају рада, пре резимеа, са ознаком: ЛИТЕРАТУРА, или: ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА, или у два засебна списка. Референце се наводе на доследан начин, азбучним редоследом у чланку који је писан ћирилицом или на руском језику односно абecedним редоследом у чланку на латиници или на енглеском (први ред без увлачења, остали — увучени аутоматски, Col 1).

Скраћенице извора и литературе обележавају се скраћеницом речника (спационирано за 1 тачку) и годином издања (или годином објављивања првог и последњег објављеног тома), на пример: ССС 1994, СБР

1999–2009 I–II, или презименом аутора (смањени верзал и спационирано за 1 тачку) и годином издања: КАРАЦИЋ 1827. Ако је дело објављено и фототипски са истом пагинацијом, о томе се податак наводи у угластој загради (последњи пример), а ако фототипија има нову пагинацију и нове прилоге, наводе се обе године по моделу: ЛУКА МИЛОВАНОВ 2010 (1833). Не може се податак о аутору свести на присвојни придев од очевог имена него се и у скраћеници наводи и лично име (последњи пример, или: Марко Миљанов). Курзивом се означавају наслови не само посебних публикација (књига) него и наслови чланака (а не називи часописа, зборника, сабраних дела и сл.). У истом библиографском податку само је један наслов курзивом. Ако је у наслову нека лексема или израз већ био у курзиву, у библиографском податку тај део се штампа нормалом. Подаци о часопису или зборнику уводе се краћим тиреом. Римском цифром означава се годиште (година излажења) часописа, и тај податак долази одмах после године; ако није реч о годишту него о књизи, испред римског броја долази скраћеница: књ. (односно одговарајућа скраћеница на страном језику). Број часописа се пише арапским бројем уз скраћеницу: бр. или: св. (односно одговарајућа скраћеница на страном језику, за руска издања: №). Стране, уз скраћеницу с. (овога пута и за стране публикације), наводе се арапски ако су тако означене у оригиналу, иначе се наводе онако како су обележене у публикацији (римским цифрама или словима). Ако нису стране него ступци (стуб.) или листови (л.), користе се друге скраћенице.

Ако се више библиографских јединица односе на истог аутора, оне се хронолошки постављају (по годинама), на пример: БОШКОВИЋ 1964, БОШКОВИЋ 1978. Ако је реч о истом раду, у загради уз прво објављивање треба навести у квадратној загради податке типа: Прештампано у Бошковић 1978: 265–267. Ако би се наводио само последњи податак, библиографска јединица би се оформила на друкчији начин:

БОШКОВИЋ 1978: Одабрани чланци и расправе / Радосав Бошковић. Титоград, 1978: *Око два стиха из Горског вијенца*, с. 265–267.

Ако су два рада из исте године, додаје се у експоненту после године по азбучном редоследу језика на коме је рад написан ћирилично ^а, ^б, ^в, односно латиничко ^а, ^б, ^в, на пример: ЛОМОНОСОВ 1952^а, ЛОМОНОСОВ 1952^б. Прва издања се не обележавају: ВАВИЋ 1986, за каснија се у експоненту испред године наводи издање, на пример за друго: ВАВИЋ ²1991. Референце се не преводe на језик рада, па ни скраћенице, него остају на изворном језику, на пример: ХАБУРГАЕВ 1974, LESKIEN 1914.

4.2. Р е з и м е. — Резиме рада је опширнији него апстракт и заузима 15 до 25 редака (до 250 речи). За разлику од апстракта, у коме је главно образложити предмет рада, у резимеу је акценат на оствареним резултатима истраживања.

Ако је језик рада српски, онда је резиме обавезно на руском или енглеском, и обратно. Резиме се даје на крају чланка, након одељка ЛИТЕРАТУРА. Техничке пропозиције за уређење: формат – фонт: Times New Roman, Normal; величина фонта: 9; размак између редова – *Before*: 0; *After*: 0; *Line spacing*: Single; први ред – увучен аутоматски (Col 1,25).

4.3. А у т о р с к и п о д а ц и. — На самоме крају рада, испод линије за напомене, наводе се, у три пасуса, без тачке на крају пасуса, подаци о аутору, раду и рецензентима (први ред — увучен аутоматски, Col 0,75).

У првом пасусу се наводи пуно име, патроним (по руској традицији или присвојни придев од очевог имена), презиме, научни степен и звање те пун (званични) назив и седиште установе у којој је аутор запослен (и име земље у загради), а после две тачке и електронска адреса.

Назив и број пројекта, односно назив програма у оквиру кога је чланак настао, као и назив институције која је финансирала пројекат или програм наводи се у другом пасусу. Ако је чланак био изложен на скупу у виду усменог саопштења (под истим или сличним насловом), податак о томе треба да буде наведен у наставку, после запете. На крају се, после две тачке, наводе подаци за тзв. универзалну децималну класификацију.

Треће пасус остаје за имена рецензената. Рецензенти су анонимни, али рад који је позитивно оцењен треба да садржи имена рецензената, која ће додати редакција приликом штампања рада.

4.4. С а д р ж а ј. — Аутор даје податке о томе како његов рад треба да изгледа у садржају (први ред без увлачења, остали — увучени аутоматски, Col 0,5). То је важно због тога што се рад у садржају не наводи верзалом него курентом, па треба правилно ставити велика слова. Поред тога, у садржају се, по правилу, наводи наслов, али не и поднаслов. Најзад, у загради се наводи иницијал имена, евентуално иницијал патронима, презиме и наслов на језику резимеа, који се у тексту иначе не понављају, па је важно да аутор наведе те податке.

Препоручујемо да се домаћа презимена транскрибују на енглески по руској традицији (*Maroyevich* а не **Marojević*), тј. да се не узима домаћа латиница, и да се користе могућности које даје руска графика за прецизније преношење страних презимена (*Джџорџевич* а не **Джорджевич* за Ђорђевић; *Джјорџевич* а не **Джурджевич* за Ђурђевић; *Джјакoвич* за Ђаковић; *Джсакoвич* за Џаковић; правилно је *Јованович* /не **Еванович*/ за Јовановић).

ЛИТЕРАТУРА

ВАВИЋ 1986: *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*: Nacrt za gramatiku / Stjepan Babić. Zagreb, 1986.

ВАВИЋ ²1991: *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*: Nacrt za gramatiku / Stjepan Babić. Drugo izdanje. Zagreb, 1991.

БОШКОВИЋ 1964: *Око два стиха из Горског вијенца* / Р. Б[ошковић]. — Наш језик, нова серија, Београд, 1964, књ. XIV, св. 2–3, 159–161. [Прештампано у Бошковић 1978: 265–267].

БОШКОВИЋ 1978: *Одабрани чланци и расправе* / Радосав Бошковић. Титоград, 1978.

КАРАЦИЋ 1827: *Први Српски буквар* / Написао Вук Стеф. Карацић. У Бечу, 1827. [Фототипско изд.: Бања Лука, 2007].

LESKIEN 1914: *Grammatik der Serbokroatischen Sprache* / Von A. Leskien. 1. Teil: *Lautlehre, Stammbildung, Formenlehre*. Heidelberg, 1914.

ЛУКА МИЛОВАНОВ 2010 (1833): *Опит настављења к српској сличноречности и слогомјерју или просодији* / Лука Милованов Георгијевић. Приредио Видан Николић. Бања Лука: Арт-принт, 2010. [Фототипско издање према:]. Луке Милованова *Опит настављења к Србској сличноречности и слогомјерју или просодији*. По новом правописања начину сматрајући на повод к новој весма нуждној Србској Писменици или Језиконауку списан 1810. А издао га Вук. Стеф. Карацић. У Бечу, 1833.

ЛОМОНОСОВ 1952^а: Полное собрание сочинений / М. В. Ломоносов. Том 7: Труды по филологии. 1737–1758 гг. Москва–Ленинград, 1952: *Российская грамматика*, с. 389–578.

ЛОМОНОСОВ 1952^б: Полное собрание сочинений / М. В. Ломоносов. Том 7: Труды по филологии. 1737–1758 гг. Москва–Ленинград, 1952: *Предисловие о пользе книг церковных в российском языке*, с. 585–592.

СБР 1999–2009 I–II: *Старобългарски речник*. Том I. а–н. София, 1999. Том II. о–џ. София, 2009.

ССС 1994: *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)* / Под ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. Москва, 1994.

ХАБУРГАЕВ 1974: *Старославянский язык* / Г. А. Хабургаев. Москва, 1974.

Резюме. — В первой части настоящей работы рассматривается... — Во второй части работы рассматривается... — В третьей части работы рассматривается...

Радмило Новов Маројевић, доктор филолошких наука, редовни професор Филолошког факултета Универзитета у Београду (Србија):
radmilo@mail.ru

Рад је рађен у оквиру пројекта бр. 178014 *Динамика структура савременог српског језика*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије:

A BRIEF INSTRUCTION FOR PREPARING TEXTS FOR
PRINTING (AUTHENTIC SCIENTIFIC PAPERS)

356

R. MAROYEVICH

In the first part of this paper, the general conditions of publishing an article in the magazine "Reči" (volume, language, fonts and the like) are considered. - In the second part of the paper, the components of the paper that come before the first sentence of the author's text are considered (title, author, resume, key words). - The third part is devoted to the central part of the paper: composition, footnotes, the way of giving examples and quoting. - In the fourth part of the paper, the components of the paper that come after the last sentence of the author's text are considered (literature, resume, information about the author, the paper and reviewers, as well as information for contents).

Key words: composition, footnotes, quoting, literature, italics, wider space between characters, semi-bold

0. According to its form, this paper is a scientific article as it would serve as a practical confirmation (illustration) of the requirements brought up in it; in addition to that, it is only an instruction for preparing linguistic papers for publishing in a scientific magazine, with two limitations. The first limitation is concerned with genre (it relates only to disputes and articles, i.e. original scientific papers, not to professional papers, critical reviews and overviews, for which instructions will be given retroactively (individually). The second limitation is concerned with the previous character of the Instructions: according to the suggestion of the editorial office - in other words the authors', some parts will be specified and complemented.

357

1. General conditions. - In this section of the Instructions, it has been pointed at a maximal length of a paper, the language of both a paper and resume, fonts and choice of typographic signs.

1.1. Length of a work. - For shorter articles and contributions, the length up to 20 000 characters has been allowed (with blanks), which is half of the Russian author's sheet; for bigger articles and studies, the volume up to 28 000 characters (with blanks) is allowed, which is our author's sheet.

1.2. Language. A paper should be written in Serbian (Ekavian or Jekavian, as a rule - in Cyrillic) or in a foreign language (as a rule, in either Russian or English, exceptionally in some other Slavic language, as well as German, Italian or Spanish).

If the language of a paper were Serbian, the text should be prepared according to the Orthography from 1960 with necessary innovations, according to newer orthographic manuals and orthographic elaborations, and a resume in either Russian or English.

If a paper was in Russian or English, a resume should be in Serbian. Authors can send a resume in the language of a paper, so it will be translated in the organization of an editorial office, in other words, a publisher (Faculty of Foreign Languages, Alfa University). A paper should be arranged according to the standard of British English. In a Russian text, neither the grapheme *ě* should be written, nor the accents put, except in examples, and when a meaning should be differentiated (всѣ, so that it would not be read as „все“; бѣлым, so that it would not be read as positive).

1.3. **F o n t s.** – Papers should be delivered electronically, in an attachment, as open documents (Word) to the address of the editor-in-chief: radmilo@mail.ru or to the address of the acting dean of Faculty of Foreign Languages, Alfa University as a publisher: milan.jovanovic@alfa.edu.rs (with the **note**: for the magazine „Reči“).

The basic font: Times New Roman. Accents and lengths to be added from the font: Lucida Sans Unicode. For Old Slavic, it has been recommended to use the font: **Klim** for **nasal** vowels and **syllabic** liquids – font: Indo-European Times (fonts are sent in an attachment).

Line spacing: Before: 0; After: 0. Paragraphs: format Normal; the first line: indented automatically (Col 1.25).

1.4. **C h o i c e o f p u n c t u a t i o n m a r k s.** – Quotation marks are used: „“ (a quotation mark is differently inverted than an apostrophe: ') or »« (in a paper in Russian or English: «»). For double quotation marks, both types, »„“«, in other words - «„“», are used. Meanings are introduced by apostrophes, e.g. a motto: *the seventh power* 'press' originated from... (to give dots as a unique punctuation, and not as a dot repeated for three times: .S.).

2. **P r e t e x t.** – In this section of a paper, the components of an article which come before text in a narrow sense have been considered: title, author's name, resume and key words.

2.1. **T i t l e.** – A title should be centrally positioned and written in white capital letters (not semi-bold), and words in italics - just the ones which already print in that way (the names of papers, lexemes, phraseologisms and the like).

2.2. **T h e n a m e o f a n a u t h o r.** – The initial of an author's name, middle name's letter only if it were usual, because it serves for differentiating from another author (for Russian authors, the initial of a patronym is obligatory) and a surname (a decreased capital letter and 2 points wider space between characters) have been stated in the language of a paper.

2.3. **Resume** – (abstract, аннотация). – It should contain a description of the subject of consideration, the structure of a paper and aims which is to be reached by research. It should be short (7 to 15 lines), up to 150 words, and it should be between a title and key words, after which follows the text of an article. An abstract is in the language of an article. An abstract should be below a title of a paper, without an indication *Abstract*, indented, with a smaller syllabic (9).

2.4. **Key words.** – Key words (5 to 7 basic notions which a paper is about) are given in a language in which a resume and a paper are written. They are given directly after an abstract in an article, with an indication *Key words* (or an adequate indication in a foreign language).

3. **T e x t.** – This part of the Instructions considers composition, giving examples, footnotes and stating literature.

3.1. **C o m p o s i t i o n o f a w o r k.** – Subtitles should be avoided because of the volumes's limitations of the magazine, so they should be dragged into paragraphs, marked with wider space between each character, and a basic composite unit of a paper marked as semi-bold. Smaller composite units of a paper should be printed, as a rule, in white. And usually, only one word or three words at most which are key in a section is marked with wider space between each character, so that it serves for easy reference of a paper. Marking semi-bold should be reduced to a minimum level and used for separate graphemes, type face and words which are the main subject of a section.

3.2. **Giving examples.** – Lexemes and phraseologisms are separated by italics in a sentence, and after a colon – an ordinary syllable. Bigger parts of a text can be quoted indented and with a smaller syllable. Verses, one by one, or, because of saving space, in an extension (the sign / points out at the border of verses).

Tabular and graphic elements should be given in a uniform way, in accordance with a linguistic standard of equipping a text (an author should mark where a table would be the most appropriate).

360

3.3. *F o o t n o t e s*. — Remarks are given at the bottom of a page, at which a commented part of a text is. A sign for a footnote is an Arabic figure in an exponent. It comes after a question mark, exclamation mark, dots, but before a comma¹, and before a full stop².

3.4. *Quoting*. — The way of giving reference to sources and literature must be consistent from the beginning to the end of a text. When doing so, square brackets are used according to a pattern: [Bošković 1964: 161], or [see Bošković 1964: 161], or [yn. Bošković 1964: 161]. Shortening at the beginning or end of a quotation is never marked, and in the middle of a text, by square brackets and dots [...]. Dots without brackets point out that they were in an original which is quoted. Examples:

„And compounds are just few. / By a complex suffix formation, *crvo-toč i blaḡodaḡt* are made and *neḡznaḡn*“ by a prefix-suffix formation [Babić 1986: 302 (the sign / points out at a new line in the text being quoted)].

„They“, continues Bošković, „because of phonetic changes and stem harmonizing“, „during the historic development, lost their suffix (ḡ)H, and were reduced, in that way, to today's adjectives – only with grammatical endings“ [Bošković 1964: 161].

Ordinary brackets are used when information about an author is included into the text of an article, but then an initial of a name is also stated (for Russian

¹ Footnotes consist of less important details, additional explanations, denotations about used sources, etc., but they cannot be a change for quoted literature.

² Technical propositions for arrangement: format — Footnote Text; the first line — automatically indented (Col 0,75); the size of a font — 9; numbering — Arabic figures.

authors, also patronyms), as well as an abbreviation for a page, e.g. R. Bošković (1978, pages 266-267) considers that...

If a text that was not in the language of a paper were quoted, it is stated in an original form in the main text, and translation is given in a footnote. For texts in Serbian, Russian and English, as well as in other Slavic languages, translation in a footnote is not necessary as a rule.

4. *P o s t - t e x t*. — In this section, we give instructions for the parts of an article which come after a text, and they are: literature, resume, information about an author, paper and reviewers, as well as information that come in contents.

4.1. *L i t e r a t u r e*. — Quoted literature consists of bibliographic information as a rule (articles, monographs and the like) and is given exclusively in a separate section of an article, in the form of reference list. It has been quoted at the end of a paper, before a resume, with the sign: LITERATURE, or SOURCES AND LITERATURE, or in two separate lists. References are quoted in a consistent way, in Cyrillic alphabetical order in an article, which is written in Cyrillic, or in Russian, in Latin alphabetical order in an article in Latin or in English (the first line without being indented, others –automatically indented, Col 1).

Abbreviations of sources and literature are marked with the abbreviation of a dictionary (1 point wider spaced between characters) and year of edition (or a year of publishing the first and last volume), e.g. SSS 1994, SRB 1999-2000 I-II, or a surname of an author (small capital letters and with a 1 point wider space between characters) and year of edition: KARADŽIĆ 1827. If a paper was published also phototypically with the same pagination, the information about that is stated in angular/square brackets (the last example), and if the phototype had a new pagination and new supplements, both years are stated according to the model: Luka Milovanov 2010 (1833). Information about an author cannot be reduced to a possessive adjective of a father's name, but also the first name in the

361

abbreviation (the last example, or: Marko Miljanov). Not only do the titles of special publications (books) are marked by italics, but also the titles of articles (and not the names of magazines, anthology, complete papers and the like). In the same bibliographic information, only one title is in italics. If, in a title, some lexeme or expression had already been in italics, in the bibliographic part, it is printed in Normal. Information about a magazine or an anthology is introduced by a short hyphen. The age of a magazine is marked by a Roman figure (the year of a magazine's publishing), and that information comes immediately after the year; if it were not about age, but the book, the abbreviation knj comes before a Roman figure (in other words, an appropriate abbreviation in a foreign language). The number of a magazine is written in Arabic numbers with an abbreviation: br. or: sv. (or an adequate abbreviation in a foreign language, for Russian editions : №). Pages, with an abbreviation s. (this time for foreign publications as well) are stated in Arabic if they were originally marked in such a way, otherwise they are stated as they are marked in a publication (Roman figures or letters). If they were not pages, but columns (stub.) or sheets (l.), other abbreviations will be used.

If more bibliographic units relate to one author, they are chronologically placed (according to years), e.g. Bošković 1964, Bošković 1978. If it were about the same paper, in brackets, with the first publishing, information such as: Reprinted into Bošković 1978: 265-267, should be stated. If the last information were the only one stated, bibliographical unit would be formed in another way.

БОШКОВИЋ 1978: Одабрани чланци и расправе / Радосав Бошковић. Титоград, 1978: *Око два стиха из Горскога вијенца*, с. 265–267.

If two papers are from the same year, Cyrillic ^a, ^b, ^c is added in an exponent after a year according to a Cyrillic alphabet's schedule of a language in which paper is written in, in other words, ^a, ^b, ^c, e.g. ЛОМОНОСОВ 1952^a, ЛОМОНОСОВ 1952^b. The first editions are not marked: БАБИЋ 1986, for the further ones, an edition is stated before a year in an exponent, for example, for the second one: БАБИЋ ²1991. References are translated neither into the language of a paper, nor

abbreviations as well, but they stay in an authentic language, e.g. ХАБУРГАЕВ 1974, LESKIEN 1914.

4.2. R e s u m e. – Resume of a paper is more extensive than an abstract and it takes from 15 to 25 lines (up to 250 words). In distinction from an abstract, in which the main thing is to explain the topic of a paper, in a resume, the accent is on realized results of research.

If the language of a paper is Serbian, then the resume is obligatory in Russian or English, and vice-versa. A resume is given at the end of an article, after the section: LITERATURE. Technical propositions for arrangement: format – font: Times New Roman, Normal; font size: 9; Line spacing – *Before*: 0; *After*: 0; *Line spacing*: Single; the first line – automatically indented (Col 1,25).

4.3. A u t h o r ' s i n f o r m a t i o n. – At the very end of a paper, below the line for notations, information about an author, a paper and reviewers (the first line – indented automatically, Col 0,75) are stated in three paragraphs.

The full name, patronym (according to a Russian tradition or a possessive adjective of a father's name), surname, scientific degree and title, as well as an (official) name and headquarters of an institution in which an author is employed (and the name of a country in brackets) and an e-address after a colon as well, are stated in the first paragraph.

The name and the number of a project, in other words, the name of the programme in which an article appeared, as well as the name of an institution which financed a programme, appears in the second paragraph. If an article were exposed at some meeting in the form of an oral announcement (under the same or similar title), information about it should be mentioned in continuation, after a comma. In the end, after a colon, information for the so-called universal decimal classification.

The third paragraph stays for the names of reviewers. The reviewers are anonymous, but the paper which is positively marked should contain the names of reviewers, which will be added by an editorial office while printing the paper.

4.4. C o n t e n t s. – An author gives information about how his/her paper looks like in the contents (the first line without being indented, others – automatically indented, Col 0,5). That is important because the paper in the contents is not stated in capital letters, but in cursive, so capital letters should be put correctly. Besides, a title is stated in the contents as a rule, but not a subtitle. Finally, the initial of a name is stated in brackets, eventually the initial of a patronym, a surname and title in the language of a resume, which do not repeat in the text otherwise, so it is important for author to state these information.

We suggest that domestic surnames should be transcribed into English according to a Russian tradition (*Maroyevich*, but not **Marojević*), i.e. not to take a domestic Latin and to use possibilities that a Russian type face gives for more precise transcription of foreign surnames (*Джёрджевич* not **Джорджевич* for Ђорђевић; *Джурджевич* not **Джурджевич* for Ђурђјевић; *Джякович* for Ђаковић, *Джакович* for Џаковић; *Јованович* is correct /not **Ёванович*/ for Јовановић).

LITERATURE

- БАВИЋ 1986: *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*: Nacrt za gramatiku / Stjepan Babić. Zagreb, 1986.
- БАВИЋ ²1991: *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*: Nacrt za gramatiku / Stjepan Babić. Drugo izdanje. Zagreb, 1991.
- БОШКОВИЋ 1964: *Око два стиха из Горскога вијенца* / Р. Б[ошковић]. – Наш језик, нова серија, Београд, 1964, књ. XIV, св. 2–3, 159–161. [Прештампано у Бошковић 1978: 265–267].
- БОШКОВИЋ 1978: *Одабрани чланци и расправе* / Радосав Бошковић. Титоград, 1978.
- КАРАЦИЋ 1827: *Први Српски буквар* / Написао Вук Стеф. Карацић. У Бечу,

1827. [Фототипско изд.: Бања Лука, 2007].
- LESKIEN 1914: *Grammatik der Serbokroatischen Sprache* / Von A. Leskien. I. Teil: *Lautlehre, Stammbildung, Formenlehre*. Heidelberg, 1914.
- ЛУКА МИЛОВАНОВ 2010 (1833): *Опит настављења к српској сличноречности и слогомјерју или просодији* / Лука Милованов Георгијевић. Приредио Видан Николић. Бања Лука: Арт-принт, 2010. [Фототипско издање према:]. Луке Милованова *Опит настављења к Србској сличноречности и слогомјерју или просодији*. По новом правописања начину сматрајући на повод к новој весма нужној Србској Писменици или Језиконауку списан 1810. А издао га Вук. Стеф. Карацић. У Бечу, 1833.
- ЛОМОНОСОВ 1952^а: Полное собрание сочинений / М. В. Ломоносов. Том 7: Труды по филологии. 1737–1758 гг. Москва–Ленинград, 1952: *Российская грамматика*, с. 389–578.
- ЛОМОНОСОВ 1952^б: Полное собрание сочинений / М. В. Ломоносов. Том 7: Труды по филологии. 1737–1758 гг. Москва–Ленинград, 1952: *Предисловие о пользе книг церковных в российском языке*, с. 585–592.
- СБР 1999–2009 I–II: *Старобългарски речник*. Том I. а–п. София, 1999. Том II. о–у. София, 2009.
- ССС 1994: *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)* / Под ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. Москва, 1994.
- ХАБУРГАЕВ 1974: *Старославянский язык* / Г. А. Хабургаев. Москва, 1974.
- Резюме. — В первой части настоящей работы рассматривается... — Во второй части работы рассматривается... — В третьей части работы рассматривается...

Радмило Новов Маројевић, доктор филолошких наука, редовни професор Филолошког факултета Универзитета у Београду (Србија): radmilo@mail.ru

A BRIEF INSTRUCTION FOR PREPARING TEXTS FOR PRINTING
(AUTHENTIC SCIENTIFIC PAPERS)

Рад је рађен у оквиру пројекта бр. 178014 *Динамика структура савременог српског језика*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

366

САДРЖАЈ/CONTENTS/ОГЛАВЛЕНИЕ

Р. МАРОЈЕВИЋ: Српска ћирилица према српској латиници и старославенској ћириlici (R. Maroyevich: Serbian cyrillic compared to serbian latin and old church slavonic cyrillic script)	9
Б. БОЛОВИЋ: Поезија, версификација и преводјење (B. Bojović: Poetry, versification and translation)	26
А. Б. ПЕЈАНОВИЧ: Вербализација концепта «образ» в сербској фразеологији (А. Пејановић: Вербализација концепта „образ“ у српској фразеологији)	36
В. ВИШЊЕВАЦ: Прошла времена у Повести о минувим временима у поређењу са њиховим српским преводима (В. Б. Вишневац: Прошедшие времена в Повести временных лет в сравнении с их сербскими переводами)	46
М. ВЕЉКОВИЋ: Руске речи-реченице и егзистенцијалне реченице са компонентама <i>ЕСТЬ</i> , <i>НЕТ</i> и <i>ДА</i> (пар <i>ДА</i> и <i>НЕТ</i> и пар <i>ЕСТЬ</i> и <i>НЕТ</i>)	58
Ј. ЛЕПОЈЕВИЋ: Творбено-семантичке паралеле и проблеми преводјења двотематских твореница (Е. Б. Лепоевич: Словообразовательно-семантические параллели и проблемы перевода двутематических слов)	79
S. NIKOLIĆ: De receptie van het werk van Multatuli in Joegoslavië en Polen voor en vlak na de Tweede Wereldoorlog (S. Nikolić: Receptija Multatulijevih dela u Jugoslaviji i Poljskoj pre Drugog svetskog rata i neposredno posle njega)	107
М. ЋУК: Јестива жена: „јестиви“ и „канибали“ у „примитивној“ и „цивилизованој“ митологији Маргарет Етвуд (<i>The Edible Woman: "The Edible People" and "Cannibals" in "primitive" and "civilized" mythology of Margaret Atwood</i>)	121
М. Д. ЈОВАНОВИЋ: Традиција, културологија и етика (M. D. Jovanović: Tradition, Cultural Studies and Ethics)	137
З. БРАНКОВИЋ: Фрактални стадијуми дискурзивне симулације (Z. Branković: Fractal stages of discursive	157

367

I. POPOVIĆ GRIGOROV: (Ne)Kultura međunarodnih odnosa i ofanzivni neorealizam Džona Miršajmera (I. Popović Grigorov: (Un)Culture of International Relations and the offensive neorealism of John Mearsheimer)	176
C. БРАНКОВИЋ: Самоослобођење југоистока Европе : Балкански ратови 1912-1913. Нови погледи: догађаји и процеси (Self-liberation of the southeastern part of Europe : Balkan Wars 1912-1913, new perspectives, events and processes)	193
J. KARATOŠIĆ: Menadžment u kulturi - koncept, forme i primena (J. Karatošić: Culture Management – concept, forms and application)	218
J. KARATOŠIĆ: Globalizacija i njen uticaj na kulturu sveta (J. Karatošić: Globalization and its influence on the world's culture)	240
D. R. RADOŠEVIĆ: Da li je opravdano svrstati Margaret Etvud u pisce feminističke proze? (D. R. Radošević: Is it justified to put Margaret Atwood into the category of feminist authors?)	257
N. N. ГУЗИНА: Књижевност, фикција и истина: сукоб стварности и фантастике на примеру тумачења фантастичног реализма у хиспаноамеричкој књижевности (N. N. Guzina: Literatura, ficción y verdad: el conflicto de la realidad y la fantasía en el ejemplo de la interpretación del realismo fantástico en la literatura hispanoamericana)	274
X. H. СОЊА: Превод Унамуновог романа <i>Тетка Тула</i> на српски језик (H. N. Sonja: La traducción da la novela <i>La tía Tula</i> de Unamuno al Serbio)	295
T. ПАРЕЗАНОВИЋ: Правци у студијама превођења : нове парадигме или промјена погледа?	313
A. ЂОРДАН: <i>Вечита смрт од љубави јача</i> – приређивачки подухват Бојане Ковачевић Петровић	320
P. МАРОВЕВИЧ: ОЛЕГ НИКОЛАЕВИЧ ТРУБАЧЁВ – ДРУГ СЕРБСКОЙ КУЛЬТУРЫ, КРУПНЕЙШИЙ СЛАВИСТ ЭПОХИ	326

P. МАРОВЕВИЧ: ТРУБАЧЁВ: IN MEMORIAM	333
ЛАТИНИЦА: РЕАЛЪНОСТЪ И МИФ (Беседа академика Олега Трубачева и писателя Юрия Лошица)	335
P. МАРОВЕВИЧ: Кратко упутство за припрему текста за штампу (R. Maroyevich: A brief instruction for preparing texts for printing)	346